

Грицько Сірик

**ПІД СОНЦЕМ
ОБЕЗДОЛЕНИХ**

Частина п'ята

НАШЕ, АЛЕ НЕ СВОЄ

**ПІД СОНЦЕМ
ОБЕЗДОЛЕНИХ**

diasporiana.org.ua

Hrytsko Siryk

**IN THE WORLD
OF
DISPOSSESSED**

Part five

OURS, BUT NOT ONE'S OWN

Published by Author's Fund

Toronto, Ontario, Canada

1986

Грицько Сірик

**ПІД СОНЦЕМ
ОБЕЗДОЛЕНИХ**

Частина п'ята

НАШЕ, АЛЕ НЕ СВОЄ

Накладом автора
Торонто, Онтаріо, Канада
1986

*Але тебе, зимівнику, немає.
Тебе нема, хуторе старий.
І соловей у лісі не співає,
І не гуде в саду бджоляний рій.*

*Безлюдна пустка буйно розляглася.
Шумить бугилля біля будяка.
Гадюки, гріючись, ведуть заласся
На теплім дні безводного ставка...*

*Радій, шаленний, тріюмфуй, москалю,
Що сплюндрував прадавній хутір мій!
Над українською гінкою даллю
Клекоче помсти гнівний буревій.*

Яр Славутич
Зі збірки “Живі смолоскипи”
Додаток перший, стр. 90

Видано коштами автора

З друкарні “Новий Шлях”, вул. 297 Каледж, Торонто, M5T 1S2

Printed by “The New Pathway”, 297 College St., Toronto, Ont. M5T 1S2

ХУТІР КОПАНЬ

Ранньої осені 1936-го року, ми з Гашкою були змушені покинути дядькову Климову хату, друзів, могили батька, матері та піщані поля з перелісками на лівому березі Есмані, де ми за своє коротке життя зазнали більше злиднів, журби та пригноблення ніж дитячої ласки та радости, і переселитись на півзруйнований відділ ім. Чубаря, радгоспу ім. Петровського, в чисте поле між селом Клишками та Вороніжем, щоб разом з такими ж обездоленими нашими земляками заснувати нове людське поселення-хутір, якому наймення згодом буде Копань.

Радгосп ім. Петровського. тодішній голова Воронізької сільради Драгель та уповноважений влади за відбудову Воронізької цукроварні, Каліна, в 1928 році, були примістили в будинках лікарні та церковної садиби, церкви святої Покрови, а згодом винесли кілометрів за три в чисте поле за Вороніж над Новгород-Сіверський шлях. Десь під час жнив 1929 року. Драгель з Каліною забили кілочок і над Копанською дорогою, між селом Клишками та Вороніжем, що й стало початком осідку відділу ім. Чубаря, радгоспу ім. Петровського.

Докіль влада постачала радгоспові на будову селянські господарства, заграблені у так званих куркулів, гроші, вимушені в селян за податки, а так звані куркулі, уникаючи запроторення в Заполяр'я, працювали заповідарма, радгоспні керівники будували осідки

майбутніх “Зразкових осередків соціалістичного сільського господарювання”, але коли ожебрачене селянство перетворилося в колгоспних кріпаків, а так звані куркулі, переживши лиху годину по радгоспах, правдою чи неправдою пороздобували потрібні документи на право переживання під “благословенним батьковим сонцем з Кремля”, порозходились та пороз’їздилися “де вольно дишет человек”, і повлаштовувалися працювати, де хоч була певність мати кілограм хліба на кожний день існування, радгоспні лани позаростали бур’яном, трактори та знаряддя для обробітку землі, без догляду, поржавіли, на коней напала якась невияснена пошесть, корови заразились сухотами, “зразкові осередки” потрібно було ізолювати карантеною. Для рятування радгоспів влада поспішно організувала машино-тракторні станції, набираючи трактористів, механіків та взагалі обслугу станцій з колгоспників, як також частину радгоспної землі закріпила за колгоспами для обробітку, оплачуючи державною допомогою. Але й ці заходи не дали жодних наслідків і в 1935-му році влада, мені невідомою постановою, вирішила радгосп ім. Петровського з відділами та радгосп ім. Сталіна ліквідувати. Землю розділили між колгоспами, трактори та знаряддя обробітку землі передали машино-тракторним станціям, незаражену ще худобу та коней вивезли в ще не призначені на ліквідацію радгоспи, заражених коней та худобу ліквідували на місці і спалили разом з стайнями, будівлі, придатні для перенесення, продали державним або громадським установам.

Кусень землі, щось більше півтисячі гектарів, разом з садибою осідку радгоспного відділу ім. Чубаря, був прикріплений до колгоспу ім. Другої п’ятирічки. Як саме обробляти таку кількість землі, виддаленої від хуторів та осідку колгоспу більше ніж на п’ять кілометрів, а особливо відрізаної річкою Есманню, на якій поруйновано греблі та мости, на Холодівщині та Мостах Шостенською торфо-розробкою, а на Пирощині та Писаревичах безгосподарністю воронізьких колгоспів та

весняною повинню, правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки не мало ясного уявлення чи плянів, аж поки не прийшов Малишок Федір за дозволом тимчасово поселитися в опустілій радгоспній хаті з майбутньою дружиною Марусею.

Поміщик, якому належали під час кріпацтва в селі Ображіївці, Малишки та Лазненки-Марахоньки, за якусь заслугу перед московськими царями був нагороджений частиною козацького наділу, що межував з колишнім Святим Гаєм Дібровою, і на цей наділ переселив своїх кріпаків Малишка, Лазненка, Стукала, Савченка, Андрусенка та Лупика, назвавши їхнє поселення Ображієвським хутором. (Тепер хутір Друга Васильківщина).

Між переселенцями Лазненки-Марахоньки виявилися найплодючішими, найпроворнішими і надто підприємливими. Після звільнення з кріпацтва вони почали займатися не тільки ремеслом та торгівлею, але пробували й верховодити хуторянами. Найближчим сусідам Марахоньок, Малишкам, не подобалось верховодство Марахоньок, але вони від них великої шкоди не зазнавали, то й ворожнечі з сусідами не бажали заводити, аж до 1927-го року, коли то Марахоньки, за прикладом своїх родичів на Білогривому хуторі, затіяли організувати відділ комуни ім. Комінтерну. Два брати Малишки Ягор та Іван і їх дядько, також на ім'я Ягор, вирішили позбутися сусідства Марахоньок та переселитися “на вільницю”, в Зауральські степи. В розвідку на нове поселення випало їхати Федоровому батькові з родиною. Марахоньки, довідавшись про рішення Малишків, пропонували добру ціну за Ягорове господарство, але Малишки не бажали мати між собою Марахоньок, і Малишки були непевні вигідного поселення за Уралом, а тому Ягорове господарство перебрав його брат Іван, а Іванове господарство: хату, стодолу та частину двора продали частинами і таким чином між Марахоньками та Малишками виникла пуста садиба, щось ніби “санітарного кордону”.

Ягорову родину разом з іншими селянами, наwerbованими в Шостенському, Глухівському та

Кролевецькому районах, влада поселила в степу поблизу Магнітної гори з розрахунком, що це поселення буде основою майбутнього промислового міста, і переселенцям перший рік допомогла загосподаритися на новому місці. Наступного року, між поселенців влада привезла ще більшу партію нових переселенців і примусила попередніх переселенців ділитися з новими мешканням, господарством та землею. “Старі” поселенці запротестували перед державними установами, але звідтіль прийшла відповідь з “окриленою” пропагандою; мовляв — “Ви перші поселенці в Зауральських степах, перші свідомі будівники світлого соціалістичного майбутнього, першого ступеня комунізму. Живіть і благоденствуйте, а ми Магнітну гору перетворимо в залізничні рейки, паротяги, трактори, плуги, танки, літаки, кулемети, багнети... Магнітну гору поставимо на сторожі країни рад та запряжем її на услуги вам — народів.”

За “крилатою” пропагандою до поселення, де поселився був Малишок Ягор, прибули й пропагандисти, пляновики та організатори “нового життя на соціалістичній основі”. Ягор втік від сусідів Марахоньок, щоб вони не примусили його бути їхнім комунаром, а тут зовсім чужі люди, не питаючи його згоди, вже вважають його “свідомим будівником”. Хтозна, чим світитиме те “світле” майбутнє — латками на спині чи голим тілом на тому місці, де тепер штани. Ягор з декількома спільниками позапрягали коней в гарби, повантажили на них що ще не всупільнили нові переселенці та пропагандисти “світлого майбутнього”, і з родинами подались степами на схід. Відїхавши декілька сот кілометрів в степ, пристали до якогось невеликого киргизького поселення і розпочали пристосовуватися до життя. Але скоро й туди прибули представники влади з такою самою “крилатою” пропагандою, як і біля Магнітної гори.

— Ви перші свідомі переселенці в киргизькі степи, що бажаєте будувати світле соціалістичне майбутнє в комуні. Ваша комуна матиме ім'я трибуна світової революції Леніна!

Ягор зрозумів, що від комуни не заховатися й у киргизьких степах, а до того в мандрах по безлюдному степу вже втратив любиму дочку від перестуди, а дружина захворіла сухотами чи якоюсь іншою хворобою, бо не могла збутися спершу дошкульного кашлю, а згодом задухи. Тому, щоб хоч дружину поховати в землю, де й її рідні спочивають, вирішив повернутися на хутір Другу Васильківщину на ласку брата Івана, дядька Ягора та сусідів хуторян.

Брат та дядько заопікувались Ягором та його родиною і з комори та частини своїх господарств розпочали будувати йому хатину, але тої ж осені брата та дядька, як і решту хуторян, навістила навала московських двадцятитисячників і пограбувала з запасів харчів. Рятувати Ягора та його родину від певної голодової смерті взялися сусіди Марахоньки, запропонувавши Ягорові місце сторожа у відділі ім. КІМу колгоспу ім. Комінтерну, оплачуючи його працю картоплею, що рахувалася як посівний матеріал і була закопана на відділі в бурті, а його синові Федору постаралися про довідку від правління колгоспу ім. Комінтерну, з якою він зміг влаштуватися на працю на торфо-розробці.

Федір, як здібний і розсудливий парубок, скоро увійшов у довір'я торфорозробської адміністрації і його наступної весни призначили спершу бригадиром, а потім начальником зміни на одній з торфо-мішалок.

Шостенська торфо-розробка, з розрахунку Київського торфо-тресту, мала запаси торф'яної маси в річищі Есмані не менше як на 50 років видобутку, але окремі відділи мали запасів торфо-маси тільки на 20-25 років. Тому то їх будувалося барачного типу будовами, щоб можливо було легше переносити з місця на місце. З цієї причини торфо-розробка була незацікавлена скупченням постійних робітників і на видобутку торфу щовесни набирала нових робітників, по рознарядці влади в різних районах колишньої Сіверщини, а тепер Чернігівської, Брянської та Орловської областей.

Весною 1934-го року торфо-розробка вербувала робітників на Стародубщині і в містечку Біла Берізка

завербувала чорнобриву, струнку і миловидну дівку Марусю. Марусю, в свою чергу, приділили в одну з бригад на торфо-мішалку, де начальником був Федір Малишок. Марусі сподобався плечистий і завжди з усмішкою на устах жартун Федір, а Федорові сподобалася чорнобрива, струнка і поважно-розсудлива Маруся. У вільний час від праці на болоті Федір став приходити в барак, де мешкала Маруся з подругами, а у вихідні дні вони проводили час в товаристві, або й самітньо біля річки, а то й ходили в ліс по ягоди, гриби чи тільки походити-побродити по лісі, по луку, та забути за горе, за тугу. Одної теплої осінньої днини, у вихідний день, коли берези ронили перші пожовклі листки, Маруся, замріявшись про свою долю та долю рідних у Білій Березці, куди вона мала вернутися за місяць-два після закінчення сезону видобутку торфу, і не спротивлялась Федорові, коли він забрав в неї дівочу честь, під молоденькою берізкою на уроненому пожовтілому листі.

Маруся стала чекати, коли Федір запропонує їй піти до державної установи зареєструвати їхній шлюб та розпочати подружнє життя, а Федір чекав, коли закінчиться торфо-видобутка і вербованих робітників відпустять додів, а з ними й відійде Маруся. Федорові вже час на одруження виспів і переспів. Маруся йому до любови й до вподоби, зареєструвати шлюб в ЗАГСі — ціна три карбованці, але де починати подружнє життя і як забезпечити родину хоч примітивними мешканевими та побутовими умовами, Федір не знаходив жодної можливости. В батьковій однокімнатній хатчині, переробленій з дядькової комори, батькові, матері, молодшому братові і сестрі не було місця, не то що йому з дружиною, а то й з можливими дітьми. Мешкати в бараках-гуртожитках торфо-розробки, без жодних перегоронок, без можливости спокою для себе, дружини і можливих нащадків, без можливости приготувати харчі для родини, навіть попрали дитині пелюшки потрібно буде дружині іти в загально робітничу лазню за декілька сот метрів від бараку. Шостенська торфо-розробка будувалася для потреб “народного” господарства, а не

для життя людей. Федір це добре розумів і радив Марусі вертатися до батьків чи родичів у Білу Берізку і там почекати на нього і на кращі часи. Але Маруся була іншої думки.

— Я тебе кохаю. Я тобі довірилася. Ти тепер моє життя і роби зі мною, як сам знаєш.

Осіню Марусині подруги та земляки пішли з торфорозробки домів, чи хто куди знав, а Маруся перейшла працювати у бригаду вантажників залізничних вагонів і залишилась мешкати в гуртожитку торфорозробки. Рішення Марусі залишитись працювати на торфорозробці не було винятком і її вагітність на вантаженні вагонів нікого не дивувала. Вона щасливо закінчила сезон вантаження вагонів торфом, навіть заощадила дещо грошей на безробіття перед пологами і після них. Десь уже в кінці квітня, коли Марусина вагітність наближалась до кінця, в гуртожитку, де вона мешкала, зчинилася метушня з причини, “що щось привезли в крамницю і будуть давати”. Марусі, для майбутньої дитини, все потрібне: від пелюшок до кусня марлі на жовану куклу з хліба, і вона не розглядившись в досвітніх сутінках, спіткнулась на сусідчині лапті, що стояли в кінці ліжка “пірамідою” для просушення, і впала набряклим животом на підлогу.

Старші жінки, Марусині співмешканки бараку, заопікувалися Марусею та передчасно народженим її сином Миколою. Федір заради свого сумління та з любови до Марусі, частину свого заробітку став віддавати тим жінкам, що опікувалися хворою Марусею та їхнім спільним сином, аж докіль вона виздоровіла, а потім став знову вимагати від неї від'їзду до її батьків в Білу Берізку, з обов'язком виплачувати третину його заробітку на утримання сина до часу, коли він зможе знайти якийсь приміщення з можливостями родинного співжиття. Але Маруся й цього разу не згодилася виконати Федорову вимогу.

— Не бажаєш мене тепер навіть з сином, то роби як знаєш, а я, коли й загину, то загину на твоїх очах!

І почала ходити на болото на сушення торфу з сином Миколою в дощаній коробці, змайстрованій кимось з

робітників торфо-розробки, або залишати його в бараці на догляд вбиральниці, або котроїсь із жінок, що з причини хвороби не могли в той чи інший день працювати на болоті.

Наступної зими Маруся знову працювала в бригаді вантажників і доглядала Федорового сина, як знала і як була спромога. На провесні, коли Микола почав виказувати захворювання на рахіт через недостатнє харчування, а особливо через брак молока, Маруся загорнула його в торфорозробське покривало і занесла до Федорового батька та матері на хутір Другу Васильківщину.

— Це ваш внук Микола, — сказала вона побаченій в перший раз свекрусі. — Рік я його доглядала й годувала, як могла, а тепер йому потрібно молока, якого я з торфу роздобути не можу. Нема у вас власної корови, то ваші сусіди чи родичі мають, попрохайте в них, а не так, то купіть. Федір не дасть грошей на молоко, то я зароблю літом на болоті і вам зверну. Залишиться ваш внук, а мій син калікою, тоді будемо разом плакати, дивлячись на його муки.

Стара Ягориха, як і переважно всі хуторянські бабусі, сумлінно заопікувалася своїм першим внуком, а старий Ягор після колгоспної праці взяв добрячого дубового кия в руки і пішов на торфо-розробку “вставляти ума синові”.

В кого саме виникла ідея поселити Федора з Марусею та сином на опустілому відділі радгоспу ім. Чубаря, в батька чи сина, мені не відомо, але коли Федір, з проханням поселення в опустілій радгоспній хаті звернувся до голови колгоспу ім. Другої п'ятирічки, Грицька Мурася, той про такі справи не чув і не думав, а тому сказав Федорові поговорити про це з завідуючим колгоспного господарства Петром Воронцем. Воронець знав, що радгосп всі будинки та споруди буде продавати, але кому і на яких умовах, він напевно не знав. Дещо поміркувавши, Воронець висловив Федорові таку думку:

— Як колгосп буде обробляти ті 500 гектарів з лишком колишнього радгоспного поля, ніхто не має навіть найменшого уявлення. Найціннішою спорудою на

відділі радгоспу є насосний колодязь. Хто і як ту землю оброблятиме, сьогодні не важливо, важливо зберегти колодязь з усім пристосуванням. Ти негайно піди до радгоспного працівника, який тепер самотній доглядає за всім відділом ім. Чубаря, і спробуй його переконати, щоб він тобі дозволив хоч тимчасово мешкати в одній з опустілих квартир, а я намовлю Мурася за всяку ціну зберегти колодязь. Якщо навіть ми не спроможні будемо відкупити котрусь радгоспну хату тобі на помешкання, в рахунок твого догляду за колодязем, колгосп допоможе тобі збудувати хату на садибі радгоспу, чи тепер на колгоспній землі. За посередництво і добру твою думку я постараюсь, щоб колгосп тобі ще й трудовими заплатив, — добавив Воронець, коли Федір відчуваючи омління в усьому своєму тілі від неочікуваної можливої розв'язки мешканевого питання та щасливого поєднання з Марусею і сином у власному осідку, підтющем рушив від Воронця.

Кирило Єфремов з дружиною Гашкою, що їх радгоспне управління залишило на відділі ім. Чубаря в ролях парторга, директора, завідуючими господарством, бригадами і доглядачами щось більше трьох десятків коней та лоша́т і щось трохи більшої кількості корів, телят та трьох бичків, які вже дещо було обучено ходити в ярмах, появу Федора Малишка з проханням про дозвіл поселитися в одній з опустілих квартир на осідку відділу радгоспу, сприйняли з радістю, ніби давно очікуваного рідного брата, або близького родича.

— Дозволити поселитися? — здивувалися вони. — Та вибирай до своєї вподоби любу квартиру в обох будинках, на них навіть замків вже цілу зиму нема! Як довго доведеться перебувати нам на цьому безлюдді — ми не певні, і коли вже наша каторга біля цих нещасливих тварин закінчиться — не маємо навіть уяви. Але хоч уночі буде нам безпечніше, відчуваючи вашу присутність в цій пустці.

Одинока хата з солом'яним дахом, власність селянина Рябця з села Клишок, на три однокімнатні квартири, і де в колишній коморі мешкало подружжя Єфремова, Федорові не сподобалася, і він, коли трапилась

нагода вибирати, вибрав собі двокімнатну квартиру в одному з трьох більших селянських будинків з бляшаними дахами. Того ж таки дня пішов з Марусею у Вороніж і зареєстрував свій шлюб в сільраді, а наступного дня перенесли свої достатки з торфо-розробських бараків в опустілу радгоспну хату.

Від опустілого радгоспного осідку, до осідку торфо-розробки, було приблизно два-три кілометри дороги, в залежності від можливого переходу через Есмань, а до частини болота, де мав працювати Федір з початком видобування торфу, не більше півтора кілометра. Тобто, мешкати на радгоспному осідку і працювати на болоті, майже не було різниці у віддалі, коли мешкати в бараках торфо-розробки.

Федір з Марусею, з вдячності до подружжя Єфремових, не тільки пробували ділити їх незavidну долю самотності на безлюдді, але й стали допомагати біля обслуги тварин; Федір — Кирилові біля коней, а Маруся Гашці біля корів та бичків. Обзнайомившись дещо з коровами, Маруся виявила пару між ними, що не так давно отелившись, все ще мали молоко у вим'ї, і вона, порадившись з Гашкою, попрохала Кирила, щоб він дозволив відділити корову від інших та спробувати її віддоїти. Кирило навіть згодився, щоб Маруся примістила корову біля своєї квартири, в хлівці, де колишні радгоспні керівники тримали дрова для опалювання своїх квартир. Біля занедбаной і хворої радгоспної корови Маруся стала ходити ніби біля власної; Федорові наказала роздобути в хуторі стару косу, та пристосувати її до різання соломи на січку. Поміж власні та Гашині, картопляні лушпиння, залишки харчів переварювала і окропом обливала січку, для легшого і кориснішого перетравлення в коров'ячому шлунку. Не зважаючи навіть на заборону Кирила з огляду на карантин, Маруся виводила вночі корову в зарослий бур'яном радгоспний сад, поласувати бруньками на нижніх гілках яблунь та груш, а згодом зеленими відростками кульбаби та гороб'ячого щавлю, що першими прокидаються до життя на весні.

За тиждень чи щось корова почала наповнювати вим'я досить добрим молоком. Перше Маруся забрала сина Миколу від свекрухи, споживати свіже молоко, а згодом стала навіть ділитися молоком з Єфремовими.

Досвід Марусі з коровою навів Федора на думку порадити Кирилові випускати вночі й коней в забур'янений сад. Кирило Федорової поради не відкидав, але він таки був не в спроможності вдень і вночі наглядати за кіньми. На щастя чи нещастя майбутніх хуторян хутора Копані, на торфо-розробку прийшли дві родини дубов'яні в дуже виїмкових обставинах Федір з ними запізнався. Свояки села Дубович, Грудина та Івченко були пограбовані двадцятитисячниками так само, як і всі селяни цілої України, але вони, передбачаючи голодову смерть, зразу після ограблення залишили господарства без будь-якого нагляду й з родинами поїхали на Донбас, і знайшли пристановище в одній з балок, де вже перед ними розкуркулені селяни мали свої нори-землянки, а працю в копальні вугілля. Голодомор на весні 1933 року вони пережили не припухаючи. Згодом, коли й Грудинин син Михайло та Івченків Іван, влаштувались в копальні коногонами, "жить стало лучше — жить стало веселей", і вони вже плянували вилазити з нір в балці на світ Божий, та винайняти або в когось відкупити якусь хатину, коли на них нагрянуло нещастя. Спершу Михайлові вагончик з вугіллям відтяв майже два пальці на лівій нозі. Потім Грудину притиснуло зламаним стояком і зламало ключицю в лівому плечі. Накінець обвалом в тому забої, де працював старий Івченко, розчавило його і на поверхню вивезли його частинами в мішках. Повдовівша Івченчиха намовила сестру Грудиниху вертатися в рідне село Дубовичі, в свої оселі, докіль вони ще мають деякі заощадження. Грудина не був певний, чи він буде спроможний працювати в копальні після зросту ключиці, і жінці та свояцці не став перечити. У Дубовичах поворотців чекала не тільки несподіванка, але й ворожнеча тих чужинців, що влада поселила в їхніх оселях. Чужинці з плоскорівними обличчями і прижмуреними очима не крилися зі своїми погрозами, відверто і прилюдно нахвалялися.

— Не уйдьош с села, снесьом волкам в лес.

Притулок в бараці та працю на прожиток родинам, в яких наразі працювати зможуть тільки дві жінки та парубок, могла дати тільки торфо-розробка, і обидві родини прибули туди, отаборившись з клунками на вже добре просохлому піщаному бугрові біля Мостовщанської дороги, звідкіль ішов Федір перебравшись через Есмань, по іще неналагодженому після весняної повені містку. Жінки й заступили йому дорогу, розказуючи йому свою біду та прохаючи поради, як і до кого краще звернутися, щоб їх прийняли до бараку та на працю. Федір, пам'ятаючи недавнє своє митарство по киргизькому степу, взявся допомогти Грудининій та Івченковій родині влаштуватися в торфо-розробітському бараці, а обох жінок приписав до бригади сушильниць торфу на болоті. Згодом порадивши Кирилові виганяти радгоспних коней на ніч пастися в забур'яненому саду, згадав про окаліченого Грудину і сказав про це йому. Кирило не противився, а Грудина, не ставивши жодних вимог, став приходити з своїм молодшим сином Василем пасти коней вночі. За декілька ночей, на зеленій паші, коні стали підіймати голови і повеселіли. Грудина роздивившись в обставинах, попрохав дозволу в Кирила поселитися в одному з радгоспних будинків на таких самих умовах, як і Малишок; стоять кімнати пусті і будинок нікому непотрібний, ми будемо в ньому мешкати й за ним доглядати. Продасть радгосп нам, ми радо купимо. Продасть комусь, ми без спротиву виселимось з нього.

За кіньми та лошатами доглядали Кирило, Грудина та його син Василь. Біля корів Гашці та Марусі взявся допомагати Грудинин старший син Михайло, що все ще мав незагоєні рани від обрізаних пальців на лівій нозі.

Весняна посівна кампанія колгоспу ім. Другої п'ятирічки з хуторянських сіро-піщаних нив та ланів перенеслася на суглинкові, недавньо радгоспні лани. Голова колгоспу Щурась та завідуючий господарством Воронець частіше почали навідуватися на колишній осідок радгоспного відділу ім. Чубаря і силою обставин не могли не зауважити нових мешканців на осідку та

покращання стану коней і корів. Вияснивши обставини з Єфремовим, Щурась з Воронцем поставили питання можливого перебрання осідку відділу радгоспу ім. Чубаря колгоспом ім. Другої п'ятирічки, з будинками, спорудами та хворими тваринами. Правління колгоспу винесло постанову уповноважуючи голову колгоспу Щурася розпочати заходи перед відповідними органами влади. Кирило Єфремов, порадившись з дружиною, згодились залишитись на осідку. якщо влада згодиться передати його колгоспові, а партія дозволить йому перейти в члени партійного осередку при Воронізькій сільраді. Партійні та господарські керівники радгоспу ім. Петровського з великим вдоволенням прийняли прохання колгоспу про перебрання в своє розпорядження відділу ім. Чубаря, а до членства Єфремова партійні осередки не мали будь-яких застережень.

Напередодні жнив 1936-го року, відділ радгоспу ім. Чубаря офіційно названо бригадою номер три колгоспу ім. Другої п'ятирічки, а Кирила Єфремова призначено першим бригадиром для неї.

Коли ми з Гашкою переселились на колишній осідок радгоспу, головний винуватець заснування нового хутора — Федір Малишок з своєю родиною уже мешкав у своїй хатині в кінці радгоспного саду, над Копаньською дорогою під лісом.

Поселившись в опустілій радгоспній квартирі Федору та Марусі доля всміхалася майже кожного дня. Торфо-розробка підвищила йому заробітню платню і призначила начальником торфо-мішалки номер ОДИН, що видобувала торф поблизу Мостовщанської дороги, тобто дещо більше кілометра від радгоспного осідку, а з-під лісу йому до праці навіть не було й кілометра віддалі. Правління колгоспу згодилося записувати йому 10 трудоднів місячно за догляд над колодязьними устаткуваннями. Відгодована й віддоєна Марусею корова забезпечувала молоком його родину та Кирила з Гашкою. Колишні сусіди Марахоньки, довідавшись, що Воронець пообіцяв Федорові допомогти в придбанні якоїсь господарської споруди для пристосування її для

мешкання, порадилися між собою: “Альошина (Олексієва) кузня збудована з добрих пластин і стоїть вже давно без вжитку. Раніше чи пізніше Воронеж “рознюхає” і напевно усупільнить на потреби колгоспу, як споруду, пов’язану з ремеслом. Порадьмо Федорові, щоб відкупив її від Альохи”.

На пропозицію Марахоньок Федір згодився без торгівлі. Воронеж, дотримуючись обіцянки, зарядив, щоб колгосп перевіз кузню Марахоньки на вибране Федором місце в кінці радгоспного саду, з першою можливістю переправи через Есмань після весняної повені. З колишньої радгоспної лазні Федір, за згодою Єфремова, забрав вікна, двері, лави та розібрав цеглу з печі. Будова хати також йому обійшлася порівняно недорого. На Сіверському правому боці Десни землі мало врожайні. Окрім видобутку крейди та вирубу лісу на сплав Десною, задесенці з давніх давен, після весняної повені на Десні, переправлялися на лівий її берег і літо працювали в заможніших своїх земляків, що мали врожайні землі понад Реттю, Осотою та Івоткою, палили ліс на вугілля та товкли салітру в козацьких виробнях пороху над Шосткою. Коли в кінці 19-го століття була прокладена залізниця між Ворожбою та Новозибковим і біля Новгород-Сіверського збудовано залізничний міст через Десну, задесенцям уможливився доступ на лівий берег Десни безперебійно. Але задесенці дотримувалися переважно старої своєї звички: Десна увійшла в свої береги, на лузі в заплавах риба виловлена, — час перебиратися на заробітки на лівий берег.

На сезонних робітниках-задесенцях розвивалася цукрова промисловість на лівобережжі, спиртова, крохмальна, ремонтувалися залізниці, розбудовувалися військові заводи над Шосткою. Колективізація та “перебудова народного господарства на соціалістичний лад” навички задесенців також мало змінила. В Шостці на підприємствах, в радгоспах та на підприємствах вони шукали праці тільки до осені. Мешканці села Блистови Новгород-Сіверського району, Шульга, Мамонт, Любимський, Лавицький та Дятель останні п’ять років

підряд приходили весною на відділ радгоспу ім. Чубаря і працювали до осені. Восени переходили працювати на воронізьку цукроварню і після закінчення праці на цукроварні, повертались до родин в Блистову та чекали до наступної весни, коли Десна увійде в свої береги, коли виловлять занесену весняною водою рибу в заплавах на лузі... Але весною 1936-го року блистовчан на відділі радгоспу ім. Чубаря чекала несподіванка; місця в бараці для мешкання хоч відбавляй, якщо вичистити кінську стайню та корівник від накопиченого в них гною, праці для них вистачило б на пару місяців, але чим і де вони харчуватимуться та хто їм заплатить за працю, про це Єфремов мав би переговорити з ліквідаційною комісією радгоспу, що тепер приміщалась в місті Шостці.

Влаштуватися їм на працю на торфо-розробці Малишок наразі допомогти не міг, бо бригади робітників на видобуток торфу комплектувалися ще в квітні місяці з постійних робітників торфо-розробки та вербованих. Після перших днів праці на видобутку торфу, деколи вербовані робітники непризвичаєні до тяжкої праці на болоті, не зважаючи на підписаний контракт, втікали з торфо-розробки і тоді торфо-розробка зверталась до влади за покарання втікачів та повернення їх на торфо-розробку, або наймала на їх місце випадкових осіб. Можливість праці на торфо-розробці могла виникнути і Малишок пообіцяв задесенцям допомогу, а вони йому добровільно допомогли збудувати хату.

Під час переговорів Мурася та Воронця з Єфремовим за долю осідку радгоспу, виникла й справа задесенців. Мураць з Воронцем згодилися заплатити задесенцям за вичищений гній з стаєнь картоплею, гречаною крупою та житнім борошном з розрахунку оплати за минулорічні трудовні. Згодом між задесенцями pojavився їхній земляк Грицько Скоп з тьоткою Надією та її дванадцятилітнім сином Миколою. Грицько, сугуловатий, одноокий і освічений чоловік, мабуть не старший за "свою тьотку", яка виглядала на молодицю років тридцяти, запевняв, що він безбатченко, батрак, комсомолець, освіту набув в лікнепі, учився на третьому курсі Глухівського сільсько-

господарського технікуму і заопікувався тьоткою Надією, колишньою його господинею, яка втекла з Далекої півночі з сином після смерти там її чоловіка, за що його вигнали з комсомолу й з технікуму. Його земляки не заперечували Грицькової “біографії”, але говорили, що Скопенко дуже відважний чоловік і визволяти “тьотку” їздив на північ.

Хто насправді був Грицько Скоп чи Скопенко, я напевно тепер сказати не можу, але мені здається, що він був не безбатченко і не батрак, а син освічених батьків. В революцію був в загонах Щорса, Пархоменка або когось з червоних командармів, де й позбувся ока в заміну за орден та партійний квиток.

Його “тьотка”, можливо, таки його старша сестра, дружина якогось бойового друга, що його тепер кремлівський “батько” скинув з кремлівського Олімпу в преісподню. Своє припущення базую на таких Грицькових потягненнях: щось на другий чи третій день нашого з Гашкою переселення на радгоспний осідок, Грицько з своєю тьоткою Надією та Миколою прийшов до нас познайомитись і з гордістю оповідав, як він батракував в тьотки, а тепер став її та Миколиним опікуном, за що від влади й заробив приниження та неласки. За місяць чи щось, Грицько прийшов до мене з проханням поїхати потягом в Глухів та в базарних перекупок розпитати, де тепер перебуває його добрий друг Грицько Безверхий. Між Пирогівкою та Ворожбою, в той час все ще курсував вантажно-пасажирський потяг, яким зі станції Терещинської виїздилося приблизно о восьмій годині ранку, а в Глухів потяг прибував перед одинадцятою годиною. В сьомій годині вечора, через Глухів переїздив той самий потяг в напрямку Пирогівки. Поїздка в Глухів коштувала щось дещо більше трьох карбованців і була цілоденною подією.

Глухівський базар був пов'язаний з цим потягом, чи глухівчани мали іншу звичку ніж кролевчани, що базарювали не довше ніж до полудня, запевняти не можу, бо в Глухові був тільки декілька разів, а на базарі перший і останній раз. Прийшовши зі станції на базар вже майже

перед самим полуднем, я сподівався застати тільки перекупок з насінням, але застав базар досить людним і рухливим. Розгледівшись за міськими перекупками, я став в них питати за Грицька Безверхого і натрапив на старшу жінку, що ніби нічого не продавала, поставивши між ногами плетений комишовий кошик, званий кошовкою.

— Ви, тіточко, бува не знаєте, де я можу знайти Грицька Безверхого? — звернувся я до неї. Вона ніби чекала на моє питання і без виразу здивування на обличчі чи в голосі, лагідно запитала в мене.

— А ти ж, синку, звідкіля прибув до нас?

— З Воронежа.

— Сьогодні?

— Тільки що зі станції прийшов, — сказав я.

— Грицько твій родич?

— Грицько Скоп і цей Грицько, можливо й родичі, а мене Грицько післав довідатися за Грицька.

— Про котрого Грицька ти говориш? — не зрозуміла стара жінка мого пояснення. — Про сліпого Скопенка чи про голомозого Грицька?

— Грицько Скоп живе в нас на хуторі, то він...

— Ти синку, — не дослухавши мого пояснення, сказала стара жінка і, нахилившись, відгорнула газету в кошикові, якою була накрита синя матерія чи якась одежина, — заплати мені п'ятнадцять карбованців за оці штани та й іди з Богом туди, звідкіль прийшов чи приїхав, а сліпоокому Грицькові скажи, що Безверхий вже має верха і про нього не забув.

В Глухові на базарі, стоячи перед старою жінкою-перекупкою, я й зрозумів, що Грицько Скоп, чи Скопенко, ніякий не безбатченко і не батрак, а хтось інший. Хто дійсно був Грицько Скоп, мені так і не довелося довідатися. На провесні 1937-го року Грицько з тьоткою ніби повезли Миколу в Київ, щоб там вияснити його музичні здібності та розвідати за можливості навчання для нього і на хутір більше не повернулися. Восени того ж року Грицьків земляк чи навіть родич, якщо вірити Грицьковим словам, Любимський Гаврило не почекав,

коли колгосп видаватиме збіжжя на трудодні, продав свою річну працю хуторянам майже за безцін і поїхав нібито до Грицька до Києва. Чому було потрібно Гаврилові поспішно залишати хутір, я не певний, але як ми добре пам'ятаємо, 1937-ий рік був роком “афери Тухачевського”, і куди та чому зникали окремі особи і цілі родини, не то що розвідувати, але й думати над цим було небезпечно.

Перед нами з Гашкою, на осідок радгоспу, ще була забрела родина Тищенка. Тищенко, заможній селянин села Клишок, за участь в заворушеннях 1905-го року, був виселений з родиною в півніжжя Алтаю, в район міста Барнаулу. Алтайський край багатий, але сувора природа не завжди щедра для мешканців краю. В родині Тищенка були вже майже дорослі сини та дочки, а тому він легше за інших виселенців переборов труднощі суворого краю і не забажав повернутися в рідне село Клишки, коли не стало царя в Московщині, але навпаки, москалям, що прогнали кривавого царя Миколку з трону і сами розносили “свободу” на багнетах по його імперії, допомагав ту “свободу” закріплювати між тубільним населенням Алтаю, через що і втратив зір від розриву гранати.

Коли новий московський сатрап — Ленін, дещо заплутавшись між багнетами, що розносили “свободу” по імперії, став ходити “шаг вперед, два шага назад”, Тищенко найняв двох тубільців та одного свого земляка таки ж з Сіверщини, що був “загубився” з армії Колчака, і господарював, не знаючи горя, в пуші Алтаю. Золота мав він чималий гаманець і не шкодував царських червінців синам та дочкам, що одружуючись, відходили від його господарства. Наймолодшому синові Дмитрові, з яким залишився доживати віку на своєму господарстві, залишив в добавок царських червінців ще й декілька шляхетних камінців. (червінець — 10 карбованців золотом). Колективізація та перебудова народнього господарства на соціалістичний лад аж до зими 1936-го року його не турбувала.

На початку 1936-го року, в основному позбувшись непевного ходження взад та вперед свого попередника,

новий кремлівський сатрап нагадав за дикий Алтай та царські скарби, які розгубили царські генерали, тікаючи з Колчаком під опіку японців та сполученоштатників і післав на Алтай (скільки тисяч, двадцять, десять чи тільки декілька, я відомостей не маю) москвичів перевірити стан гаманців тамтешнього населення та його відношення до соціалістичного господарювання. Москвичі, маючи досвід свого післанництва до нацменів, знаючи про царські червінці, до населення Алтаю приміняли ще жорстокіші методи ніж до українців в 1932-му році. В люті морози виганяли цілі родини навіть без білизни в сніг. Окремі господарства палили разом з їх власниками, а потім на попелищі вишукували золото та коштовне каміння. Тищенко, маючи досвід від часу запровадження “свободи”, зі своїм гаманцем перед москвичами не став критися і цим врятував життя родині і декілька червінців на дорогу до своєї колишньої батьківщини Клишок.

В Клишках, тих родичів та добрих сусідів, що могли з радістю привітати свого старого друга і родича, вже не застав. Жадний клишковець-колгоспник восьмиособовою родиною, тобто в складі старого Тищенка, його дружини, сина з невісткою та чотирьох малолітніх дітей, заопікуватись не був спроможний. Сільська влада до прибуття родини Тищенка поставилась вороже з політичних обставин.

— А можливо він ворог народу, втікач з заслання, або й справжній контрреволюціонер, — міркували сільські керівники в сільраді, і без дозволу районових органів влади сільрада заборонила родині Тищенка перебувати на терені села Клишок більше ніж 24-ри години. Між клишківцями, що належали до колгоспу ім. Калініна, знайшлися декілька добродушних осіб, що, ризикуючи своїм життям, вночі запрягли двоє колгоспних коней і завезли родину Тищенка на опустілий радгоспний осідок ім. Чубаря. Скориставшись з безгосподарства на радгоспному осідку, Тищенко правдою чи неправдою приписався в Шостенській районській міліції, вселив родину в половину опустілого будинку, а потім був нашим з Гашкою безпосереднім сусідом.

Після жнив, коли остаточно було визнано владою колишній радгоспний осідок ім. Чубаря власністю колгоспу ім. Другої п'ятирічки, колишні радгоспні корови та молодняк цілком звільнено від карантину і ветеринарською комісією визнано вільними від захворювання на сухоти. В коней спала температура і теж комісія дозволила їх вживати на окремих ділянках лану для праці. Декілька клишківців, що до колективізації мали свої ниви в урочищі Копань, тобто приблизно там, де тепер був радгоспний осідок, виявили бажання перейти з членства колгоспу Борець, в члени колгоспу ім. Другої п'ятирічки, з можливим переселенням в окремий хутір. На початку 1937-го року, справа членства клишківських колгоспників була полагоджена на користь колгоспу ім. Другої п'ятирічки і п'ятнадцять родин клишківців зимою почали перевозити свої господарства на виділені їм півгектарні садиби понад копаньською дорогою в сусідстві з Малишком, та понад полішеним радгоспним садом в напрямку невеликого озерця-копанки, від чого клишківці й назвали цей хутір Копанню.

До клишківських поселенців на хуторі наступного літа приєдналися задесенці Шульга та Мамонт, що перевезли свої господарства з села Блистови. Дмитрові Лазненкові-Марахонці, косому комсоргу, після верховодства у відділі комуни ім. КІМу, в колгоспі ім. Другої п'ятирічки, особливо між хуторянами Першої Васильківщини, привикати до щоденної колгоспної праці здалось не гідним чести комсорга і він вирішив переселитися на ново-оснований хутір. Василю Павловичу Вареникові, колишні його спільники-повстанці Ващенко, відбувши по десять років заслання і повернувшись в околицю, але не зустрівши зрозуміння у свого колишнього спільника, спалили йому господарство і він був змушений за допомогою колгоспу будувати якусь хатину не на пожарищі, а на ново-заснованому хуторі Копані.

Дядько Клим, після смерти наймолодшого його сина Миколи у хвилях Амуру, згодився прийняти в приймаки до наймолодшої дочки Маньки грушчанського Бузину.

Грущани, взагалі народ не дуже мирний, а цей Бузина вже зумів побувати за Полярним колом, у в'язниці, в Червоній армії і ще хтозна де, а тепер ніби виконує обов'язки інспектора картопляного крохмалю для цукеркової фабрики "Красний пролетарій" в Москві.

Ще перед весіллям Бузина запропонував Миколі Ворошилові сотню карбованців та шуринову Іванову комору в заміну за половину дядькової Климової хати, з умовою, що він виселиться перед весіллям. Миколина дружина Оксана в той час, коли мало відбутися Маньчине весілля з Бузиною, мала повити другу дитину. Миколі будувати хатину на віддаленому майже на 10 кілометрів хуторі та переселятися туди під осінь з немовлям зовсім не бажалось. Але й заходити в непорозуміння з непевним і незнаним чоловіком Миколі зовсім не випадало. Родину Микола примістив в колишньому радгоспному бараці, а з Івана Климовича комори до осені 1937-го року збудував собі однокімнатну хатинку біля сусідів Клишківців.

Про долю білогривчанина Григора Савицького я вже згадував у другій частині спогадів. Поселившись в колишній селянській хаті якогось клишківського селянина, яка служила радгоспним робітникам як харчівня, потім Грицьку Скопу та його тьоті Надії квартирою, колгоспові ім. Папаніна — коноплесушаркою і нарешті Григоровою "резиденцією", Григор з новою Мелашкою завівся "сталінською коровою" і став постійним мешканцем хутора Копані, виконуючи обов'язки асенізатора Шостенської торфо-розробки та першого ударника-новатора у збиранні людського калу та сечі для угноєння колгоспних ланів колгоспу ім. Папаніна, згідно "з вказівками дорогого і любимого вождя..." І так далі і тому подібне, аж до німецької окупації, коли йому московський вислужник і німецький поліцай Яловенко "пришив" активну співдію з червоними партизанами.

У зв'язку з Указом Верховної Ради Советського Союзу про нове закріплення селян за новітніми економіями-колгоспами, третю бригаду колгоспу ім. Другої п'ятирічки виділили в окремий колгосп, приєднавши до хутора Копані Холодівщину, Гречкин

хутір та Пирошину та найменувавши колгосп іменем героя-капітана розчавленого льодами в Льодовитому океані пароплава “Челюскина” — Папаніна.

На початку 1939-го року, у зв'язку з іншим Указом Верховної Ради про ліквідацію непродуктивних хуторів та окремих господарств, тобто ліквідацію тих хуторянських господарств, що через розпорошеність їх було тяжко місцевим керівникам влади та колгоспів контролювати, хуторян Пристані, що мешкали на терені Клишківської сільради, сільрада почала насильно усувати, руйнуючи дахи над хатами та розвалюючи печі в хатах. Петро Ковбаса, Грицько Зеленський та вдова Чайчиха (мати мого друга Василя, що в той час був вояком в Червоній армії) згодились переселитися на хутір Копань. Декілька родин Біланів переселилися на Новомосковський хутір, а Яків Марченко, дві родини Гапичів та ще декілька впертих пристанчан, з напівзруйнованими печами та в безверхих хатах дочекалися „докиль Указ Верховної ради на терені окупації німецької армії перестав діяти.

Під час німецької окупації Воронізьке староство, без згоди хуторян, перейменувало колгосп ім. Папаніна та хутір Копань на громадське господарство Березовий гай, бо так вороніжці, що мали свої ниви в околиці озера-копанки з декількома старими березами ще до колективізації називали його.

Перед початком весняних польових робіт біля обробки землі, хуторяни, що останні два роки належали до громадського господарства Березовий гай, не дочекавшись згоди Воронізького староства та німецької комендатури, коней, реманент та землю рівномірно розділили між собою, а колишній осідок радгоспного відділу ім. Чубаря та новозаснований хутір назвали поновно Копанню, згідно із старою клишківською назвою урочища.

НА БЕЗРИБ'Ї І РАК РИБА

Колишня світлиця Рябцьової хати, яку радгосп переніс з села Клишок на осідок ім. Чубаря та пристосував її на однокімнатну квартиру, мала двоє звичайних сільських вікон з шістьма квадратними шибамися, меншу за звичайну хуторянську піч, що приблизно займала четвертину кімнати, прибудовані невеличкі сінечки з дірявим дахом і вже досить зруйнованими від дощу стінами, стала нашим п'ятим за трирічне наше кругле сирітство місцем мешкання. І так здавалось, що це вже буде наш довший осідок, або навіть власність. До нашої частини хати ще належав льох, чи, вірніше, викопана невелика яма в глинистому ґрунті і потім накрита дубовими колодами та землею.

Мешкаючи в Хомишиній хаті, колгоспній сторожці, в Стукаловій, чи навіть в дядьковій Климовій хаті, в нас з Гашкою основні турботи були з харчами та вошами, а переселившись в колишню Рябцьову світлицю на опустілому радгоспному осідку, турбот назбиралось непочатий край. Перш за все потрібно було докладно вичистити кімнату та побілити крейдою, бо хто зна, хто в ній мешкав. Потрібно було наслати черинь в печі, бо там ніби хтось трактором розвертався, та вичистити димохід, бо годі було відчинити кружки в юшках через накопичення сажі. Потрібно було негайно закласти виломану стіну в сінечках дерев'яними лежаками та замазати їх глиною, щоб захоронити вхідні двері від

східнього холодного вітру, та навести якийсь дах над ним. Проблема даху над сінечками була надто складною. Накрити його соломою — неможливо, бо він не має майже похилу і не пристосований під солом'яну стріху хати. Перше він був покритий шелівкою, а по ній чорним смоляним папером. Папір вітер давно позривав, а роздобути його тепер такому колгоспникові, як я, однаково, як шукати кусень льоду в пісках Сагари під час літньої спеки. “Позичити” відповідну кількість шелівки з якоїсь колишньої радгоспної будови, на таких умовах, як Малишок “позичив” вікна, двері та цеглу з лазні, тепер було небезпекою. Час “анархії” проминув і теперішнє колгоспне майно “дбайливо” охороняється законом від липня 1932-го року. “Барабанити” три роки десь на примусовій праці за декілька шелівок, нікому не мило.

Непідпертий настіл над льохом, частково пообвалював стіни. Викидати обвалену землю та попідрпати настіл стелі в льоху, праця небезпечна і незручна, але й без льоху жодному мешканцеві на хуторі чи селі не обійтись. Картопля, буряки, квашена капуста та огірки зимою, основні харчі навіть заможнішого селянина, а ми з Гашкою також вже не з бідних, бо маємо посіану картоплю на приділеному нам городі, та й в колгоспі маємо трудоднів не менше пересічного колгоспника. Льох потрібно невідкладно лагодити, ще й заради мого чинбарства. Дві телячі шкури Катерининих сусідів, що я вичиняв за половину біля дядькової Климової хати, я тримав в спеціально викопаній ямі біля призьби, а тепер мені нема для бочки з ними місця. В сінечках пересипати шкури натовченою дубовою корою — засмерджу хату і навколо неї та зверну увагу на незаконний мій промисел когось небажаного. А лізти з ними в напівобвалений льох, може бути “не варта шкірка вичинки”, а то й певне окалічення. Після ограблення населення з запасів харчів, восени 1932-го року москвичами-двадцятитисячниками, люди порізали та поїли не тільки свиней, овечок та курей, але й корів. На початку 1934-го року влада зобов'язала населення постачати їй певну кількість молока, м'яса та яєць.

Молоко, м'ясо та яйця — продукти тваринництва, яке потрібно мати і належно за тваринами доглядати, а не витвір якихось державних бюрократів, яким потрібні ті продукти для живлення. У москалів навіть є така примовка: “За нет суда нет”. Поставкою молока, м'яса та яєць селянина чи колгоспника зобов'язали, а в нього — “ні корови, ні свині — тільки Сталін на стіні”. Масово репресувати населення грошовою карою чи примусовою працею за невиконання “зобов'язання” поставки молока, м'яса чи яєць, цього разу влада не наважилась, але видала нове розпорядження про суворий облік новонароджених телят, поросят, ягнят і тому подібне, і обов'язкову їх контракцію та передачу їх за невелику оплату безтваринним особистим господарствам, а в першу чергу колгоспникам. Це розпорядження влади, відоме між населенням як “сталінська корова”, і було більш не вигідне не тим, що контракували своє теля для “сталінської корови”, а тим, що її отримували. Відмовився від “корови” — в саботажники попадеш. Візьми “корову” — наступного року “зобов'язання” поставки молока, м'яса та яєць мусиш виконувати, бо тоді вже “корову” й тебе з “коровою” притягнуть до відповідальності. Катерина свого первародженого бичка від подарованої свекром телички законтрактувала нам з Гашкою. Як ми Катерининою бичка перетворимо не тільки на “сталінську корову”, але й на звичайну корову, з якої зможемо покоштувати молока, за приблизно сім років куркульського та чотири роки сирітського безмолчного поневіряння. Як ми бичка перетворимо в корову, це справа майбутнього, а наразі мені потрібно збудувати якийсь приміщення для нього та можливого поросяти, на що ми з Гашкою вже заощадили повністю десятку.

В додаток до звичайної колгоспної праці, мені Кирило Єфремов доручив вести облік праці бригади та міряти температуру коням і лошатам ранком перед працею і увечорі. Деякий час поселення на радгоспному осідку мені не було часу на ближче товаришування з моїми колишніми одноклясниками з четвертої кляси Воронізької семирічки, хуторянами Холодівщини

Андрієм Симаненком та Василем Чайкою. Андрій з Василем, довідавшись про моє перебування на радгоспному осідку, одної суботи прийшли до нас і запросили на Холодівщину на вечорниці. На Холодівщині було десь біля двох десятків дівчат і тільки п'ять парубків нашого віку з Андрієм та Василем і чотири чи п'ять парубчаків молодших за нас. Холодівщанські хлопці віднесли до мене дуже по-товариському, а дівчата сподобались, бо між ними чорнобриві, біляві, рудуваті, руді й зовсім червоноволосі. Кирпаті, стрункі, опецькуваті, миловидні й зовсім поставні та поважні дівки. Гашці також товариство холодівщанок сподобалось, але в мене після двох чи трьох відвідин вечорниць на Холодівщині добавилась ще й “служба” на торфо-розробці, а тому я цілу зиму на Холодівщину не міг навідуватися, не тільки за браком часу, але й щоб не розголошувати моєї “служби”. Андрій з Василем, та й взагалі холодівщанські дівчата та хлопці працювали на торфо-розробці вантажниками залізничних вагонів, або возили кіньми чи носили носилками торф в кучугури (штабелі), а я влаштувався сторожем, ніби каліка.

Колишні радгоспні коні все ще були на карантині і поза межі колгоспного лану ними виїздити було заборонено. Задесенці, дубов'яни Тищенко та й сам Єфремов, дуже мало знали околицю, а тому Кирило призначив мене ніби своїм міністром закордонних справ з парою обучених бичків. Бичків, я скоро привчив слухатись мене по голосі, а до поїздок з колгоспними дорученнями я вже мав досвід, возивши з “братом” Миколою мірчук з Пирощини в Шостку так, що кожна виправа “за кордон”, окрім трудоднів, мала додаткову “оплату” возом дров чи парою мішків торфу для опалення, поліно будівельного матеріялу для хліва, а то й декілька карбованців за якусь комусь услугу.

Одного осіннього дня, їдучи бичками з осідку колгоспу на Першій Васильківщині, я надумався на лісовій, мало вживаній дорозі, почекати до вечірніх сутінків, а потім заїхати на болото торфо-розробки за торфом. Бичків в ярмі прив'язав мотузком на галявині,

щоб скубли траву та вибирали пожовкле листя, а сам горілиць ліг на возі подрімати з годину. Але не поспів я звести очі, як наді мною нахилився мій двоюрідний брат Василь Маковець.

— А цьо з тобою? Захворів чи цьо? — Він дещо шепелявив і не вимовляв виразно таких літер як щ, з, ж та й.

— Бички втомились, — сказав я йому зненацька приготовану на всякий випадок відповідь.

Василеві не поспішалося. Присівши біля мене на возі, почав розповідати, як і йому сирітство далось взнаки, опікуючись меншими братами та сестрами.

— Мати померла, а нас було шестеро, одне за одного тільки роком старше. Батько на господарстві, на полі, в stodолі чи кудись поїде, а нам з Уляною потрібно хоч нечищеної картоплі в чугуні зварити та голопузу малечу нагодувати, забруднені сорочки попрати, з хати вимести, води в хату наносити. Всім сиротам тяжко жити на світі, не тільки тобі.

Василь оповідав, як йому не пощастило у приймаках в старого Сенченка Степана. Докіль старий Степан жив, в родині був спокій, першим внуком дід та баба раділи більше, ніж своєю власною дитиною, а коли Степан помер, стара Степаниха втратила розум і в хаті створила правдиве пекло. Я сіни та комору пристосував для мешкання моєї родини, але стара нам і там не давала спокою, аж над нами і над нею змилювався Бог: одної ночі, голосячи, похлинулася чи щось і ранком ми знайшли її вже задубілою.

Приймацького клопоту позбувся, влада напосілася зі своїми дурними колгоспами.

— Та дайте мені хоч декілька років пожити спокійно, погосподарювати по-людському, подивитись на світ Божий по своїй волі й своїй вподобі! Ні! В колгосп, або податок за податком сплачуй! За якесь дурне “зобов’язання”, на яке я не згоджувався, не підписував і виконати якого я вже не мав ні грошей ні збіжжя, засудили на три роки примусової праці і запроторили будувати греблю на Дніпрі.

— Я думаю, — продовжував Василь, — якщо ви не люди, а звірі, то й я до вас так ставитимусь. Звір лежачого чоловіка боїться, а тому й обходить. Отак і я: сказали мені тачкою возити землю на греблю, тачку сунув у провалля, а сам упав на пісок і вдавав ніби на мене чорна хвороба напала. Тачка в проваллі так і пропала, а мене завезли в лікарню. Я змалку таки хворів чорною хворобою, лікарі й без мого свідчення це встановили, але чи хвороба поновилася, встановити не могли і тільки посвідчили, що я тимчасово до тяжкої фізичної праці не пригожий. Повернувшись на Дніпробуд (будівництво греблі за порогами Дніпра) з довідкою лікарів, я попав в бригаду теслярів. До теслярства батько мене змалку привчив, але навіщо я буду з примусу за безцін працювати? Господар б'є собаку, коли він гавкає на господарського друга, то він потім і на ворога не гавкає. Скаже мені десятник відрізати кусень дерева, то я його ріжу пилкою докіль з нього не залишиться купка дров, придатних тільки на вогонь. Скаже забивати цвяхи, то я забиваю їх в одно місце, докіль не випорожню цілу скриньку. Більше півроку я ходив з одної бригади в другу, з одного відділу будівництва в інше, аж нарешті найстарший їхній начальник призначив мене утримувати в чистоті його контору. Контора, двокімнатний дерев'яний барак. В одній кімнаті начальник спить, а в другій урядує. Праці не багато й не тяжка, але це не рідному батькові й не за готові гроші, не по моїй волі, а з примусу. Навіщо я буду начальникові usługувати? Йому гроші платять й можливо орден дадуть, як закінчить будову, а мені по трьох роках праці — що? Видадуть посвідчення, що я чесно закінчив термін ув'язнення. А як скалічуся на праці — тоді що?

Начальник скаже мені замести підлогу в конторі, то я пересуваю сміття з кутка в куток мітлою, докіль йому урветься терпець і покличе когось іншого, щоб мене повчив, як це робити. Вполудне після полуденку, начальник любив годину-дві поспати, а мені наказував, щоб я не дозволяв нікому його турбувати. Я не тільки високий на зріст та суворий з вигляду, але, бач, у мене й

чорна хвороба. Про це начальник навмисне згадував кожному своєму підлеглому, і ті мене боялися. Скажу, — не заходь в контору! — не питаючи, чому, завернеться і піде геть. Начальник мав бажаний спокій в полудне, і мені не кепсько велося, але це не з моєї волі, далеко від родини, за що й навіщо покарали мене примусовою працею?

Однієї днини після зливною дощу, начальникові підлеглі нанесли чимало грязі в його контору. Після полуденка начальник пішов в свою кімнату відпочити, а мені сказав вичистити грязь та помити добре підлогу в конторі. Принісши відро води з Дніпра, я спершу думав водою змити грязь з дошок, а потім їх витерти ганчіркою, як це я робив попередньо. Але з часом щілини між дошками підлоги позасипало пилом, дошки від мокрої грязюки набрякли і виллята з відра вода на підлозі створила калюжу. Я спробував розмести калюжу мітлою, але з необережності позаляпував грязюкою стіни, двері і навіть начальників стіл. Я пішов, приніс ще відро води з Дніпра та заходився змивати грязюку зі стін та стола і наробив собі ще більше клопотів, бо брудна вода потекла під двері кімнати, де спав начальник. Зрозумівши свою нерозважність, я вирішив “генерально” вичистити і помити цілий будинок контори разом з начальником, і почав двома відрами носити воду в контору та виливати на підлогу. Начальник, прокинувшись, спустив з ліжка ноги на підлогу, а там води по кісточки. Він подумав, що це вода після зливи розмила греблю і вискочив з контори в підштанках на глум своїх підданих, що чекали віддалік контори на мій дозвіл зайти до начальника.

Начальник, картав, картав мене, а потім вирішив, що краще збутися дурня, як брати його життя на своє сумління, і видав мені довідку про дострокове закінчення моєї кари. За неповний рік, зарахували мені три роки примусової праці на Дніпрострої і відпустили домів.

— Кращого, Трохимовичу, нічого не придумаєш, — говорив повчально Василь. Сам знаєш, як народня мудрість каже: нема риби, лови раки. На безриб'ї і рак риба. Я оце вночі сторожую на торфо-розрібці за 90 карбованців на місяць та вистругую дітям іграшки, щоб не

дрімалося під час служби. Вдень забажаю, піду на наряд в колгосп, не забажаю, пораюсь біля городу. 90 карбованців вистачає на хліб, сіль, гас, податок та штанці синам, а за колгоспні трудодні та з городу вистачає картоплі не тільки родині, але й поросяті.

— То чому й тобі, Трохимовичу, замість крутити хвости волам день-у-день та чекати на ласку колгоспу, не будучи певним, скільки на той трудодень випаде в кінці року, не поспробувати сторожування? Праця не тяжка і не відповідальна, а свіжа копійка в кінці кожного місяця не валяється на дорозі! — на кінці свого оповідання звернувся до мене Василь, та почав запевняти, що сторожування краща праця, ніж, наприклад, вантаження вагонів чи праця в бригаді на видобутку торфу. Вантажником чи на болоті, більше 200 карбованців на місяць не заробиш, але там оборвешся, скалічишся, перевтомишся, а сторожем, хоч і не в добрі, але в теплі, чисто й спокійно пересидиш вісім годин і потім розпоряджайся собою, як знаєш. Якщо хтось і вкраде якусь дошку чи віз торфу, не дивись в ту сторону, великої шкоди від того торфо-розробці не буде.

Василь ще запевнив мене, що начальником охоронно-сторожового відділу торфо-розробки є дуже добрий і розумний хуторянин з Холодівщини, син розкуркуленого батька, Іван Задорожний; від мене жодних документів не вимагатиме, він за це потурбується.

Бути “нічним” колгоспником я таки не збирався. В молочарі та трактористи мене “не пустило” моє соціальне походження. Залишити колгосп і Гашку у “своїй, не нашій хаті”, посередині майже безлюдного поля, та іти в Шостку чи куди інде і роздивлятися за відповідною працею, справа не тільки відповідних документів, але й моральної відповідальності принаймні за долю Гашки.

— Якщо Василь сказав правду, то чому не послухати поради старшого чоловіка, ще й до того двоюрідного брата? — вирішив я, їдучи бичками додому і “позичивши” лойтрак (звичайний селянський віз, насипаний чимось ущерт) торфу на Мостовщанському болоті.

Наступного дня в Кирила була якась невідкладна поїздка для мене з бичками. День пізніше, ще щось

заважало піти на торфо-розробку, і так проминув майже цілий тиждень після розмови з Василем у лісі. Аж одного вечора до нас з Гашкою зайшов в хату Олексій Коломієць і проситься переночувати. Олексій Коломієць, чи як його на хуторі прозивали Сизоокий Олексій (близькорукий), колишній наш сусід і батько мого товариша дитинства Василя. Про те, що Васильового батька “нема дома”, я добре знав ще від того часу, як агенти так званого “отряда по боротьбе с бандитизмом”, з участю воронізького керівника комнезамів Фалька, замордували нашого сусіда Порфіра Бабака, в Бабаковій хаті на Дорошенковому хуторі, але де саме “не дома” перебуває Олексій, я навіть не міг припускати, що це “не дома” зовсім недалеко від дому.

Олексій працює, чи, вірніше, служить в Київському торфо-тресті головним майстром канатних устаткувань та конвеєрів і в Києві приписаний, як достойний його мешканець. Але більшу частину свого життя проводить в роз'їздах по торфо-розробках. На Шостенській торфо-розробці йому мешкати безпечно, бо без порозуміння з київським НКВД, або міліцією, Шостенське НКВД чи шостенська міліція на терені торфо-розробки заарештувати його не можуть. Але береженого і Бог береже, каже Олексій.

— “Їжакові рукавиці”, (“рукавиці” наркома Єжова) щось вищупують, чи на “рукавицях” хтось “голки” намагається повисмикувати. Наверху шумить, а внизу дрижить, а нашому братові козакові потрібно тримати, як кацапи кажуть, “ушки на макушке”.

Гашкине постійне місце для спання на печі, моє на ліжку. Окрім стола та неширокої лави біля нього в нас іншої мебелі не було, та й місця в хаті на ширшу лаву чи на якийсь полик, щоб на ньому можливо було спати, бракувало. Олексій запевняв нас, що він і на вузькій і короткій лаві передрімає до світанку, але я вирішив, що він свій чоловік, дружина на сусідньому хуторі, напевно, доглядає за його білизнаю, вошей, правдоподібно, не має, а тому умовив Олексія спати зі мною на ліжку.

Ми повечеряли, сходили на двір “подивитися на зорі”, Гашка першою перехрестилася в кут, де висіла наша

одинокі ікона св. Параскевії, і полізла на піч. Олексій вголос проказав “Отче наш” перед іконою. Я вже зміст цієї молитви призабув, але він не поспішав і давав мені змогу слова молитви повторювати за ним. Погасивши каганець і вклавшись рядом в ліжку, спершу ми вдали, що зразу й заснули, але згодом виявилось, що сон ні його ні мене не брав. Олексій перший звернувся з запитанням про смерть батька, а потім став розповідати мені пригоди стосунків Коломійців з Сіриками, його відносини з моїм батьком та матір’ю, радив мені не забувати за науку та навчитися якогось ремесла, але як це зробити в моїх обставинах, так, щоб і “сіно було ціле, і кози ситі”, щоб Гашки не кинути на поневір’яння та пізніше не мати клопотів з підфальшованими довідками, поради на це Олексій не мав. Коли я йому розповів про зустріч з Василем Маковцем та пораду про влаштування сторожем на торфо-розробці, Олексій довгий час мені не відповідав, а потім ніби прокинувшись зо сну, (а можливо воно так і було) почав мені настирливо і поспішно радити.

— Василь хоч і припецькуватий чоловік на вигляд, але він розумна особа. Він тобі добре радив. Тобі потрібно з чогось почати. Побудеш сторожем, а в довідці напишуть — вартівник, а це вже довір’я і робітничий стаж. За тиждень-два торфо-мішалки почнуть доставляти сухий торф до залізниці для вантаження, сторожів на мішалках потрібно буде подвійно і ти цього не прогав. Першим моїм ділом сьогодні на торфо-розробці поговорити за тебе з Задорожним.

— Мені вже час вставати, а ти ще годину дві засни та не забудься піти до Задорожнього. — Олексій встав і став збиратися в досвітніх сутінках, не засвічуючи каганця.

— Та ти мене, Грицю, не підведи. — І потім тихо брязнула клямка вихідних дверей нашої хати, але чи це висловив Олексій, відходячи, чи мені тільки причулося в ранковому дріманні після безсонної ночі, я не був певний.

Ранком, змірявши температуру в коней, у мене “розболівся” живіт, і я післав Гашку до Кирила з повідомленням про мою “хворобу”, і потім, вислідивши, де вештається Кирило, по-під забур’яненним садом пішов на торфо-розробку.

Пожежно-охоронний відділ торфо-розробки тоді ще все приміщувався в бараці номер сім. Вхідні двері розділяли барак на дві половини. Ліворуч було розміщено в два ряди ліжка для охоронників, пожежників та їх родин. Праворуч були відгородження для протипожежного знаряддя, зброї охоронників та помешкання для начальника з родиною. Перегородкою в бараці, між гуртожитком пожежників та охоронників з родинами та їхніми знаряддями праці і родиною начальника, був продовгуватий стіл, за яким урядував їхній начальник, та вони споживали їжу, принесену з харчівні.

Першою особою в бараці, з якою я зустрівся віч-на-віч біля самих вхідних дверей, і якої я тут не сподівався бачити і не бажав з нею зустрічі, якраз була моя ровесниця, з якою познайомили мене Василь з Андрієм на перших вечерницях на Холодівщині, Надька. Я зняковів, а Надька лукаво посміхнувшись, підставила свого кирпатого носа майже до мого підборіддя, взяла мене за обидві руки, ніби сестра чи давня подруга, і задкома потягла мене до дверей перегородки.

— Заходь, — першим словом обізвалася вона, — тебе давно мій брат Іван сподівався. За відгородкою бараку, що мала місце на двоє ліжок, стіл двох чи трьох стільців та не більше трьох квадратних метрів не заставленого нічим простору, окрім Надчиного брата Івана, що лежав зодягнутий в чорний однострій охоронника і взутий в брезентові черевики на залізному ліжку. Була ще така сама, як і Надька. кирпата. русява і круглютіла, але дещо старша, дівка чи молодиця.

— Оце й є той Грицько, — сказала Надька, не знайомлячи мене з тою дівкою чи молодницею, і не називаючи її ім'я, — що з сестрою поселився на Чубарівці, і гордує нами на Холодівщині.

Мені здалось, що вони сестри, і я став до них звертатися — ваша сестра, твоя сестра, і аж тоді вони мені вияснили, що старша кирпата жінка Надчина зовиця, а Івана дружина. Мені не бажалось, щоб навіть на Холодівщині знали про те, що я бажав влаштуватися сторожувати на торфо-розробці, і мав думку навіть

не згадувати Іванові, чого саме я забрів у барак охоронників та пожежників, але здогадлива Іванова дружина посадила мене на стілець між стіною бараку і столом, а сама сіла навпроти і загородила вихід. Спершу поцікавилась Іванова дружина нашим сирітським життям, а потім поцікавилась моїми загубленими штанами в Есмані на Скорикові, нашим з Миколою сватанням до Колесниківни Дуньки, котра з холодівських дівчат припала мені до вподоби, чи думаю одружитися перед тим, як покличуть мене до служби в армії...

Надчина зовиця цікавилася навіть такими моїми парубочими поступками та потягненнями, про які не завжди рідній сестрі потрібно признаватися і в мене напевно не тільки обличчя червоніло, але й вуха, аж мене від сестри та дружини “визволив” Іван, повернувшись в кімнату. Сидів я між столом та стіною бараку не спиною, до вхідних дверей, але коли Іван піднявся з ліжка і вийшов з кімнати, я таки не зауважив.

Повернувся Іван в кімнату з папірцем в руках, і став ним кивати, ніби піп кадилом, в обличчя дружини та сестри, приказуючи:

— Киш! Киш. сороки! Поскубли трохи, поскрекотали й досить! Він не прийшов до вас на сповідь, а до мене до ділу. Розпишись отут, — звернувся він до мене, поклавши виповнену форму найму, і показуючи пальцем внизу форми на стрічку. Розписавшись на вказанім Іваном місці, я посунув папірець по столі Іванові. Він, подивившись на мій підпис, не повертаючи голови, простяг руку до дружини, і смикнувши її за спідницю, показав пальцем на мій підпис, голосно засміявся.

— Розписуєшся ніби директор, а з бабами поводився, як хлопчак. Занеси форму в контору та не дайся, якійсь там вбиральниці затягнути себе в темний закапелок і тримати до вечора. Мені потрібно записати твій номер в наряд на наступну ніч, — не то радив, не то наказував, тепер вже ніби мій начальник Іван Задорожній.

Контора торфо-розробки була також будовою барачного типу, у вигляді літери “Г”. Приблизно четвертина контори була призначена для писарчуків,

обліковців та “старших куди пішлють” і від вхідних дверей відгороджена облавком на рівні з людськими грудьми. Решта будови була поділена на окремі кімнати-кабінети для окремих керівників торфо-розробки. Писарчук, дещо старший віком за мене, не звертаючись до мене, забрав з облавка покладену там мою виповнену Іваном і підписану мною форму найму і розрахунку робітників, та заніс на стіл іншому писарчукові. Той щось помітив чи підписав і повернув тому писарчукові, що забрав її з облавка. Писарчук з моєю формою пішов до іншого писарчука, що сидів спиною до всіх інших писарчуків в конторі в кутку кімнати, і чекав щось хвили із три, переступаючи з ноги на ногу, а потім прийшов до мене запитати дату мого народження. Отримавши від мене відповідь і передавши її писарчукові в кутку кімнати, скоро отримав мою форму і пішов з нею коридором, де були кімнати керівників та начальників. Повернувшись з нею мабуть за півгодини, приніс мені невеличку картку з робітничим номером 1045, ордер на видачу мені плащадощовика та дозвіл на купно брезентових бахил (панчохи, зшиті з брезенту, що сягали аж до колін) та пару ликових лаптів.

Сіверці тим і відрізняються від своїх сусідів кацапів-москалів, що свої житла знадвору і всередині білять крейдою і в найгірших злиднях не взуваються в лапті. Зимою 1934-го року, коли я з сестрами мешкав в колгоспній сторожці, і в моїх старих черевиках доводилося “витанцьовувати гопака” під час більших морозів, пораючись біля коней, Василь Павлович, мабуть в когось із знайомих, що працювали на торфо-розробці, відкупив лапті і дав мені, щоб я їх надягав поверх черевиків, а дядько Павло Маковець, побачивши мене в лаптях, висміяв.

— Ну, ти вже, Трохимовичу, й у кацапчуки пнешся. Нема в тебе родичів, що хочби драними чобітьми тобі допомогли, то сиди до весни на печі і не сором батькового імени.

Наступного дня, дядько Авло приніс ще досить добрі чоботи з котрогось із своїх синів і, передаючи їх мені, сказав:

— Носи на здоров'я, а лапті таки зараз укинь у піч.

Взутися у бахили та лапті мені не бажалось ще більше ніж розголошення Надькою на Холодівщині про моє влаштування на “посаду” сторожа на торфо-розробці, але як люди говорили: “взявся за гуж, не кажи, що не дуж”, — потрібно було розпочату справу найму на працю довести до якогось закінчення, принаймні щоб мати належну довідку. Полагодивши з Іваном розклад мого сторожування, я ще осмілився попрохати у нього дозволу приходити на працю не в бохилах та лаптях.

— А ви, Іване Степановичу, не зробили б для мене винятку і дозволу приходити на працю не в лаптях?

— Чому? — здивувався він.

Я на таке питання не був приготований, бо в мене в той день якось нічого певного в голові не трималось, і спершу вимовив слово: — соромно, — а потім подумав, що потрібно додати: — хуторян взагалі, а холодівщанських дівчат та твоєї сестри зокрема, — почав себе виправляти, — лапті мусять мати волокни, а тих волік я ніяк не можу навчитися зав'язувати.

Моє вияснення про лапті з волоками здалось йому веселим дотепом і він розсміявся так, що Надька та його дружина вийшли з кімнати довідатися, чого це Іванові так весело. Довідавшись, що причиною Іванових веселощів було моє вияснення про лапті, забрали мене знову до себе в кімнату, вгостили торфо-розробською вечерєю, що складалась з картопляного супу та гречаної каші, політої компотом, (рідкий узвар затертий крохмалем та посолоджений цукром) і тримали в своєму “сорочому царстві” майже до півночі, до часу, коли Іван, призначивши вартівників на нічну зміну, прийшов в кімнату і знову назвав дружину та сестру сороками.

— Киш! Киш, сороки, спати! Гриця охоронник чекає, щоб завести його на зміну.

Охоронник завів мене в балаган на лісовий склад, де біля багаття дрімав старий, довгобородий чоловік на прізвище Кірик, і в таких обставинах я став працівником пожежно-охоронного відділу Шостенської торфо-розробки.

ПЕРЕПОЛОХ

Перші два тижні моєї подвійної ролі — колгоспника колгоспу ім. Другої п'ятирічки і робітника торфодобування, були дуже важкими. Ранком, мусів чимдуж поспішати, щоб поміряти температуру коням перед тим, як їх конюхи випускатимуть до водопою. Поснідав чи ні, Кирило прийде з якимось завданням денної праці. Якщо праця на господарстві, в полудне я зможу заснути годину-дві, якщо це поїздка бичками поза господарством, то дрімай, Грищо, дорогою, або тільки мрій про сон. Вечором потрібно знову поміряти температуру коням, зарахувати трудодні колгоспникам бригади згідно з Кириловим зведенням, а повечерявши, слухати Олексієвих оповідань, або підтягувати йому пісні. Перед північчю потрібно поспішати на “службу” в балаган на лісо-складі.

Олексій Миколаєвич Коломієць був не тільки нашим добрим сусідом, батьком мого друга дитинства, але й старшим, поважним чоловіком, якого потрібно поважати та цікавим оповідачем і добрим порадником.

Олексієве життя, складне і барвисте. Хуторянські Коломийці — козаки, а тому після ліквідації козаччини, вони в поміщиків винаймали землю за половину врожаю з неї. Після ліквідації кріпацтва, вони залишились без наділів і згодом стали робітниками по гуральнях, цукроварнях, на залізниці... Олексій батько у Бирваровій гуральні був дослужився до дворового чи щось. Олексія Бирвариха була вислала в Конотопське технічне (чи щось

такого) училище, де він склав екзамен на майстра обслуги парових котлів і повернувся працювати до Бирварні на гуральню. Перед самим вибухом Першої світової війни він одружився і розпочав будувати хату, але не поспів її закінчити, коли його царський уряд мобілізував. Під час Визвольних Змагань був осавулом гайдамацького куреня. Після протигетьманського повстання Петлюри Олексій не пішов з Гетьманом Скоропадським під захист німців, а демобілізувався, дещо партизанів зі своїми спільниками хуторянами, добудовував хату та пристосовувався до витворених революцією обставин. Вбивство сусіда Порфіра Бабака примусило Олексія бути “не дома”, а вбивство Ващенка вигнало його з “не дома” в Київ, де він і влаштувався в торфо-тресті, спершу інспектором парових котлів, а потім головним майстром канатних устаткувань та конвеєрів. Ставши советським, можна сказати, високим і довіреним службовцем, своєї української правди та гайдамацької ідеї не позбувся, ховається від “Їжакових рукавиць”, наражає своє життя на небезпеку, але не кається. До того, всіма можливими засобами бажає “і правду і волю” передати новому поколінню гайдамаків.

— Ну от, Грицю, ти сам добре знаєш, як ці смердючі горлорізи-кацапи молодим людям брехню і ненависть до свого рідного в душу напихають, а вам таки потрібно було б знати і розбиратися де наша правда, а де для нас отрута пофарбована красивою брехнею. Вам потрібно знати й пам'ятати вчорашні обставини й події, а на сьогоднішні дивитися не крізь рожеві окуляри брехні, а голим оком, щирою душею, власною думкою. Потрібно знати і розуміти, хто нам заподіяв лихо, для чого, за що, відколи і звідкіль воно почалося та чим це все може закінчитися. Ми з тобою маленькі люди, біля нас та з нами відбуваються маленькі події, ми бачимо тільки маленькі речі, але вони не сліпі випадки, не осамотнені, не випадкові і не відокремлені. Наше мале лихо, тільки маленька частка великого, всенароднього лиха по всій Україні. Лихо нам накинута силою багнета і закону узурпаторів. Що відбувається з нами, навколо нас, відбувається згідно чиеїсь ідеї, чийогось бажання.

Сьогочасне лихо тісно пов'язане з минулим лихом і є підґрунтям майбутнього. Ми через лінощі скоро забуваємо минуле, і заліниві ставитися критично до сучасного, а тому навіть не бажаємо хоч думкою заглянути в майбутнє. З кожною наступною'дниною ми взалежнюємось від живота, напханого кришками хліба та залишками картоплі з стола мерзотників, бандюг, злодіїв та брехунів. З кожною наступною дниною ми вдосконалюємось в холуйстві, в підлизництві, набуваємо тваринного страху перед “власть імущими”, перетворюємось в незрячих рабів-гречкосіїв, в безмозгих блазнів.

А Бог же, Грицю, людину сотворив по своїй подобі і по своєму образу, не для сліпого рабського плазування перед людиною, що замість Творця Вселенної виставляє свою мізерну морду. Бог не створив людину, щоб вона плазувала як гадина, чи вислужувалась як собачка на задніх лапках. Лінивство, рабство, холуйство — негідні вчинки людини, рівнозначні соромові у людей і гріхопадінню в Бога. Я не думаю, що все, що я тобі оце оповідаю, для тебе є великою новиною. Я більше ніж певний, щд тобі про це говорили твої покійні тато та мама, за що їх людоненависники й зжили першими з цього світу.

Олексій не розмахує руками, не стукає кулаком по столі, не тикає пальцем себе в груди, як це роблять советські пропагандисти та агітатори для більшого залякування та підкреслення важливості ними сказаного і своєї особи, а всівшись рядом зі мною на нашій одинокій лаві, поставить обидві руки ліктями на стіл, підпре голову ладонями, і пічне розповідати, ніби читаючи з книжки, чи переказуючи напам'ять завчену якусь новелю.

— Раніше нас було “окрадено, одурено й кадилами окурено”, було вимушено нас, невільними устами та вільною душею славити нашого Творця, називати Його ім'я знане нашим предкам від поконвіку, а плазувати на колінах, “припадати й поклонятися” царю Юдейському, розп'ятому на хресті, тими ж юдеями. Тепер ті ж самі бородаті кадильники, попідстригавши бороди та замість

кадильниць взяли нагани і розпинають нас замість Христа за те, що ми їм вірили, що Христос “наш істинний Бог”.

Вірити в Бога, визнавати зверхність над собою Творця, бути гідним його насліддя, це справа гордості й чести людини, а плазувати перед кацапським лаптем, склоняти голову, щоб тобі її завошивлений кацап розбив хрестом, обезчещеним Христовою смертю, чи молотком, запламненим кров'ю мільйонів невинних наших і сусідських братів та сестер, непростимий гріх перед твоїм Творцем, ганьба перед пам'яттю твоїх Предків, сором перед твоїми сучасниками й наступниками. Ти ж таки до школи ходив дещо більше як твої хуторянські ровесники, і тобі голову забивали баснями про світову революцію пролетарів, про світле комуністичне майбутнє, про те, що “на жовтому сході — народи встають”, а на “чорному півдні гарматою б'ють”, а не про те, що ось цю містину землі, де ми з тобою сидимо біля стола, вже топтали ногами варяги, монголи, шведи, поляки. Поляки навіть тут збиралися вікувати, понасилали своїх панів, завели панщину, з Гончарівки, Довгалівки та Загребелля створили укріплене місто і назвали його Крулевцем, в честь якогось свого короля (тепер Крелевець). А довго вони втрималися на нашій землі? Мають з того пожиток, що нас грабували? — Ні! Правда, варяги все ще світ обкрадають, заховавшись на острові, але й це їм, мабуть, скоро увірветься. Монголи в своїх пустинних степах задовольняються кумисом від кобил. Шведи в своїй засніженій батьківщині зробились примирливим народом, а полякам незабаром, мабуть, потрібно буде прохати у монголів місця під сонцем.

Московські царі, “божі миропомазанники”, були не тільки необмеженими рабовласниками над нами, але й білими імператорами від річки Висли до Охотського моря і від Білого моря до річки Кури, а де вони тепер? Лягли трупами в соляних копальнях за Уралом та в Чорному морі.

Про це тобі в школі навіть і не натякали, а шкода!

Теперішні московські узурпатори — погана копія колишніх московських царів. Теперішні колгоспи, ніщо

інше, як перелицьовані штани кріпацтва і їх скорше чи пізніше ми мусимо позбутися. Нам московські кацапи давно й відверто заявили: “Вас не било, нет і бить не может!”, а ми, як ти сам бачиш і знаєш, були, є і будемо, і то не рабами, а вільними господарями своєї долі і Батьківщини!

От ще один приклад нашої правди. Вам у школі, та й не без того, щоб поза школою, портрет Шевченка показують, а набути і читати його “Кобзаря” сьогодні не тільки неможливо, але небезпечно. Чому?

— Нам кажуть, божаться і запевняють, що Шевченко був пророком, революціонером, борцем за щастя трудящих, що “Якби жив Тарас тепер, він був би членом ВКП(б)” (слова мабуть Сосюри) а от його “свята-святих” — “Кобзаря” — дзуски! Чому?!

— Та тільки тому, що великий Тарас не пішов на підлабузництво, не полакомивсь на “шмат гнилої московської ковбаси”, на бляшані брязкала-ордени і надуту славу чинуші, в на кацапську нахабну брехню, що ми і наші предки славні гайдамаки — “Розбійники, вори, — П'ятно в нашей истории”, відважно й гордо заперечив:

*Брешеш, людоморе:
За святу правду-волю
Розбійник не встане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний; не заріже
Лукавого сина;
Не розіб'є живе серце
За свою країну!
Ви — розбійники неситі,
Голодні ворони!*

(“Холодний яр”, Т. Шевченко)

— Я з діда-прадіда гайдамака! — з притиском висловлювався Олексій. — Знайди когось між хуторянами, що міг би сказати: “В Коломійцьовому роді були злодії” — я перед твоїми очима сам собі руку

сокирою відрубаю. Ти чув, щоб хтось нарікав на Коломійців, що на чуже зазіхають? Ні! — відповідав сам собі Олексій. — Коломійці бідні, але не комнезами. В Коломійців людська честь, людська гідність-вартість, а не багатство. Мій прадід, кажуть, десь аж під Царгородом туркам ребра рахував і там склав свою голову в обороні правди та волі запорізької. Дід козаком всю Україну босими ногами обходив, боронячи свою землю від наїзників-ворогів, і тут на Сіверщині, в святу Сіверську землю, свої кості склав. Батька в раби-кріпаки проклята кацапня так і не могла змусити, не дамся і я. Болить моє серце, що сини все ще не доросли, але виживу докіль вони розуму наберуться, а тоді вже нехай буде Божа воля.

— Ах! Проклята кацапня. Залив я вам “сала” за шкуру в революцію, але мало. Потрібно було й голови не пожаліти. Кацапові з козаком не з дружитися. Кацапові на нашій Батьківщині місця нема.

— Ах! Трохимовичу, — пізно. Пізно мені “вимахувати кулаками після бійки”, а тобі вже скоро потрібно буде іти на службу. Заспіваймо ще, щоб душу хоч трохи розвеселити, — і не чекаючи від мене згоди, і не зводячи голови, починав тихо заспівувати:

— Ки-дай Пе-е-е-тре жінку, а я чо-ло-віка, та й по-оо-ідем на Вкра-а-їну де ве-есе-е-ло жи-и-ти-и...

Десь за тижні мене призначили вартувати торфомішалку номер 1, також по півночі, і де я вже міг, притулившись спиною до теплого котла, з годину безпечно задрімати, а ще через тиждень, Олексій перестав приходити до нас з Гашкою ночувати і я міг мати дві-три години спокійного сну вечорами.

Катерина, довідавшись про моє влаштування сторожем на торфо-розробці, прийшла до нас з ідеєю придбання для нас корови, або принаймні тільної телиці. Її бичок мав бути завдатком, бо людям так чи інакше потрібно виконувати м'ясопоставку. Її заощаджені 50 карбованців на праці на крохмальному заводі та моя перша заплата, що після відрахування податку дорівнюватиме 60-ти карбованцям, дещо недостатня сума на доплату, а тому я краще зиму переходжу в старих

полатаних чоботах, а з зароблених двох половин шкур, перше пошив чоботи на додаток за корову чи на продаж, а потім з решти що вийде — чоботи чи черевики Гашці.

До колективізації воронізький ярмарок на Пречисту був одним з найбільших, найбагатшим і найлюдянішим ярмарком року, бо на ньому продавались і купувались плоди людської праці попереднього літа. Розміщався він завжди на базарному майдані та відрогах шляху в напрямку Новгород-Сіверського, Кролевця та Клишок. Щоб оглянути увесь воронізький ярмарок до колективізації, потрібно було пройти більше п'яти кілометрів — шляхом, вулицями, завулками та поміж рядами підвід на базарному майдані. Прицінитися до всього та поторгуватися за один день, людині було не в спромозі, а тому коли свято Пречистої випадало перед базарними днями у Воронежі — неділею, серединою або п'ятницею, ярмарок розпочинався фактично в базарний день і кінчався також базарним, тобто тривав повні три дні, і тільки, коли свято Пречистої випадало в понеділок, ярмаркування відбувалось за два дні. Після колективізації влада офіційно ярмарків не забороняла, але з місцем ярмарку бажачі ярмаркувати завжди мали з владою клопоту. Наприклад, цього року, як ми з Катериною були привели на мотузку її бичка у Воронеж на ярмарок, ярмаркові збиралися на роздоріжжі Кролевецького шляху та Троєцької вулиці, але представники сільради та комсомольці, погрожуючи викликом шостенської міліції, примусили ярмаркових пересунутися на Садову вулицю (Колову, що колись була ровом навколо укріплення) та заболочений берег Пробитовки понад Клишківським шляхом, мовляв, ярмарок заваджає підвозу цукрових буряків з колгоспу ім. Шевченка села Клишок та Чапліївки до цукроварні. За тими особами, що використовували ярмарок для перепродажі, тобто спекулянтами, влада також слідкувала, а в спекулянти міг легко попасти будь-хто, зовсім без замислу спекуляції. Пересунення ярмарку, а разом з цим непевність, до кого саме причепляться представники влади та комсомольці за спекуляцію, правдоподібно і були причиною згоди старого

селянина з села Гамаліївки, взяти Катеринино бичка, мої нові чоботи та 60 карбованців грошима за свою рижу з лисиною, стару корову. Старий чоловік добровільно забожився, що корова тільна і за своє життя ні разу йому бичка не привела. На молоко корова також дуже добра, а про те, що вона стара, то вже наше щастя: це Лисої останнє отелення, за рік, не більше за два, її потрібно буде позбутися. Погуляє на весні, то ще й три роки її можливо буде тримати — запевнив нас з Катериною старий гамалієвець.

За мою другу зарплату ми з Гашкою набули не одно, як ми плянували, а двоє рябих поросят. До нашого харчування добавився цукор, якого я за останні три роки був посмакував під час хуртовини минулого року в Хуторі Михайлівському, а Гашка й такого “щастя” не мала.

Зимою, через брак досвіду в господарюванні, одне порося нам пропало: я не утепив належно хлівця, де поросята перебували, а Гашка не звернула належної уваги на поросят біля корита. Сильніше порося споживало їжу першим, коли вона була ще тепла, а слабшому залишались вихолоджені, а то й вже замерзлі остатки. Під час морозів воно з холоду та з голоду й замерзло.

Ранньої провесни, як і запевняв старий гамалієвець, наша Рижка (так ми найменували корову) отелилась, на себе подібною теличкою Ласкою. Ми з Гашкою несподівано і за короткий час стали багатими, як у нас на Сіверщині люди кажуть: “На повну губу”. Ми мали хліб, картоплю, крупи, цукор, молоко, сметану, масло, сир, а на додаток цього всього — гроші. Гроші нам щомісяця прибували ніби манна з неба. Пів ночі передрімаю біля торфо-мішалки, а в кінці місяця 60 карбованців з копійками, ніби на лопаті крізь вікно витягнуті. (Вислів, “гроші на лопату” походить від часу, коли через Сіверщину чи взагалі по Російській імперії, прокладали залізниці і між робітниками було досить нероб та злодіїв. Оці нероби та злодії розвідували, коли й кому з селян компанія, що будувала залізницю, виплачувала гроші на землю, конфісковану під залізницю, борошно на хліб, тварин на м’ясо тощо, і вночі приходили

до того селянина під хату, вибивали вікно лопатою і вимагали гроші: “Деньги на лопату, или изба с дымом!”)

На провесні 1937-го року редакція “Крестьянской газеты”, органу Комісаріяту земельних справ Російської Федеративної Республіки, прислала мені пакунок з книжками та першою лекцією заочного навчання редакторів місцевих стінних газет. Лекція, якщо б вона була надіслана окремо, мене б могла й не здивувати, бо ми з “братом” Миколою уважались селькорами газети “Зоря”, а в самій редакції працював Миколин брат Іван. Іван дружив з дуже завзятим батраком і комсомольцем Пономаренком з Мисікового хутора, якого я теж дещо знав з шкільних часів. З ним дружив також Олексій Родіонов. Редакція газети, чи котрийсь з цих моїх знайомих та друзів, міг зробити мені несподіванку, але пакунок з книжками наводив мене на сумнів: “Як гартувалася сталь” Островського, повість соціалістичного реалізму і реклямована пропагандою, але “Вибрані твори” Пушкіна та “Збірник творів” Тургенєва, це була буржуазна література, а до того ще й перекладена на українську мову.

Завдання лекції я вивчив і заповнив відповідні параграфи лекції, але відсилати її редакції “Крестьянской газеты” я все ж не наважувався, не будучи певним, що це не провокація “Їжакових рукавиць”. Аж тижнів за два отримав я листа, власноручно написаного редактором газети “Зоря”, в якому він прохає мене невідкладно прибути до редакції. Поїздка потягом до Шостки для вороніжців — це восьмигодинна справа, а для нас, хуторян, — цілоденна. До того, потяги пристосовані до робітничих змін на військових заводах та службовців Шостки і найпізніший ранковий потяг залишає станцію Терещинську декілька хвилин по восьмій, а я маю вартувати торфо-мішалку до восьмої години ранку. До середини, коли я мав наступний вихідний день, мені не бажалось чекати, щоб не наражати редактора на мою невдячність. В неділю вечором, пішов я до Івана Задорожнього за дозволом підмінити мене кимось біля торфо-мішалки, а він, не задумуючись, знайшов розв’язку.

— Ти знайди Василя Маковця і скажи йому, нехай за тебе піде на торфо-мішалку, а ти побудеш на лісо-складі. В шостій годині, тепер уже світло, за дві години до станції добіжиш, а я скажу охоронникам, щоб за тобою не пильнували, — сказав Іван.

Василь Іванове розпорядження я не став заперечувати і в понеділок о дев'ятій годині ранку був у кабінеті редактора газети "Зоря".

Присадкуватий, з лисиною на всю велику голову чоловік років під сороківку, не підводячи зору від паперів, що сортував на столі перед собою, зауважив мене в пустій прихожій у відчинені двері кабінету і запитав з віддалі:

— Ти Гриць Сірик?

— Сірик, — відповів я.

— Почекай там, — сказав лисий чоловік, далі сортуючи папери на столі і не дивлячись на мене. — незабаром прийде Люся, Муся чи Ньюся, — я добре не розібрав, — і покаже, що ти мусиш робити.

Люся, Муся чи Ньюся, надто довготелеса, довголиця і надто закучерявлена, дівка чи молодиця років з десяток старша за мене, зайшла до почекальні не пізніше п'яти хвилин і, сказавши мені "здравствуйте", пішла, не зупиняючись, в рочинені двері редакторського кабінету і зачинила за собою двері. В недорозумінні, що, хто чи кого бажають від мене в редакції. хвилин десять чекання, закіль вийшла до мене довготелеса, здались мені вічністю. Всього я сподівався. тільки не праці в редакції.

Довготелеса, вийшовши з кабінету редактора, на своєму довгому обличчі зробила усмішку і, не питаючи мене, хто я, чого прийшов до редакції, бажаю я тут працювати, або чи я умію читати та писати, сказала: "От і добре, що маємо ще одного Іванового хуторянина працівником в редакції. Твоє місце буде ось тут за столом. Твоїм обов'язком без дозволу редактора не впускати нікого в його кабінет. Ось в цьому журналі реєструватимеш, хто, звідкіль і по якій справі бажає бачити редактора, а потім докладуватимеш Василю Івановичу (чи Івану Васильовичу, я вже напевно не пам'ятаю). Тимчасом, — відчинивши шухляду в столі,

говорила довготелеса, — ось ця кореспонденція селькорів потрібно привести до порядку і записати в ось цей журнал. А тепер роздягайся і приступай до праці. В коридорі, ліворуч, є вішаки і місце для твого одягу, — сказала довготелеса, вже зачиняючи двері редакторського кабінету, але редактор щось сказав їй і вона залишила їх відчиненими.

Перший день моєї праці в редакції на моє здивування промайнув дуже швидко. Відвідувачів до редактора було тільки двоє і вони були якісь близькі співробітники чи добрі знайомі редактора, бо він, попереджаючи мене, сам покликав їх до себе в кабінет. Листів та статей від селькорів була повна шухляда і за давних щось місяців на два. Спершу їх потрібно було розсортувати згідно з датами на поштових печатках. Потім, відкривши коверти, порівняти дату поштової печатки до дати, зазначеної селькором в листі, дописі чи статті, і тоді, позначивши порядковим номером, записати у відповідний розділ журналу.

Журнал, чи, вірніше, учнівський зошит в твердій оправі, що мав напис чиеюсь не дуже вправною рукою: “Журнал реєстрації листів селькорів”, а ще іншою рукою та іншим чорнилом додано: “Почато 1-го січня 1937-го года”, мав три розділи: “Важливі листи, статті та дописи”, “Другорядні” та “Звичайні листи, статті та дописи”. За перший день праці я тільки спромігся покласти коверти з листами, чи що там в них було, згідно з датами на ковертах та прочитати дещо записок в журналі, щоб мати уявлення, до якого розділу записувати листи чи що там буде мною виявлене в ковертах, як довготелеса сказала мені сховати листи та журнал в шухляду, та поспішати на станцію, щоб не запізнитися на потяг.

Торфєрозробка і колгосп, все ще дотримувалися “старого календаря” і вихідні дні там були для робітників, колгоспників, службовців та керівників у неділі. Редакція газети “Зоря”, як і належить відповідальній совєтській установі, працювала згідно з “новим календарем” — шестиденками, а тому другого дня, я дещо був здивований, що в будинку редакції нікого не було. Але згодом прийшла до мене стара жінка прибиральниця,

вияснила мені, що сьогодні, 30-го березня, вихідний день, та стала повчати мене шосткинських звичаїв та порядків.

— Ти, синку, не надривай змолоду очей над чорт значим, — приставивши мітлу біля столу і всівшись на стілець біля мене, повчала вона. — Один пише до складу і розуму, другий здуру та неуцтва, а тому всім і не переймайся. Що записано в склад та ряд, то й ти запиши, куди потрібно, а пустоту та дуру — до коша, а я вже знаю, що з тим зробити. Спалю і вся слава по тому буде. Це тобі, хлопче, не на хуторі, де кожний знає, що ти робиш, куди ходиш і навіть, що ти думаєш. В Шостці, зробив не зробив, за те не питай; питай за зарплатнею. А тобі редактор дав талони на фабрику-кухню? — звернувшись до мене, дещо помовчавши, мабуть, зрозумівши, що я не бажаю встрявати з нею в розмову про хуторянські та шостенські відносини.

— Ні, — відповів я, щоб тільки обізватися до неї та не викликати в неї враження, що я взагалі не бажаю з нею розмовляти.

— Так воно й є! Я так і знала! — з певністю і задоволенням вигукнула стара прибиральниця. — Не дивина, що ти вчора цілий день не вилазив із-за цього столу. Хлопця взяв на працю, а чи він ситий чи голодний не поцікавився. Можливо не сказав, скільки тобі й зарплатні належиться?

— Ні, — сказав я нехотя.

— Оце ще краще! Роби Хома, коли нема ума, а ми тобі горіхами заплатимо, як виростуть на вербі. Ходімо! — сказала вона, підхопившись зо стільця, з виразом наказу в голосі. — Я тебе познайомлю ще з такими двома недотепами, що заради праці вихідних днів не шанують. В них, можливо, талони тобі на обід на фабриці роздобудемо.

Довіритись старій незнайомій жінці з першої зустрічі, в зовсім для мене нових і незрозумілих обставинах мені не бажалось, а до того мені бажалось на самоті й без перешкод розібратися в цій редакційній кореспонденції та налагодити її до відповідного запису в журнал.

— Дякую вам за турботи про мене, — сказав я лагідно жінці, — але я тут без навику. Для мене все незрозуміле.

Сказали мені, щоб я пильнував за відвідувачами до редактора та посортував ось цю переписку, то я краще пильнуватиму свого обов'язку. Я піду з вами, а хтось прийде до редактора, чи можливо сам редактор навідається.

— Тебе Грицьком кличуть?

— Грицьком.

— Так отже, слухай, ти Грицько-Стецько Переперденко. Зажурив, засмітив моє серденько! Мене, тут всі кличуть мамою, а в тебе, кажуть, вже давно нема не тільки батька, але й матері, тому ти такий і недовірливий. Слухай мене, стару, і тобі буде тут добре. Я за твоїми хуторянами доглядала, як рідна мати, догляну й за тобою. Якому дурневі в Шостці, у вихідний день заманеться службою турбуватися?

Я не був певний правдивості слів старої жінки, але й виявляти недовір'я до цієї старої і ніби добродушної жінки не бажалося, а тому слухняно пішов за нею з кімнати.

Через довгий темний коридор, заставлений рулонами газетного паперу, зв'язками, правдоподібно, старих газет та ще якогось непотребу в паперових пачках та дерев'яних скриньках, увійшли ми в простору кімнату повідгороджувану попід двома стінами, ніби в колгоспній стайні, вузькими, продовгуватими, невисокими перегородками. Біля вікна, в одному з таких відгороджень два хлопці, дещо старші за мене віком, вовтузилися біля радіоприймача, що пищав, рипів але не бажав стягувати потрібну хлопцям радіо-хвилю.

Хлопці дійсно стару жінку-прибиральницю кликали мамою. Мені радо подали руки, знайомившись, і запевнили, що для мого обіду на фабриці-кухні талони знайдуть.

— Ось тільки налагодимо оцю діряву коробку, запишемо передачу РАТАУ (Радянського телеграфного агенства України) і зайдемо за ним, щоб разом на обід, — запевнили вони свою "маму", і на цьому ми з старою жінкою залишили хлопців біля радіо-приймача, а самі пішли виконувати свої обов'язки.

Хлопці-радисти своєї обіцянки “мамi” не забули і щось годин за дві прийшли до мене, щоб іти на обід на фабрику-кухню. Мені залишалось щось неповна година перед тим, як іти на станцію, і я чемно хлопцям товариства на обід відмовив хуторянською примовкою: “Найнявся, як продався”.

Хлопцям моя відмова сподобалась, і вони, жартуючи, взялися підраховувати мою зарплату, та радити, як її поставити на “Стаханівську вахту”. (подвоїти, потроїти і так далі).

— 200 карбованців тобі платитимуть за те, що перебираєш ось ці шморгалки (листи). Не менше сотні “привезеш” з командіровки в якийсь колгосп. Одна на місяць — добре, дві — краще. До колгоспної колотухи (безпорядків, неробства і тому подібне) додавши хуторянського гумору, сонця та вітру, як ти вмієш, також з сотку за місяць “накапаєш”. До пів лисої (тисячі, правдоподібно зарплати редактора) не “дотягай”, щоб нікого завина не брала, але й з подвійної “вахти” не злязь, тепер така мода.

На станції в Шостці, коли я стояв в черзі за проїзним квитком, до мене підійшов Грицько Крисько. Дядько Грицько, покартавши мене за те, що я не зміг навідатися до них хоч на хвилину за останні три з лишком роки, розпочав оповідати про свою родину: Микола вже не задоволений машинкою (радіо), як ти мав, має таку, що на всю хату репетує. Пронька фотографіями всі стіни в хаті обвішала, а Віктор... Ти ж, мабуть, не знаєш, що в нас ще й Віктор? Ми з Дунькою тепер ще й Віктора маємо! “Прогнав” ти мене з лежанки на ліжко до Дуньки, — дядько Грицько штовхнув мене долонею в плече, як це роблять друг другові добрі друзі, повідомляючи один одного про добру новину, — тепер ми ще й Віктора маємо.— повторив він попереднє повідомлення про Віктора.

Дядько Грицько запевнив мене, що моїми відвідинами його родини будуть всі задоволені, а у випадку негоди чи якоїсь іншої потреби, Віктор мені з приємністю звільнить місце на лежанці. Поскільки в четвер мало бути першого квітня, дядько Грицько

порадив мені набути місячний квиток на проїзд потягами до Шостки.

— Місячний квиток коштуватиме тобі наполовину дешевше і не потребуватимеш щоденно стовбичити біля каси.

Біля каси вже стояла чимала черга запобіжливих пасажирів і дядькові Грицькові не випадало з півгодини мене чекати. Я запевнив його, що по дорозі додому обов'язково зайду відвідати його родину, і він залишив мене біля каси.

Дві дівчини, що стояли поперед мене в черзі, виявились колишніми моїми одношкільницями з групи "Г", яку на початку 1932-33 навчального року розділили між "А", "Б" та "В". З них одна була приділена до групи "А", а друга до групи "В". Спершу в нас розмова зав'язалась про школу, потім про працю, про парубкування та дівування, і так я, забрівши з ними на Дубину, аж перед північчю вибрався додому, не виконавши обіцянки дядькові Грицькові, а тим більше, не маючи вже часу і бажання заходити на торфорозробку, щоб повідомити мого добродія і начальника Івана Задорожнього про мою працю в Шостці та неспроможність дальшого сторожування.

— Завтра, щоб не стало, зайду на хвилину до Криських. Від них прямо піду на торфорозробку і вибачусь перед Іваном за моє коротке попередження. Він напевно мене зрозуміє і не стане вимагати двотижневого речення на попередження про вимовлення праці, — міркував я, ідучи з Дубини мало вживаною зимою польовою дорогою, яка ще не досить стужавіла від нічного приморозка і де-не-де провалювалась в мене під ногами.

Міркував-гадав, і сам собі майже не вірив, як нам з Гашкою, від поселення на цьому обезлюдненому радгоспному осідку, посеред широкого поля, доля всміхається за кожним ріжком, за кожним зворотом. За останнього півроку ми достатками порівнялися майже з кожною хуторянською родиною. Працюватиму в редакції, то можливо й хатину у Воронежі купимо.

— Та й праця яка? — не стримуючи свого задоволення, висловився вголос серед широкого темного поля. Від дев'ятої години ранку до полудня перегляну пошту та проведу одного-двох відвідувачів до редактора. В полудне, правдоподібно, потрібно буде витратити з годину на обід на фабриці-кухні, а ще перед третьою годиною, “згрібай шморгалки в шухляду і під три чорти до бісової мами”.

В середу вже їхав в Шостку не “всліпу”, не знаючи, що мене там чекає та як буду поступати на випадок чогось, а з певними плянами; до полудня постараюся закінчити з залеглою поштою. В полудне обов'язково в старій прибиральниці або в тих хлопців-радистів розвідаю за Івана, Олексія та Паламаренка. По дорозі додому зайду до Криськів і домовлюся за можливий нічліг на випадок весняної негоди та повені. Від Криськів піду навпрошки на торфорозробку і вимовлю Іванові мою працю.

Замріяний рожевими мріями, я й не звернув уваги, що на станції Терещинській не було жодних газет на облавку кіоску в почекальні. Радіоголосник шипів над головами пасажирів, а пасажири сутулилися, піднявши коміри своєї одежі, ніби під час хуртовини, і не звертали уваги на знайомих та сусідів.

Тільки я ступив на ганок редакційного будинку, передо мною розкрились вхідні двері і ті два хлопці-радисти, що вчора я тільки з ними познайомився, взяли мене з обох боків під руки і відвели в темний куток коридору.

— Були московські газети на станції Терещинській? — запитав один з них, притуливши своє обличчя мені до вуха.

— В кіоску? — запитав я.

— А то ж де? Не говори голосно, — попередив він, і я йому у відповідь покрутив головою і розвів руками: мовляв, не бачив.

— Що передавали з радіо-голосників — повідомлення чи музику? — запитав другий.

— На станції я був не довше з хвилин п'ять і в той час голосник хрипів та мурчав, так як перед початком передачі.

— Між пасажирами не було розмови про промову товариша Сталіна? — запитав той, що питав про московські газети.

— Ні, — відповів я впевнено, зрозумівши, що хлопці зі мною не жартують, і сказане мною невідповідне слово, може мати кепські наслідки.

Хлопці, мабуть, також зрозуміли, що я їм правди не скажу, хоч щось і знаю, звільнили мої руки та зневажливо зауважили: “Не буде з тебе кореспондента, не вмієш ти спостерігати!” — і поспішили у вихідні двері будинку.

Поведінка хлопців-радистів мене приголомшила і я продовжував стояти в темному куті коридору та пробував зрозуміти: провокували мене хлопці, пожартували чи й справді щось трапилось в Москві, аж непомітно підійшла до мене стара прибиральниця, поклала свою долоню мені на плече і лагідно сказала:

— Ти, синку, тими вітрогонами багато не переймайся, за тебе редактор мене два рази вже запитував. Іди до нього в кабінет, він щось має тобі сказати. Не роздягайся, а йди до нього, — штовхнула вона мене в спину, коли я заходився розстібати гудзики піджака.

Двері редакторського кабінету були відчинені навстіж, і він поспішно щось розшукував в шухлядах стола, і не звернув на мене уваги, коли я таки голосно сказав:

— Доброго ранку вам, Василь Іванович! (чи Іван Васильович, я вже не пам'ятаю).

Розшукавши те, за чим шукав по шухлядах, чи тільки заспокоївшись, що нічого не знайшов, редактор мовчки встав з-за стола, взяв мене за лікоть моєї руки і, відвівши за стіл, де я мав працювати, не дивлячись мені в очі запитав:

— Чи то правда, що твій батько був розкуркулений?

— Так, — відповів я йому по правді. — Але батько вже чотири роки як помер, — додавив я.

— То не важливе, — сказав він і притиснув мій лікоть міцніше своєю долонею. — Важливо те, що ти ще замолодий, щоб відповідати за наші справи, а про те що я з тобою сьогодні говорив, нікому й пари з вуст не випускай. За десять хвилин щоб твого й духу в Шостці не

було, — сказав він і випустивши мій лікоть, поспішив на своє місце за столом.

Редакторова поведінка приголомшила мене ще більше, як хлопців-радистів. Я не міг зібратися з думками, що я маю робити: тікати з будинку редакції та з Шостки у світ за очі? Виправдуватися перед редактором, що я не мав і не маю якогось лихого наставлення ні до його особисто ні до редакції газети. Хто і з якою метою мене покликав на працю в редакцію, я навіть не уявляю. Мені здається, що так в задумі простояв я не більше хвилини, але ця моя нерозважність чомусь викликала в лагідного лисого редактора гнів на мене.

— Сказано тобі забиратись звідсіль, то чому стовбичиш!? Геть звідсіль! — закричав він з свого кабінету, ще й стукнув кулаком по столі.

Стара прибиральниця з мітлою в руці, поспішила мені на допомогу і випхавши мене в спину до вихідних дверей, шепотом промовила:

— Іди, іди, синку, звідсіль. Нехай його тут прах візьме. Міліція щохвилини може нагрянути. — Прочинила вихідні двері тільки, щоб я міг боком просунутися в них і поспішно їх зачинила за мною.

Опинившись на безлюдній вулиці, я зрозумів, що надто поспішати, озиратися та виглядати переляканим на обличчі небезпечно, бо можу звернути увагу першого стрічного легавого (таємного агента міліції) чи міліціонера. Але чому саме я маю зникнути з Шостки за десять хвилин і куди, стояло передо мною питання ніби високе й безконечне забороло.

Спершу я звернув у вуличку, щоб іти на станцію, але нагадав, що перший пасажирський потяг відійде в напрямок станції Терещинської після третьої години по полудні. Тинятись на безлюдній станції, в надії причепитися на вантажний потяг, тепер більше небезпечно ніж на шостенській вулиці. Іти в напрямок Воронежа шляхом чи стежкою понад залізницею, також здалось мені недоречно. Якщо мене з якоїсь причини розшукує міліція, і довідається в редактора чи будь-кого, що я таки був в редакції, напевно буде за мною дивитися у воронізькому напрямку.

Походивши деякий час по шостенських вуличках та завулках і заспокоївшись, я вирішив піти на базар і збути там дещо часу. Потім пройтись шляхом в напрямку Пирогівки, а перед третьою годиною замішатися між робітників фабрики кіноплівки і з ними відїхати потягом з Шостки. За яких п'ять годин постійного тупцювання по талому снігу шостенських вулиць та базару ноги відчули втому, але мій плян завершився успіхом і я щасливо доїхав на станцію Терещинську, тобто, вибрався з тенет шостенської міліції, як дійсно вони були на мене наставлені. А чи й дома існує небезпека? Потрібно бути обережним і не поспішати додому.

З потягу на станції Терещинській я вийшов з тими пасажирами, що виходили на протилежний бік від станційного будинку, і пішов з ними через колії в напрямку Оселедцьового хутора. За бугром біля хутора звернув праворуч і по залізниці пішов на хутір Першу Васильківщину, до Василя Маковця. Василь, більше турбується тим, що підмінюючи мене на горфомішалці, він може бути “відрізаний” від родини на декілька днів повинню на Есмані, ніж тим, що мене правдоподібно розшукує міліція в якійсь невиясненій справі.

— Якщо дійсно ти потрібний міліції, вона добре знає, де ти мешкаєш і що робиш. Обійдеш сьогодні, завтра спіймають, — запевняє мене Василь. — Прогрішився з якоюсь дівкою, що має тата в партії або на високій посаді, то від тата та байструка не варта ховатися, а коли не вмів язика тримати за зубами перед нечесною людиною, тоді “зматуй вудочки” та спробуй “рибалити” в Амурі. Там десь же й наш двоюрідний брат Сашко.

Поверчерявши з Василевою родиною, ми ще довго обмірковували моє становище, і вкінці домовилися добре розвідати на торфорозробці, а потім вже робити запобіжні заходи з “вудочками”.

На осідку торфорозробки, біля клубу, контори та по бараках радіоголосники працювали справно, передаючи звичайні вечірні програми. У вечірніх новинах жодної згадки про промову Сталіна не було, хоч ми вже були й спізналися власними вухами їх прослухати. Шостенська

міліція чи НКВД на терені хоч і шостенської торфорозробки, заарештувати без дозволу Київської парторганізації та відповідних установ в Києві, офіційно не має права, але неофіційно може й поцупити і потім спробуй доказати свої “права й обов’язки громадянина країни Рад”. Іван, можливо, і не попередив би мене чи Василя про небезпеку, але його дружина та сестра, напевно, як не словом, то виглядом подала б якийсь знак.

До Іванової сестри Надьки “топтав стежку” мій друг Василь Чайка. На словах він запевняв, що ставиться з довір’ям до мене, а в душі, можливо, й сумнівався в моїй щирості, і коли довідався про моє сторожування, за Надькою став пильніше доглядати, приходив до неї не тільки в свята, щоб іти разом до клюбу або на Холодівщину на вечерниці, але й у будній день.

Сьогодні в Надьки й Василь був. Ми вчотирьох і засіли грати в карти в підкидного дурня аж до часу, коли мені потрібно вже йти на торфомішалку вартувати.

Ранком Гашка здивувалась, що я не в Шостці, а дома, але переконливо запевнила мене, що минулого дня нікого з чужих людей на хуторі не було. Кирилові та Гашці ввечером заносила молока і не зауважила якогось підозріння чи настороження. Довго не задумуючись, з чого тепер починати, пішов я на конюшню виконувати обов’язки “ветеринарного санітара”, запихати термометра в найтепліше місце під кінським хвостом.

Незабаром мій переполох в зв’язку з працею в редакції газети “Зоря” розвіявся. На Кремлівському Олімпі, під самим носом “батька і вождя” загніздилася контрреволюція і в зв’язку з цим, заарештовано Маршала Тухачевського, та його “зарвавшюю свору шакалов”.

— Відстань від колишнього царського генерала, советсько-комуністичного маршала до ще необученого допризивника-колгоспника, дуже далека, — вирішив я і закинув думку про “вудочки” та Амур. Наступні два тижні районна газета “Зоря” не появлялася друком. Мої друзі і хуторяни Іван Наумович та Олексій Антонович Родіонові і їх спільник Пономаренко зникли з Шостки (пізніше я мав певні відомості, що вони на Амурі “ловлять

рибу” і навчаються пілотної справи, як добровольці Особливої Далекосхідньої Армії) але в той час саме була повинь на Есмані і непроїзне болото на воронізькому полі. Торфорозробка та Надесманські хутори тих два тижні були ніби неприступна фортеця. Напочатку червня Тухачевського і його “зарвавших шакалов”, “Їжакові рукавиці” помордували, а згодом і їх інші “рукавиці” відіслали в “штаб Духоніна”. Хвиля терору захлинулася.

“ПРИЦЕПЩИКОМ” У “БРАТА” МИКОЛИ

Весняну повінь Есмані я пересидів біля теплового котла торфомішалки цілий тиждень осамітнений. На провесні, по бездоріжжі, а особливо в неділю, в колгоспі нема що робити. Вдень добре виспавшись, ввечері з хлопцями пішов на Холодівщину на вечірницю. З Холодівщини зайшов на торфомішалку. Мій попередник на мене розгнівався, що нібиго я прийшов запізно і йому тепер потрібно брести водою біля містка через Есмань, бо вода з верхів'я прибуває з кожною хвилиною. Місток біля Мостовщанської дороги вже й справді був досить глибоко покритий водою, а на болоті торфомішалки номер 2 все ще стирчав своїм горбом з півметра з води, а по боках води було вище колін. Але мій попередник, вже старший сивобородий чоловік, не побоявся смерті чи перестуди в холодній весняній воді і таки щасливо дістався через місток на лівий берег Есмані.

В понеділок ранком я сподівався, що хтось з кочегарів або машиністів, які мешкали на Холодівщині та Пристані, прийдуть хоч не працювати, але доглянути за торфомішалкою. Але вони, маючи вже досвід праці на торфорозробці, добре знали, що весняна повінь Есмані — кінець зимового вивозу торфу на фронт вантаження і початок до весняного видобутку торфу з болота. В понеділок ранком Есмані вже не було можливості ні перейти ні переїхати від Десни до самого її верхів'я, за винятком залізничного мосту біля Писаревичів. Кочегари та машиністи й чекали

доки Есмань увійде в береги та торфорозробка налагодить хоч один з містків на її болоті.

В понеділок я цілий день ходив від торфомішалки до краю розлитої Есмані, сподіваючись подати через когось вістку Іванові, щоб він через залізничний міст прислав мені зміну, або когось, хто знає, як поступити з котлом торфомішалки; загасити вогонь і випустити воду з котла на випадок приморозку, чи залишити воду в котлі, і перед приморозком знову розпалити вогонь в котлі. Але ні мною, ані торфомішалкою ніхто з того боку розливу, мабуть, не цікавився. Вечором, забезпечивши котел водою, а піч торфом, наважився піти додому повечеряти, переодягнутися і повернутися на торфомішалку перевірити та вирішити, як мені далі поступати. Ніч тепла, вогню великого під котлом тримати непотрібно, я насмілюся наслати дощок обабіч котла і досить вигідно годин по дві спав після кожного підживлення вогню торфом. Перед полуднем витрусив накопичений попіл з-під котла, розпалив новий вогонь, забезпечив котел водою і вже сміливіше пішов додому обідати та й не поспішав вернутися.

Теплий весняний день пригасав легкими випарами землі на полі. В лісі відчувалась прохолода від ще не розтаяного снігу в гущині дерев. Колоїни дороги ще де-не-де утримували калюжки води. Ярки все ще несли каламутну талу воду в Есмань. В молодій хвоїні голосно скрекотали сороки. Вийшовши з лісу на край болота і зауваживши звиток димку над трубою торфомішалки, я був певний, що вогонь все ще тліє під її котлом, і я маю досить часу перед тим, як вогонь може зовсім погаснути, я пішов подивитися ближче на стан повені на Есмані. А там в одному з осушувальних каналів зауважив щуку і, пробуючи вигнати її на мілке, пробовтався в каналі можливо й більше години. Приходжу до торфомішалки, а навколо неї парує калюжа теплої води, випущеної з котла. Я зненацька кинувся гасити вогонь під котлом, але там вже й попелу не було, не то що жару. Мене аж у піт кинуло: “От роззява!” — вилаяв сам себе вголос. — “Що ти скажеш тепер Іванові?” — аж до мого слуху донісся не то

посвист пташки не то хрюкання свині. Зазирнув я за котел торфомішалки, а там на намощених мною дошках, притулившись боком до ще теплого котла, лежить машиніст Петро Іванович Марченко і “дере” безжурно хропака.

Петро, зауваживши спад повені, взяв невеличку сітку-підхватку і пішов на болото дивитись за заблуканою рибою в осушувальних каналах біля мішалки номер 2, де було широке болото колишнього холодівщинського ставу, а звідтіль перейшов до мішалки номер 1 і, здивувавшись, що вона все ще утримується під парою, прийшов перевірити. Переконавшись, що котел мішалки справний, а я, чи мій спільник, пішов за харчами на хутір, взявся біля неї господарювати по-своєму: витрусив вогонь з-під котла, відкрутив кран, щоб з нього збігала вода, і не тому, щоб почекати на того, хто прийде доглядати торфомішалку, а щоб відпочити трохи після риболовлі, приліг на намощених мною дошках і “вдарив хропака”.

— Тобі було потрібно давно погасити вогонь, випустити воду і спокійно чекати закінь вода спаде в Есмані, а потім домагатися у Івана не менше, як подвійної платні. Котел повинен добре вихолонути перед тим, як ми його промиємо, перевіримо і мішалку пристосуємо до видобутку нового торфу, — пояснив мені Петро Іванович.

Так я й зробив; почекав ще два дні дома, закінь Есмань увійшла в свої береги та торфорозробка поклала кладки на місці, де був горбатий місток на болоті, і доніс Іванові про мій догляд торфомішалки під час повені. Іван згодився зарахувати мені працю на заплату до 1-го травня, а після того я мав до вибору: перейти працювати в котрусь з бригад на видобутку торфу, або чекати до осені, коли знову потрібна буде більша кількість сторожів та охоронників.

Щось за тиждень перед 1-им травнем, випала більша кількість теплого густого дощу. Долини на полі вилискували ніби дзеркала на сонці, але навколо них, а особливо на підвищених місцях, земля вже була зтужавіла. Не довше як за тиждень на навколишніх ланах Воронежа мала розпочатися весняна оранка, спершу під

посів цукрових буряків, а потім ярини. Воронізька Машино-тракторна станція розіслала свої трактори та знаряддя обробітку землі, що причіплювалось до них, на місце праці по колгоспах. Бригаді номер 3 колгоспу ім. Другої п'ятирічки МТС визначила нового трактора виробленого вже на Харківському тракторному заводі, а трактористом до нього прикріпила мого “брата по класі” Миколу Наумовича. “Брат”, приїхавши трактором на бригаду, не питаючи нашої з Гашкою згоди, прийшов до нас мешкати, а тим більше, “по-братськи” дораджувати.

Про мій переполох у зв'язку з працею в редакції “Зорі” Микола знав від брата Івана і висловив мені признання за не-поспіх забігти, як він казав, безвісті під дурного хату, бо ще не певний був чи Іван з Олексієм уникнуть арешту на Далекому Сході, куди вони мали сховатися з підфальшованими на чужі прізвища посвідками. Надривати пупа “за суп з картошкою” в кар'єрі чи дебудь на торфорозробці, рішуче не радив.

— Працюватимеш зі мною “прицепщиком”, (доглядачем за причіпками трактора) до осені, навчишся водити трактора в борозні, навчишся доглядати його, здаси екзамен і без Мурасевої рекомендації. В МТС я важливіших осіб знаю, як Мураць. МТС не “задрипаній” колгосп чи “пупорваловка” торфорозробка, де потрібно за копійки та грами вколювати (працювати). Механізаторам і працівникам МТС оплата за працю державою визначена. За вироблену норму праці — три кілограми натурою (збіжжям), три карбованці грішми та додаток у вартості одного колгоспного трудовня того колгоспу, де була вироблена норма. Порахуй це все, і матимеш: колгоспні трудовні, заробіток звичайного робітника торфорозробки і лишок, не менший подвійної тяжкої праці. Слухай “брата”, “брат” тобі лиха не бажав і не побажає, — радив Микола, і я залишився працювати в нього причіплювачем.

Перші серії тракторів Харківського заводу, в скороченні ХТЗ, машини шістдесяти кінських сил, були багато громіздкіші за своїх попередників — фордзонів. Головне те, що вони мусіли мати підтяжку підчіпників

кордонного валу, після кожних десяти годин праці в борозні чи взагалі в русі. В теорії це виглядало не так то й кепсько: десять годин праці, дві години підтяжки для другої зміни, і так трактор мав працювати круглу добу і виконувати “кругленькі” пляни і заробляти трактористові подвійну з гаком оплату. Але на практиці це все виявилось зовсім не так. Трактор, занадто громіздкий, легко вгрузав у весняний, не надто стужавілий ґрунт і потім потрібно було не менше три пари волів, або з десяток коней, щоб його витягнути з розмішаного колесами ґрунту. Після поспішної підтяжки, або через неякісний бабит підшипників, підшипники головного робочого валу починали стукати після двох-трьох годин праці. Потрібно ставити трактора на додаткову підтяжку. Підтяжку і огляд тракторів робилося без будь-яких пристосувань для цього, на місці праці в полі. Під час дощу в оливу попадала вода, а під час сильного вітру частинки ґрунту та пісок, що прискорювало зношення бабиту в підшипниках та втрату оливи. Для старту мотора трактора потребувалась певна кількість бензину. Новий справний трактор, теплої погідної днини, починав працювати після двох-трьох покручень спеціальною для цього пристосованою корбою-ручкою спереду трактора, а дещо розладжений, та ще коли повітря насичене вологою, за корбу-ручку потрібно крутити, добре “нагрівши чуба” з півгодини, витрачаючи час і бензину. Свічки також були не доброякісні і від перегрівання з них злущувалася ізоляція. Бабит, олива, пальне, бензина, свічки та взагалі запасні частини до тракторів та причіпок виділялися не за потребою, а за пляном. Перші тижні праці на тракторі ми з “братом” Миколою пильнували трактора і плянового приділу для нього. Для охорони оливи та частин трактора під час підтяжки я притяг з торфорозробського болота старий двоколісний візок і з колгоспних “позичених” шалівок зробив над ним дашок з полицками. Але нашої пильності не оцінив ні колгосп ні МТС. Бригадир якось забув вивезти вчасно бочку з водою на поле, післати підводу за горючим та оливою. МТС-ий бригадир розвідав, що ми у візку вже маємо запас оливи майже на

заправку трактора та свічку, забрав від нас та ще й погрозив скаргою до керівництва МТС. Мовляв, трактори стоять без оливи та свічок, а ви тут їх марнуєте.

Поспішність з весняною посівною дещо вщухла. Весна володарно керувала природою й людьми. В нас з “братом” Миколою відпало бажання надмірного “збагачення” трактористськими заробітками і до трактора та праці почали ми відноситися “з холодком”: є пальне, олива і трактор працює справно, ми, визначені нам дванадцять годин на кожну добу, оремо, боронуємо, культивуємо пар під гречку чи прикручуємо гайки біля трактора, робимо підтяжку йому, а ні, то нехай за потрібним доглядають бригадири, а ми, удень виспавшись, вечорком за дівками пішли розглядати, не зважаючи свято це чи будень.

Влада хоч і запевняла, що з перебудовою народнього господарства на соціалістичний лад, зміниться і людська свідомість та навик, але люди такого запевнення влади до уваги не брали і хуторська та сільська молодь, з настанням весни, продовжувала виходити на вулицю погуляти кожного погожого вечора.

На Холодівщині я вже був дещо освоївся між дівчатами і знав, з котрою можливо пожартувати, з котрою провести вечір з тихою та милою розмовою, а з котрою бути обережним, щоб не навела “на гріх” і потім “ощасливила” байструком. Але холодівщинські дівчата та їх вечерниці Миколі не сподобалися першого вечора і він наказав туди більше заходити. Клишківські дівчата мене відвертістю здивували. Що їм саме сподобалось — моя особа з непокірною чуприною, сині штани, що я набув в Глухові за 15 карбованців чи перекази добрих людей про наше з Гашкою сирітство, я напевно не скажу.

На Патлахівці першого вечора я познайомився з куцою, опецькуватою Надькою, що ще ходила до сьомої класи в школу, а на другий вечір Надька вже готова була стати сусідкою дядькові Самійлові Патлахові та його дружині Вівді на хуторі Копані. Вона не стала питатися про прихильність чи любов до неї, а стала запевняти, що вона буде не гіршою господинею за тітку Вівдю, що вона

вже вмiє варити борщ такий самiсiнський, як її мама, вмiє дойти корову, i навiть про мене говорила з батьком та матiр'ю.

На Пожаровцi ми з Миколою попарубкували щось тiльки три вечори. Два чи й всi три вечори я провiв з поставною, дуже охочою до танцiв i косатою, роком чи що за мене старшою Шведовою Настею, а за тиждень чи щось зустрiчає мене Петро Безкоровайний, також мiй i Самiйлiв сусiд, та й каже:

— Так що ж ти, небоже, подружив, подружив з Настею, та й не заглядаєш бiльше на Пожаровку? Настя дiвка пристойна, поважна i розумна. Одинокa дитина в батькiв. Батько й мати ще молодi люди. Хата простора на три передiли, майже нова. Господарство колгосп трохи пограбував, але хлiв для корови та поросяти мають. Захочеш мешкати в Клишках, твоя воля, а нi, вони з радiстю переселяться до нас в сусiди. Тобi буде непотрiбно нi за господарством дiглядати нi за дiтьми.

Клишки, село розположене по обох берегах Осоти i розтяглось щось бiля двох кiлометрiв, зорганiзоване в три великi колгоспи, з деякою вiдмiннiстю в одежi та говiрцi вiд мешканцiв лiвого i правого берега Осоти. Миколi й у Клишках скоро не сподобались дiвчата, i ми скоро “завернули свої оглоблi” на Воронiж.

У Воронiжi нас з Миколою на вечерницях, базарному майданi на проходах та гулях в багатьох кутках знали, як безнадiйних сватунiв. Пiсля невдалого сватання в Метлiвни Тетяни, я не мав великого бажання шлятися по воронiзьких гулях та зустрiчатися з моїми шкiльними друзями, якi менi вже не раз звертали увагу на Миколине поводження. Але воронiзька молодь майже без винятку працює на шостенських заводах, якi працюють на три змiни та з перенесеним вихiдним днем, а тому на одних i тих самих гулях чи вечерницях не завжди зустрiнешся з тими самими дiвчатами та хлопцями, що зустрiчався на минулих гулях чи вечерницях. До того, Воронiжа неможливо порiвняти з Клишками.

Воронiж, вiд кiнця Дубини до кiнця Покрiвщини, прямими вулицями та навпрошки стежками, не менше

чотирьох кілометрів віддалі, а вуличками та завулками то й у два рази стільки: це впродовж. Впоперек, Вороніж також мав більше двох кілометрів. Перед колективізацією у Вороніжі було щось біля десяти тисяч родин-господарств. Якщо поррахувати половину родин, що мали в своєму складі дівку або парубка нашого віку з Миколою, то це не менше п'яти тисяч парубків та дівок і між цією масою випадково зустріти когось з двох десятків моїх шкільних друзів, рідкий випадок. Але на всякий випадок, у Вороніжі я не став заводити знайомства на всіх гулях, де Микола облюбовував для себе дівку, а став триматися тільки двох, на Покрівщині Потєбнівни Параски, на Дубині Землянського Галини. Має Микола дівку на Покрівщині або Тросвящині, я проводжу вечори на гулях, куди приходять Параска, а потім в умовлений час і місці зустрічаємось з Миколою, щоб іти разом домів. Коли Микола має дівку, чи тільки розглядається за нею, на Спащині, Дубині, Троєщині чи навіть Микільщині, то я залежно від Миколиного парубоцького "стану": має він певність, що дівка на його чекає, я залишаюсь на гулях з Галиною і чекаю його повернення, має він тільки припущення чи бажання познайомитись з якоюсь дівкою, тоді ми обидва йдемо на вибрані ним гулі; пощастило Миколі з дівкою познайомитись, я вертаюсь до Галини на Дубину; ні, тоді вже інакша справа і окремі випадки не важливі.

Параска, молодша за мене на два роки. Русява, круглолиця і дещо широка на свій середній ріст, привітлива і ласкава дівчина, напів сирота з старим, зовсім немічним і сліпим батьком. Проводжу з нею вечори, не з любови парубка до милої дівчини, а більше зоспівчуття до її тяжкого сирітського становища. Після гулів ми з Параскою посидимо на лаві в її досить великому садку, на призьбі під хатою, чи тільки на порозі хвіртки. Обмінюємось взаємно нашим сирітським досвідом, поплаче вона на прощання, я запевню її, що при першій нагоді навідаюсь до неї, і так розійдемось до наступної зустрічі на гулях.

Галина, одна з моїх одношкільниць, що я був познайомився на станції, купуючи місячний квиток перед “переполохом”, дещо вища за мене на зріст, струнка, з чорним, буйним і дещо кучерявим волоссям, підрізаним на міський фасон дещо нижче плечей, маломовна, надто терпелива дівчина. З Галиною просидиш до світанку, чекаючи на Миколу, і вона не протестуватиме, мовляв, мені потрібно хоч з годину заснути перед тим, як іти до праці, а не чекати на хтосна кого. Або: світанок надворі, а в мене ж батько-мати в хаті, що я їм скажу?

Ідучи через Дубину на інші гупі, скажу Галині, щоб не чекала на мене, вона не стане нарікати. Скажу, щоб чекала, гупі розійдуться, а вона самотня сидить на лавочці біля свого двора, чекає на мене, щоб тільки сказав їй декілька ласкавих слів і відійшов.

Галина майже наша з Миколою хуторянка. Її мати Бабаківна, сестра Миколиної сусідки і доводиться двоюрідною сестрою через одруження з Семеном Родіоновим. Їх дядько Бабак мого батька друг і кум (той що в 1932 році посилав з листом батька до Петровського). Весною 1933 року Галинин дядько, довідавшись про тяжке становище сестри з харчуванням, переслав декілька пакунків харчів спеціальним посланцем, а Галину забрав до Москви до себе. В Москві вона все ще ходила до десятої класи, як дядько несподівано сказав їй негайно збиратися та їхати до батька і матері у Вороніж. Дядька, разом з Тухачевським заарештували. Його родину виселили з квартири і правдоподібно з Москви. Витративши десять років на шкільну науку, Галина залишилася навіть без посвідки про навчання. Втративши дядька в “м’ясорубці ворогів народу”, вона навіть боїться близько підходити до шостенських військових заводів і мусіла задовольнитись працею прибиральниці в шостенському хемічному інституті, за половину платні подруг, що працюють звичайними робітницями на військових заводах.

Параска, не якась там ледаща дівчина. Не її вина, що мати рано осиротила її з сліпим батьком. Я цілком з Параскою згоджувався в необхідності їй одружитися з порядним парубком, що міг би їй допомогти утримувати

господарство, садок та сліпого батька. Але я своєї згоди їй не давав і навіть не виставляв себе в кандидати на одруження. В мене своїх клопотів було більше ніж досить. На моєму сумлінні була Гашка. Її потрібно було доглянути, щоб бува якийсь нечесний парубійко не насміявся з сироти та й залишив покриткою. Її потрібно було забезпечити сорочкою, спідницею, черевиками та взагалі подумати за її майбутнє, щоб люди не дорікали, що тримаю рідну сестру за наймичку. До Катерини, все ще може повернутися Роман, або знайдеться якийсь інший чоловік, Варочка тоді буде їй непотрібна, і я буду з обов'язку брата нею опікуватися. Восени, якщо Мурась не згодиться вислати мене на курси трактористів, і Микола не буде спроможний виконати своєї обіцянки, мені доведеться шукати постійної праці принаймні на торфозробці, але тоді виникне питання помешкання. Мурась, правління колгоспу чи навіть загальні збори "постановлять": "У зв'язку з відходом Грицька Сірика на побічні заробітки без дозволу колгоспу, звільнити його від обов'язків члена колгоспу і виселити з колгоспної квартири". (Так в той час позбавляли тих селян, що працювали на підприємствах, так званих присадибних земельних наділів, що в середньому на родину колгоспника виділялося півгектара. Звільненій з членів колгоспу родині виділяли не більше 15-ти соток гектара, тобто забирали цілком город за винятком площі під хатою, хлівом та відходком).

В такому випадку, я можу мешкати в гуртожитку, винайняти куток для ліжка в якоїсь родини, чи навіть пристати в приймаки до Параски чи котроїсь іншої дівки. А куди подінеться Гашка?

Моя доля ще не вирішена і в зв'язку з військовою повинністю. Змилується влада, зніме з мене "п'ятно класового походження", покличуть в ряди Червоної армії не менше на два роки, а ні — в робочий батальйон на три.

Так ні. Параска вирішила полагодити моє одруження з Гашкою. Розвідала, коли Гашка буває у Воронежі на базарі, здибала її там і давай дораджувати Гашці, як нарадити мене на одруження з нею, та які Гашка матиме

користі з того. Мовляв, я до тебе ставитимусь, як до рідної сестри. У мене хата світла та простора. Садок рясно родить. До базару близько. Працювати забажаєш в колгоспі, колгосп недалеко. Забажаєш в Шостці, зупинка робітничого потягу — рукою подати.

Парашине залицання до Гашки вона прийняла як вислід моєї розпусти, обману та оббріхування самого себе і її, як ніби основної перешкоди до мого одруження. Повернулась з базару розгнівана, розплакана і кинулась мені в обійми, приголошуючи ніби по покійнику.

— Братіку дорогенький, золотенький! Та навіщо ти собі на сором, і мені на поговори, водишся з дурним Миколою, обманюєш дівчат, обіцяєш кожній стрічній одруження та золоті гори, чи як там ти їм неправдою голову морочиш. Самійлова Дунька про те тільки й говорить, як зустрине мене, що її племінниця така добра господиня, така мила дівчина, така люба буде моя зовиця. Мені здається, що вона незабаром приведе свою племінницю до мене в хату і скаже: “Ось твоя зовиця, люби її й шануй, бо незабаром і племінника чи племінницю потрібно буде сповивати.

Петрові Безкоровайному я вже навіть казала, що я йому жадна небога, а він вперто продовжує називати мене небогою, ніби впевнений, що тобі від його небоги вже не відв'язатися. А тепер Параска. Параска осоромила мене і сама осоромилася посеред базару не з розкошів, а з розпачі та безнадії.

Що ми, братіку, робитимемо, коли нам нанесуть твоїх байструків повну хату?”

Я був певний, що жадна з дівчат, з якими я парубкував, мого байструка не матиме, але, як каже народня помовка: “На гріх майстра не потрібно”. Котрась довіряться якомусь обманцеві, а мене, якщо й не “ощасливить” чужою дитиною, то принаймні “слави” сестрам придбає: “Грицько волочиться з розпусними дівчатами, то й сестри за нього не кращі.”

До Землянського Галини я мав найбільшу прихильність, але й її вирішив обходити. Навіщо тримати дівчину в нездійсненій надії не менше п'ять років?

На початку жнив Миколу з трактором послали тягати комбайна на колишні лани радгоспу ім. Петровського поблизу села Собича. Після жнив Микола з трактором молотив збіжжя в колгоспі ім. Калініна в Клишках. Причіпником біля нього я працювати не міг, а парубкувати ми вибиралися дуже рідко і я більше одного вечора з тою самою дівчиною не проводив.

Після перших заморозків МТС відкликала свої трактори на зимовий ремонт і Микола мусів працювати в майстерні МТС на ремонті тракторів та мешкати у Воронежі. Мураць і цієї осені відмовив мені у проханні післати на курси трактористів. Малишкові Федорові Мураць згодився замінити двокімнатний будинок під бляхою на колишньому осідку радгоспу за його хатинку під лісом та відрядженням на курси трактористів за вимовлення праці на торфорозробці, а мою працю в колгоспі і прохання зігнував.

В листопаді, коли Іван переказав, щоб я ішов знову сторожувати, я не пішов, бо все ще плекав надію на ласку Мураця та Миколину обіцянку, а в грудні, коли справа з відрядженням колгоспників на курси трактористів виявилась, було вже запізно, і я не міг вирішити: спробувати “щастя” вантажником вагонів на торфорозробці чи чекати до весни. Аж десь за тиждень перед новим роком, Микола був у Клишках, розвідував, скільки йому там нарахують збіжжя за працю та як і коли він зможе це все отримати, і по дорозі зайшов до нас. Микола про свою весняну обіцянку не забув, але зі справою влаштування мене на курси трактористів, без відрядження колгоспу, він неспроможний нічого зробити. Зате він має запевнення директора МТС про zatrudнення мене в котрійсь з бригад механізаторів МТС — обліковцем. Обліковці не підлягають державному закону про оплату механізаторів та трактористів МТС, але сто тридцять карбованців грошима на місяць та “доробок” за пару літрів вкраденого пального для освітлення, чи кілограм салідолу для колгоспних возів, щоб не пищали в дорозі, заробіток не з гірших, запевняє Микола. До того, восени подивимося за працею на цукроварні.

Микола прийшов до нас в п'ятницю по полудні. Віяв східній, поривистий вітер і час від часу порошив дрібним снігом, або й тонкими льодинками-голками. Микола поспішався додому, і я мусів іти з ним ночувати, бо ми завтра мусіли полагодити дві невідкладні справи: удень домовитись з директором МТС про мою працю обліковця, а вечором посватати за Миколу мою одноклясницю на Покрівщині. Хто була та моя одноклясниця, я так і не довідався. Звали її Оленою, але котра саме Олена, Микола й сам добре не знав, бо й це його сватання залишилось тільки черговим коротким спогадом про довгі мрії, а моє влаштування на працю милою несподіванкою.

Від Копані до Андроникового хутора дорога переважно лісом та перелісками. Зустрічний вітер на вечір сильнішав, але в лісі нам багато не заважав в дорозі. Дрібненькі крупини та льодинки перетворилися в м'які сніжинки і хоч заліплювали очі, але не сікли так боляче в лице, як тверді крупини та гостро-кінцеві льодинки.

Вночі хуртовина розгулялась гучніше і до ранку понамітала чималі намети свіжого снігу. Подорожувати нам до Воронежа шляхом не було можливості і ми, насилу добравшись до залізниці, ішли з великою обережністю, бо завивання вітру та язика зірваного з заметів свіжого снігу заваждали чути і бачити наближення потягу. На роз'їзді Пирощині, всі три колії були заставлені вагонами і чути було свистки паротягу, що було певною ознакою, що наша подорож у Вороніж облегчиться їздою потягом до станції Терещинської. І ми поспішили поміж вагонами до вихідних стрілок, щоб роздивитися, котрий з двох чи навіть з трьох потягів має перший відійти до станції Терещинської.

Десь в середині роз'їзду перед нами з-під вагонів виліз начальник станції Ілля Калинович Шекера, з сокирою в руках і більше здивувався, побачивши нас з Миколою, як ми ним. Микола на роз'їзді робив деякий час стрілочником і Шекера впізнавши його, почав нас картати, що ми без діла тиняємось.

— Ви молоді та здорові тиняєтесь без діла, а ме старому потрібно по-під вагонами лазити в таку негоду. До бісової матері з такими порядками!

— Ти начальник, і це твої порядки, — жартом відповідає Микола.

— Я, то начальник, але ж ти не забажав працювати і ще й мені Салабая порадив. Казав, що він до школи ходив і в лісі обліковцем працював, а він ні в тин ні у ворот. Сказав вчора вагони переписати, то він написав, щоб його чорти батька по-під біччю писали. Ось з самого ранку мотаюся і ради не дам.

Між Шекерою та Миколою зайшла мова про Івана Вареника (Салабая), колишнього мого однокласника Білогривської школи, що Микола порадив Шекері взяти його на стрілочника. Іван ходив тільки три зими до школи. Старший за мене, мабуть, років на два і дуже тугий в науці. У старших дівчат він був у ролі гайдука над ними.

— Ти ж мав вагарем (товарним касиром) Зубкова, замісником Лавриненка. Де вони? — питається Шекер Микола.

— Лавриненка в Конотоп забрали, а з Зубкова, сам знаєш, який робітник: гарна погода, мало роботи, Зубков як годинник цокає і дзвонить. Негода, вагонів більше Зубков крехче ніби жаба в болоті та ховається в мул. Дес уже третій день не показується, мабуть хворий.

— Та ти ж маєш чотирьох чергових, (дижурних), вісім стрілочників, двох провідників...

— Дурні! — вигукнув Шекера. Один Іван Іванович Бабак, тямить документи виписати, а решта дурні! Дурні! Дурні не обтесані! Пху, пху, на чортів, — почав плювати навколо себе Шекера і вимахувати сокирою, ніби й справді його напали з усіх боків дурні або чорти.

— Якщо так тобі скрутно з документами та вагонами, візьми ось Гриця, він тобі наведе лад і порядок.

— А хто він?

— Сірик. — відповів коротко Микола.

— Сірик? З Ображієвського хутора? Сусід отого Салабая, що ти мені порадив? Ніколи! Ніколи, я з тими

хуторянами справи не хочу мати, — знову спльовуючи замахав сокирою Шекера.

— Ти спершу розберись з ким маєш справу, а тоді й кричатимеш, — спокійно сказав Микола. Він, Сірик, тутешній, з наших хуторів.

— Ви своїх Сіриків вижили, знищили... як те гасло про куркулів? Я не пам'ятаю, щоб у Петра чи Трохима були сини такого віку.

— А от Гриць Трохимович, як сам бачиш.

— Ти Трохимів? — тицьнув в мою сторону сокирою Шекера.

— Трохимів, — відповів я.

— Кривого Трохима? — перепитав він.

— Батько зламали ногу в солдатах. Скільки я пам'ятаю, їх кривим Трохимом звали, — сказав я докладніше, щоб переконати Шекеру.

— Ти дивись, яка пригода може статися чоловікові не очікувано й не передбачено, — зі здивуванням висловився Шекера і, помовчавши з хвилину, сказав нам лізти за ним під вагон, звідкіль він був перед тим виліз.

На третій колії роз'їзду стояли вагони тільки що витягнені льокомотивом з вітки торфорозробки, де їх навантажували торфом. Декілька вагонів торфорозробка відмовилася вантажити, бо в них нібито були попсовані саморозвантажуючі люки в підлозі. Знайшовши потрібні Шекері вагони, ми з Миколою попричіплювали люки на гаки без зайвої турботи, Шекера позакріплював їх дерев'яними клинами, і ми знову, перелазячи колії попід вагони, почали перебиратися на другий бік роз'їзду, де був будинок роз'їзду. Шекера перелазив колії першим, а потім уважав на нас ніби гусак за гусенятами, попереджаючи нас про небезпеку такого "переходу" залізниці, ніби ми вперше вчилися рачкувати попід вагонами.

Вхід до будинку роз'їзду був закладений кондукторськими торбами, олійницями та сигнальним знаряддям. В кімнаті чергового та в почекальні товпилося щось біля десятка кондукторів у довгих кожухах. Ті, що грілися в почекальні біля грубки-кашоварки, на появу Шекери в будинку не звернули уваги, а ті, що були в

кімнаті чергового, накинулися на нього, ніби ворони на шуліку біля гнізда з малими вороненятами.

— Чому нас затримуєш? Де документи на вагони? Чому не накажеш спершу витягнути вагони на Терещинську? В таку погоду мій паротяг може не витягнути на піднятті!

Шекера з кондукторами не став сперечатися і зник за дверима, на яких був напис: “Вхід без дозволу суворо заборонений”. Кондуктори повернулись в кімнату чергового сперечатись між собою, з черговим та діспетчером. Шекера причинив двері з написом про сувору заборону, покликав туди нас з Миколою. Задня половина будинку, так само як і передня, була розділена невеликим коридором на дві кімнати. В одній кімнаті стояло троє ліжок. Одно, відгороджене переносною перегородкою для начальника, а двоє для всяких випадковостей, як то приїжджих інспекторів, контролерів, аварійних потреб і тому подібне. В другій кімнаті стояло посередині два столи, а під задньою стіною дві шафи та полиці. Перший стіл від входу фактично був “конторою” роз’їзду, а приставлений до нього — “кабінетом” начальника роз’їзду.

Шекера поспішно дістав з шухляди стола “контори” дві досить об’ємисті книжки і тикаючи пальцем в них, сказав: — З цієї потрібно виписати п’ять документів, а з цієї не менше двадцяти. Чого не зрозумієш, запитаєш в чергового, або почекаєш, закіль прийде експедитор з торфорозробки. Це й було одиноке Шекерине вияснення моєї майбутньої праці.

Виписувати документи на вагони, потрібно було знати номери їх, рід (платформи, криті, піввагони, хопери і т. п.) тару, вагу вантажу, станцію призначення, чий вантаж, кому призначений, скільки коштує перевозка, в якому стані вантаж і тому подібні відомості. Шекера про це мені не сказав. Черговий, до якого я звернувся за цими відомостями, на мене подивився дійсно з якоюсь дурноватою міною на обличчі, і махнув рукою, щоб ішов геть від нього. Документи потрібно було виписувати через копіювальний папір, хемічним олівцем, але олівця ні в нас

з Миколою, ні в шухляді стола “контори” не було. За недописок олівця довжиною не довшого за людський палець, Микола заплатив якомусь кондукторові карбованця. За півгодини часу, коли прийшов з торфозробки експедитор Письменний, я вже був встиг підготувати з десяток документів в тій книжці, де документи були однакові з призначенням на станцію Белиє Берега. Ще за другої півгодини ми вже з Письменним закінчили виписку документів на всі вагони, а до вечірніх сутінків Микола потягом відїхав на станцію Терещинську. Шекера влігся спати в своїй “спальні” за рухомою перегородкою. Письменний пішов додому на Воронців хутір, а я залишився в “конторі” на поновну подачу вагонів, або появу Зубкова.

Нова подача вагонів прибула на світанку. З ліхтарем і під наглядом Шекери я списав з них номери та потрібні відомості для документів без помилок. З допомогою Письменного, документи заготовив на час. Микола, вертаючись з Воронежа пасажирським потягом в четвертій годині по полудні, привіз мені доброго хемічного пів олівця, хоча йому самому й це сватання закінчилось невдачею. Кепська Олена, правдоподібно одна з тих Олен, що залишили школу після нашого навчання в четвертій клясі, пожартувала з Миколи, як та дівка з пісні: “Сказала прийди, а не сказала куди. Сказала в комору, а не сказала в котору.”

В понеділок о четвертій годині по полудні Зубков приїхав потягом виконувати свої обов’язки і мене Шекера відпустив додому. За дві доби з лишком не спавши і не споживавши їжі окрім підсолодженого чаю, добрів засніженою дорогою додому досить виснажений. Повечерявши, злігся спати навіть не вияснивши Гашці про пригоди останніх трьох днів, щоб завтра по полудні повернутися на розїзд Пирощину та довідатися про згоду чи відмову Шекери та Зубкова щодо моєї праці на розїзді.

Зубков не спротивився спілкуванню зі мною на праці. Шекера висловив надію, що я не заведу його в довірї до мене. Письменному моє мешкання поблизу

торфорозробки було дуже вигідне і він заопікувався мною ніби сином.

Чергуючись з Зубковим, я мав цілу добу бути на розїзді, або десь поблизу, щоб не затримувати вагонів з перепискою та з заготовленням на них документів, а добу був цілком вільний. Микола працював на ремонті тракторів в майстерні МТС і мешкав у Воронежі, а тому наші парубоцькі справи були змушені поступитися до деякого часу.

За січень та лютий, метелицями й снігопадами, зима не шкодуючи зусилля, понавалювала снігу кучугурами і послала покровом не тонше людині по розкаряки. На початку березня, весна спробувала посперечатися з зимою і за декілька днів тепла сніг був взявся водою, але весна не витримала змагу і талий сніг скував мороз шерінню ніби льодовою кригою. В кінці березня до мене на розїзд прийшов всміхнений Микола і обнімаючи мене на радощах, почав запевняти мене, що я тепер йому дядько а не “брат по клясу”.

— Збирайсь, Грицю, ти тепер мені дядько.

— Куди? — питаюся в нього.

— Не кудикай, — каже Микола. — Кудикають тільки кури та діти, а ти мені тепер дядько. Збирайсь! По дорозі про все довідаєшся.

Микола тепер мені “брат” чи небіж, але збиратися та іти кудись з ним, мені було неможливо, бо мав ще не закінчену працю над виготовленням документів на вагони, що були під вантаженням на торфорозробці. Зчасом, Микола заспокоївся, як виявилось, йому таки не було куди поспішати, бо це мало бути його чергове сватання, тільки цього разу до моєї небоги Маньки, найстаршої дочки Андрія Бабака, що тепер з родиною мешкав на Черепишному хуторі. Віддаль від розїзду Пирощини до Черепишного хутора була біля п'ятнадцяти кілометрів і нам вигідніше було підїхати пасажирським потягом номер 71 до розїзду Брюловицького, або навіть до Кролевця, а звідтам іти пішки. До цього часу, я впораюся з документами, або передам недокінченими Зубкову, коли всїдатимемо в потяг, яким він має приїхати,

а в міжчасі Микола ознайомить мене з подіями, що привели його на дорогу сватання до Маньки. З Манькою Микола познайомився зовсім випадково. Він їхав з воронізькими колгоспниками підводами за відрядженням МТС, за частинами до тракторів на базу постачання сільсько-господарської техніки, чи як там таке підприємство тоді називалось, в Кролевці, а Манька ішла засніженим шляхом на базар в Кролевець. Микола, побачивши зарум'янену дівку, що стала обіч шляху, щоб пропустити підводи, зупинив коня і запропонував підвезти її. На санях вони познайомилися і, як Микола запевняв, полюбилися та згодилися зустрітися в хаті батьків Маньки, бо на Черепишному хуторі не було вечерниць. В поворотній дорозі з Кролевця Микола, щоб переконатись в правдивості слів Маньки, знайшов приклучку, щоб зайти до хати Андрія та Вівді (Дуньки) та хоч одним оком поглянути на можливого тестя та тещу. Андрій з Вівдею та родиною зробили приємніше враження, ніж сама Манька, і він не пошкодував ніг, щоб навідатися на Черепишний хутір, не зважаючи на сніг, мороз чи хуртовину, вже аж три рази і домовитися з Манькою та її батьками про всі справи одруження та весілля. Моя роль в Миколиному сватанні до Маньки має бути не свата-підбріхувача, а тільки наочного свідка Миколиної чесноти.

Розмова між Андрієм та Миколою була зайшла про нашу сирітську долю. Андрієві наші злидні на Васильківщині та на Андрониковому хуторах були добре відомі, але, коли Микола став розповідати про наші з Гашкою достатки та успіхи на опустілому відділі радгоспу, Андрій Миколі не повірив і назвав його в присутності всієї родини брехуном. Миколине та Маньчине щастя тепер я маю завірити моєю особою і моїм сумлінням.

В подорожі до Миколиної майбутньої дружини Маньки, чи вірніше до господи його майбутнього тестя Андрія та тещі Вівді, нам пощастило, не сподіваючись. Паротяг, що прибув витягувати вагони з торфорозробської вітки, мав їхати до Конотопського депо паротягів на

промивку котла і підвіз нас майже під Андрієву хату. Від залізниці до хати яких 200-300 метрів ми перейшли по шерині ніби по брукованій дорозі. Андрій, Вівдя та Манька мою появу з Миколою прийняли з радістю та задоволенням. Хата тепер в Андрія світла, простора, двокімнатна. Вівдя, мабуть, “зарубила цурку”, більше малечі в них з Андрієм нема. Старший їхній син вже щось два роки працює на ткацькій фабриці “Відродження” в Кролевці. Молодший, тобто четвертий по черзі в їхній родині, від минулої осені навчається в ФЗУ, (Фабрично-заводське училище, дворічний учбовий заклад більшого підприємства чи заводу) в Конотопі. Середня дочка між цими двома синами, Пронька, вже також дівка і літом з сестрою Манькою минулого літа ходила на працю на торфорозробку, що над Реттю. Решта дітей ходить до школи в село Грузку. Андрій все ще утримує коня і восени накладає та латає солом’яні дахи, а літом та зимою возить торф на опалення “кращим” кролевчанам.

Про родинні та особисті справи ми розмовляли далеко за північ. Після пізнього сніданку Микола, Манька та я пішли в Кролевець та зфотографувалися на пам’ятку. Микола з Манькою пішли провідати тепер вже майже їхню тітку Гашку, а мені потрібно було вертатися на роз’їзд Пирощину до праці. В поворотній дорозі мені також пощастило: я підходив до станції, а вантажний потяг вирушив зі станції. За півгодини я вже був на роз’їзді. За тиждень чи щось Микола приніс фотознімки з Кролевця і я став чекати ролі боярина на Маньчиному та Миколиному весіллі, за тиждень після Великодня. На Великдень прийшла до нас Катерина не з поздоровленням та побажаннями ради Великого свята, а з “громом та блискавкою” для мене.

— Ти більше не наш брат! Я тебе більше не визнаю за брата! Андрій не визнає тебе за брата! Гашка з Варочкою від тебе відцураються! Іди до дурного Наумовича, а ми про тебе знати і чути не бажаємо!

— Чи я тобі не казала? Чи я тебе не прохала, щоб ти з тим старим дурнем не тягався? Тепер іди, куди собі бажаєш, роби, як сам знаєш, а ми тобі більше не сестри, — кричить Катерина крізь сльози і не дає мені виправдатись.

— Ти намагався Андрієву Маньку занапастити, ти й нас готов у прірву сунути, аби тобі не були на заваді дівок з ума-розуму зводити та байструків плодити!

Чому саме так Катерина ненавиділа Миколу, я й досьгодні не знаю. Вони мусіли десь зустрічатися під час парубкування та дівування перед Миколиним покликом в армію, але ні Микола ні Катерина про це мені не згадували. Причиною Катерининою гніву на мене були мої відвідини Андрієвої родини з Миколою в ролі “повіреного”, а на Катеринине розуміння, свата.

Андрій свою Вівдю вкрав від повінчаного чоловіка, вже в його хаті, і вважав це чесною заради любови до милої, а от в любов Маньки до Миколи не повірив і поїхав на Андроників хутір в розглядини. Миколи не було вдома, (Андрій про це добре знав). Миколина мати, невеликого росту, працювата і привітлива жінка, в любові до своїх синів готова була піти проти рожна й хвилі, прийняла Андрія як справжнього короля і милого синового тестя, але Андрій не повірив цій маленькій і чесній жінці, та заїхав до дядька Кліма. Дядько Клим, ще ближчий родич Миколі ніж мені, але в нього не знайшлося жодного доброго слова про Миколу. Він приточив Миколі насамперед душогубство батька та узурпування влади над братами, а потім розпусту і так далі і тому подібне, правдоподібно аж до відповідальности Миколи за арешт Петра та Олександра Воронців, Олександра Коломійця та Миколи Смашного Трохименка.

Від дядька Кліма Андрій заїхав до Катерини, і їй за мене “відчитав отченаш”. Катерина — сестра, я перед нею мусів виправдатись, а перед Андрієм, Миколою чи Манькою, я жодної провини не мав, а починати виправдуватися та наводити справки навіть могло бути для мене ганьбою і небезпекою. Вивішувати чийсь брудну білизну заради власного задоволення не варто гідности людини, і я залишив справу Миколиного сватання до Маньки на “зуб” часу.

З наступною весною Микола працював бригадиром тракторної бригади, що обслуговувала колгоспи села Локоток, Гамаліївки та Макова. У Воронежі він

познайомився з Тетяною Воронцівною, що прибула у Вороніж до тітки з Алма-Ата чи щось такого, перечекати лиху годину, бо вона була дочка розкуркуленого вороніжця і до замордування Кірова осінню 1934-го року перебувала в Ленінграді. Під час “очистки” Ленінграду її виселили в Середню Азію.

Микола, використавши Тетяніне необізнання з Вороніжем та її непевне становище в тітки, запропонував негайне одруження і перевіз її МТСівською автомашиною на хутір ще перед тим, як зареєстрували свій шлюб в ЗАГСі. Весільні побажання та побажання щасливого подружнього життя мені довелося скласти Миколі та Тетяні щось місяців з два пізніше.

В подружньому житті Микола з Тетяною не відрізнялись від пересічного хуторянського подружжя і шанували один одного. Під час німецької окупації Микола доглядав ліс у Дубовицькому лісництві і до того часу вони з Тетяною мали трьох синів.

В товариських відносинах зі мною Микола був чесний, довірливий і добросердечний. В подружньому житті з Тетяною, (до літа 1943-го року. Пізніше мені невідомо) він був вірний чоловік, а для синів люблячий батько.

Але чи був Микола донощиком і співпрацівником НКВД, та чи мав на своєму сумлінні людське поневіряння, а то й смерть, певних відомостей я не мав і не маю. Обвинувачувати людину тільки на підставі припущення та людських переказів — не чесно, але згадати не гріх.

“ДРУГА, ЯК І ЛАСКИ, ЗА ГРОШІ НЕ КУПИШ”

(Народня приповідка)

Євген Кравець мав господарство біля самої греблі на Осоті в середині Клишок. Невеликий городець біля господарства одної бурхливої весняної повені, ще до революції, забрала Осота, прорвавши греблю в тому кінці, де було господарство Євгена. Власник млина на греблі, без суду і суперечок, згодився виплатити належну суму на купно землі під нову садибу для Євгена та перенесення туди господарства. Гроші Євген взяв, нову садибу купив, але переселятися туди не поспішав, бо йому було вигідніше жити без свого города біля греблі, як з городом на кінці села. Євген, як у нас люди кажуть, — майстер на всі руки. Він не тільки по прізвищу Кравець, а таки з покоління. Він також один з кращих в Клишках столяр, тесляр, пічник і не кепський шаповал.

Перша Світова війна не обминула Євгена. Його, як власника господарства і батька родини, мобілізували дещо пізніше, але він мусів залишити молоду дружину вагітною та з дворічною дочкою. На війні таких “майстрів на всі руки” в тилу біля штабів більше потрібно, ніж на фронті, Євгенові не довелося “понюхати” пороху зблизька, а коли штаби стали солдатськими комітетами, він поспішив не “землю та волю” добувати, а солдаткам та удовицям кожушанки шити, діжки на квашену капусту та огірки лагодити, печі ремонтувати та милій дружині з двома дочками життя уприємнювати. Літом 1918-го року дружина повила Євгенові сина Івана, а через два роки дочку Маньку.

Весняні води Осоти більше до Євгенового господарства не підмивалися. У прірві, майже під самою хатою, завелися лини та карасі, ніби годовані поросята. Клишківці, що “завоювали землю і волю”, і ті, що їх “вождь світового пролетаріату” водив за ніс “шаг вперед, два шага назад”, потребували нових кожухів та валенців для охорони свого здоров'я та підкреслення “своїх завоювань” в революцію, нових діжок та бочок для виробництва та збереження самогонки, нових вікон, дверей, столів, лав, ліжок і тому подібної утварі до новозбудованих хат, нових печей у нових хатах. Євген біля свого ремесла не шкодував ні сили, ні часу, дядьки платили відповідну суму за його працю, не сперечавшись. У Євгена були гроші в гаманці, хліб і до хліба для родини, харч для худоби, червоні хромові чоботи для дружини та дочок, син Іван у школу не ходив босяком і в латаних штанах. Лишити Євгена права голосу, тобто наразити його на розкуркулення і ліквідацію “як кляси”, клишківські комнезами не наважувалися, бо тоді все ще потребували бочок та діжок, що виробляв Євген. Під час колективізації, оподаткувати Євгена хлібо-поставкою, контрактацією, пляном до двору і ще якоюсь видумкою “соціалістичної справедливості”, не було жодної підстави, бо у Євгена не то що польової землі, але й городу біля хати та двора не було. До того клишківці були не тільки спроможні видати з-поміж себе повстанця Пилипа Ващенка, якого влада до весни 1929-го року не могла ліквідувати, але й орденоносного червоного партизана Борща. Борщ, червоний партизан-орденоносець, активний комнезам, і влучний сатирик. Наприклад, на одних загальних зборах селян, де виступав секретар партії з Шостки, і “громив” ворогів “народу”, партії, радянської влади і самого “всесвітнього” вождя “трудящих”, Борщ попросив слова і почав обвинувачувати одного з найбільш бідних клишківців у ворожому відношенні до “рідної” комуністичної партії, її вождя і так далі. І накінець урочисто заявив, що я, мовляв, такий і такий герой революції, і свідомий громадянин країни рад, клянусь і заявляю, що я, на власні очі бачив і на власні вуха чув, що

(Іван чи Степан, прізвища його вже не пригадую, а тому не буду навздогад записувати) гнав селом коня навскачки і кричав “по клоччя! по клоччя!”. А він же сільський клочешник.

Борщ своїм виступом загальні збори зірвав, Шостенського партійця осоромив, а “пришивати” Борщеві контрреволюцію чи якийсь інший “гріх”, це більше себе осоромити, бо чоловік таки говорив правду: клочешник має їхати селом повагом, щоб дати час дітям та господиням приготувати клоччя та ганчірки, і таки час від часу вигукувати: “По клоччя!”. То його святий обов’язок виконувати та перевиконувати пляни збору утиль-сировини для держави, бо дійсно, він на те й є сільським клочешником.

Євген, як трудолюбивий і розважний чоловік, без пропаганди та агітації сам розумів, що селянам вже не будувати більше нових хат, не виробляти самогонки, не мати нових кожухів. Його праця селянам більше не потрібна, а тому він приписався в члени колгоспу “Борець” ще до голодомору.

Під час голодомору Євгенова родина не тільки вижила на громадському харчуванні в колгоспі, але й спромоглася зберегти корову. Одночас він розумів, що без городу біля хати бути колгоспником дуже тяжко. Коли трапилась нагода переселення в урочище Копань, в сусідство покинутого осідку відділу радгоспу, Євген, порозумівшись зі своїм зятем Василем Роботьком, першими зголосилися на переселення.

Молодша дочка Ольга та син Іван батьковому задумові противилися.

— Радгоспне пустирище. Коні й корови заражені сухотами і хто ще знає, якою хворобою. Там ні людей, ні Бога. Маньці все ще потрібно ходити до школи, — переконували вони батька та матір.

Іван, після закінчення семирічки, був відряджений колгоспом “Борець” на курси трактористів у воронізьку МТС, а восени 1936-го року воронізька МТС, як кращого свого тракториста, відрядила його на курси комбайнерів в місто Ічню. Ольга, втративши

безпосередню підтримку брата, намовила якогось сільського хлопчика одружитись з нею і про це сказала батькові і матері.

— Бажаєте переселитися на безлюддя, переселяйтесь без мене, я одружуся.

Євген з дружиною відмовляли дочку від одруження з невідповідним парубком, але Ольга настоювала на своєму і поводитись з тим парубком ніби й справді з милим та бажаним, аж стало пізно батькам відмовляти дочку, а дочці відмовлятися від батька майбутньої дитини. Євген справив дочці весілля і не чекаючи Іванового повернення з курсів комбайнерів, перевіз свою майстерню та частину двора на хутір Копань. Іванове повернення дещо Євгенове переселення загальмувало, бо син погрожував навіть спалити ту частину, що вже перевезена на хутір, та відмовився навіть перебувати разом з батьком в хаті. І так справа переселення Євгена на хутір затягнулася аж до жнив. У жнива Іван перебував більше з комбайном в полі ніж дома, і Євген вирішив використати Іванову відсутність і перевезти хату та решту господарства на хутір.

Після відчеплення від “братової” причіпки, я знову в Кирила став “міністром закордонних справ” з парою бичків. Клишківці перевозили свої господарства переважно толокою по неділях. Однієї неділі Євген попросив мене з бичками допомогти йому в переселенні. Моя гарба була навантажена першою, соломою з даху. Випровадивши бичків з гарбою на вулицю та прив'язавши їх до верби, бо в Клишках, як і всюди по Україні, “ростуть верби в кінці греблі”, я став допомагати розбирати хату та навантажувати на підводи. Упоравшись, з допомогою, біля хуторянських підвід, приходжу до своїх бичків, а біля моєї гарби вештається чорнявий, з рясними кучерями на голові, широкоплечий і на голову за мене вищий хлопчина, намагаючись розв'язати мотузки на рублеві, чи навіть перекинути гарбу з соломою на вулиці.

Я трохи знав про незгоду в Євгеновій родині, а вигляд цього чорнявого хлопчини зразу нагадав подібність до

Євгенової дружини, то я, не звертаючи на нього уваги, став лагодити бичків в дорогу. Але цей хлопчина заступив мені дорогу та й питає:

— Ти також будеш мешкати там між цими дикунами?

— Не буду, — спокійно відповідаю йому. — Я народився і постійно мешкаю на хуторах і не тільки дикунів, але й зазнайків там не бачив і про щось таке навіть не чув. У “місті” Клишках я вже також не раз бував, але якось великої культури не помітив.

Чорнявий хлопчина з пересердя чи, щоб показати мені свою силу, вхопився обома руками за кінець рубля і почав розхитувати гарбу з соломою не на жарт. Спрямувавши бичків на дорогу, звертаюсь до чорнявого хлопчини:

— Ти краще залиш мій віз в спокої, а сам залишайся “з своїм інтересом і з відьмою на хвості”, а мені з бичками потрібно в дорогу.

Чорнявий хлопчина перестав хитати гарбу, а все тримаючись обома руками рубля ішов рядом зі мною, але дивився кудись в небо поверх гарби з соломою, і вже відійшовши чималу віддаль від розібраної Євгенової хати та двору, звернувся до мене:

— Ти й справді там, на тому безлюдді, будеш мешкати? — не витираючи буйних сліз, що ніби горошини котились по його обличчі.

— Буду чи не буду, я напевно сказати не можу, але наразі, я на цьому хуторі, що раніше був радгоспним осідком, вже майже рік мешкаю.

— Я чув, що тебе Грицьком кличуть.

— Грицько моє ім'я, — відповів я чорнявому, і готовий був подати руку, коли назве своє ім'я, щоб познайомитись, але чорнявий зам'явся з висловом своєї думки.

— Ти там... Воно ж там... Кажуть, що навіть батька не маєш.

— Не маю. Чотири роки, як з молодшими сестрами без батька залишився, а на хуторі я мешкаю тільки з одною меншою сестрою, — пояснив я чорнявому хлопчині.

— Мене звать Іваном, — обтерши сльози з обличчя долонями, повеселішав чорнявий.

— Це ви розібрали мого батька хату, — доповнив він простягаючи мені руку.

— Я так і припускав, — потиснувши Іванову руку сказав я. — Будьмо знайомі, Іване! Надіюсь, що і сусідством зі мною та моєю сестрою Гашкою не погордуєш.

Іван, стиснувши мою руку так, що пальці ніби зрослися між собою, повернувся до батькової, ще не зовсім розібраної, хати та подвір'я.

Коли після полудня я з хуторянами приїхав забирати рештки Євгенового господарства, Іван перш за все склав свої клунки мені в гарбу, а потім став вилами подавати мені в гарбу солому.

Вечором я Івана познайомив з Гашкою та хлопчиками та дівчатами, що збирались на гулі біля нашої хати. З моїми друзями та дівчатами на Холодівщині світанок наступного дня зустріли ми на поваленій старій вербі біля розірваної Ново-Московської греблі над Есманню, з двома сестрами Товстухівними. Ранком, добравшись до свого хутора, ми застали Іванову матір біля багаття на городі, де вона готувала сніданок синові, що мав поспішати на працю до комбайна.

Хуторянське товариство Іванові сподобалося від перших гулів. Ми з Іваном, до відходу його в Червону армію осінню 1939-го року, стали близькими і вірними друзями.

В країні майбутнього “світлого комунізму” все плянується, все виконується згідно плянів, і в усіх плянах завжди виявляються якщо непоправні помилки та недогляди, то “відвертий” саботаж або “вороже” шкідництво.

Для обслуги тракторами та сільсько-господарськими машинами колгоспу ім. Другої п'ятирічки, воронізька машино-тракторна станція на 1937-ий рік виділила трактора виробу ХТЗ, плуги, культиватори та молотарку, і для урухомлення трактора та машин, згідно з пляном, приділила пальне, оливу та запасні частини. На початку жнив трактори з колгоспу ім. Другої п'ятирічки відкликала МТС на колишні лани радгоспу ім.

Петровського тягати комбайн, а пальне, що було заплановане весною для колгоспу ім. Другої п'ятирічки для жнив та молотьби, “пішло” разом з трактором. Для урухомлення молотарки колгоспу ім. Другої п'ятирічки воронізька МТС призначила тількищо випущені заводом “Красний путиловець” трактор “Універсал”, (інший тип фofdзона), але для цього трактора, (та й взагалі для всіх тракторів) МТС не мала в пляні на 1937-ий рік ні горючого ні оливи.

Як і де Мурсь з Єфремовим роздобули дозвіл на 240 кілограмів пального з шостенської нафтобази, мені невідомо і це справа мало цікава, бо на те й будується в країні соціалізм — перша ступінь комунізму, щоб “твоє було моє, а що моє, того не руш”. Ще на світанку, коли колгоспники й не думають про колгоспну працю, Кирило розбудив мене настирливим стукотом у двері.

— Хутче збирайся, потрібно їхати в Шостку, — сказав він крізь двері, коли я з просоння запитав: “Хто там?”

— Поснідаю і поїду, — відповів я йому, все ще не наважуючись відчиняти двері.

— Ні, — сіпає за клямку дверей Кирило, — справа невідкладна, ти краще відчини двері і збирайся негайно.

Кирило має дозвіл на 240 кілограмів пального з шостенської нафтобази та якесь домовлення з завідуючим бази Грицьком Маковцем, наймолодшим сином дядька Павла, про те, що пальне мусить бути забране з бази не пізніше дев'ятої години ранку. Пальне коштує 75 копійок кілограм, а Кирило з Мурасем з колгоспної каси та своїх кишень назбирали тільки сто тридцять карбованців.

— П'ятдесят карбованців ти колгоспові позич, або позич в когось з хуторян. Тобі вони скорше довіряться ніж мені, — прохає Кирило.

П'ятдесят карбованців ми все ще мали з Гашкою від моїх заробітків сторожем на торфорозробці. Закіль я промивав очі та пожував хліба з молоком, Кирило з колгоспним сторожем помастили віз, запрягли бичків у нього та знайшли дві відповідні бочки на пальне і в імлі раннього світанку, вирушив двома бичками в дорогу, час від часу нагадуючи їм батогом, що потрібно поспішати.

На передмісті Шостки Петухівці, де раніше хозари (жиди) на піщаному бугрові вкладали в землю своїх співплемінників та родичів на вічний спочинок, тепер влада збудувала чималу крамницю “Гастроном”. Біля крамниці товпилася чимала юрба людей. На протилежній стороні вулиці стояло декілька осіб, правдоподібно не бажаючих ставати в довгу чергу. Безладний натовп людей біля крамниці, аж докіль появиться міліціонер і наведе порядок, вишикує в довгу чергу, для громадян будуєчого соціалізму, ніяка новина. Що не відчинена крамниця, певна познака, що ще нема дев'ятої години ранку. Бички від поспішної їзди добре спітніли, до нафтобази дороги залишилось з півкілометра. Я не так з милости до бичків, як з цікавості довідатися, що будуть “давати” в “Гастрономі”, зліз з воза і став іти краєм дороги, де була протоптана стежка. Аж чую, хтось кличе мене по прізвищу з протилежної сторони дороги. Озираючись, високий чоловік в міському одязі і в окулярах махає мені обома руками і підтюпцем поспішає до мене через дорогу.

— П-п-р-р-р, стоп!, Крикнув я на бичків і обернувся лицем до чоловіка, що біг через дорогу до мене.

— О-о-о! Несподіванка! Кого я бачу? Сірика! Здоров був! — простягає до мене руку незнайомий чоловік в окулярах. Я руку подав незнайомому, але здогадатися, хто він, не можу.

— Не впізнав? А без окулярів? — питається він, знавши окуляри.

— Убий, — кажу йому, — я вас ніколи не бачив.

— Косоокого зайця знав? Ми з тобою в Гудиминій школі разом вчилися.

— Зайців? — питаюся в нього.

— А то ж хто! — відповідає радісно і обняв, ніби й справді зустрів близького родича чи доброго друга.

Ми тепер вже, називаючи себе по імені, потиснули руки, привітавши взаємно добрим здоров'ям, обдивились один одного з ніг до голови, ніби на ярмарку циган коня. Зайцев перший поцікавився, як мені повелося після закінчення школи і як вдалось улаштувати життя тепер.

— Школи я не міг закінчити, бо батька не стало, а тепер, як бачиш, молодша сестра матір заступає, а я волам хвості накручую в колгоспі.

В Зайцьового життя зовсім відмінне від мого. Його батько профспілковий діяч, має квартиру в новозбудованих будинках в середмісті Шостки. Мати, після того як старша його сестра померла під час пологів, опікується ним ніби недорослим хлопчиком. Він, після закінчення семирічки в Шостці, два роки був витратив на навчання в школі ФЗУ при фабриці кіноплівки, але наукою і працею там розчарувався і оце вже другий рік працює в системі торговельної сітки “Гастроном”. Зайців на голові має сірий фільцьовий капелюх і сірий, з великими вилогами, з двома рядами гудзиків, костюм, допасований кольором до капелюха чи капелюх до костюма. Біла сорочка з защіпкою на комірці під трикотажним синім галстуком і начищені до лиску черевики. В боковій кишенці костюма стирчить гостро заструганий, ніби осиковий кілок на відьму, синій олівець.

— Чим же ви тут торгуєте, що людей стільки назбиралось? — питаю в Зайцева.

— Сьогодні черевики продаватимемо, а вчора партію олівців випродали.

— То тобі також один дістався? — пожартував я, показуючи пальцем йому на груди.

— А тобі в колгоспі навіщо потрібні олівці? — поцікавився Зайців, мабуть не зрозумівши мого жарту.

— Колгосп, соціалістичне господарство, а не там якась поміщицька економія. В колгоспі потрібно щоденно норму на трудовні перераховувати, а трудовні на грами. Ти пам’ятаєш, як Кузьма Степанович нам основи політичної економії викладав?

— Пам’ятаю, — якось тяжко зідхнувши, сказав Зайців, — живу в Шостці вже п’ять років, а про Вороніж думок не можу позбутися. На, ось маєш на згадку, — взяв він олівець з грудної кишені костюма і простягнув мені.

— Скільки за нього належиться? — запитав я з чемности.

— Ну, що ти? — здивувався Зайців. — Ти ж чув, що я тобі сказав: на згадку. За стільки часу зустріти несподівано друга, та ще й копійками рахуватися?

— Дякую за комплімент, але ми з тобою не були близькими друзями, — висловився я відверто.

— Правду кажеш. За те я тебе й шаную як друга, бо ти один з небагатьох учнів за всю шкільну мою науку, що відносились до мене прихильно. Бодай не насміхалися з мене за мою сліпоту та неслухняне моє вухо. Пам'ятаєш, як Зінаїда Василівна “вибрала” мене головою кляси, замість тебе? Я думав, що ти з своїми друзями поведешся зі мною гірше, ніж станційні хлопці, коли мене мій батько записав в піонери при профкомі станції. А ти допомагав мені ніби рідний брат. Я був відповідальний перед Зінаїдою Василівною за виконання пляну утиль сировини, збірки на позику, випуск стінгазети, порядок в групі, а ти з своїми друзями виконував і не гнівався на мене.

До нас наблизився старший чоловік з дівкою чи молодого молодницею і мімікою обличчя та рухами рук почав подавати Зайцеву до зрозуміння, що він невідкладно бажає з ним говорити, чи кудись іти. Я зрозумів, що його кличуть до обов'язків продавця чи можливо ключника крамниці, та й мені потрібно було поспішати на нафтобазу. Подякувавши йому за олівець та признання дружби до мене, потиснувши руку, побажав доброго здоров'я і успіху в житті, гейкнув бичкам, щоб рушали далі, і пішов за ними.

— Ти собі, як знаєш, а я тебе таки вважатиму завжди другом. Їхатимеш назад, навідайся до мене в крамниці, — все ще стоявши на місці і киваючи мені рукою, говорив Зайців.

На нафтобазі дротяні ворота все ще були навстіж відчинені, і я заїхав через них на терен нафтобазу, не зважаючи на напис на огорожі: “Вхід на нафтобазу без дозволу заборонений.”

Підїхавши возом до помосту, де, на мою думку, мало бути моє пальне в бочках, зав'язав віжки за колесо, щоб бува бички не пішли самопасом по базі чи навіть з бази, і став роздивлятися за Грицьком. Грицька знайшов в

невеликій будці, обставленій у два ряди порожніми бочками.

— Здоров був, тезко, — кажу йому у причинені дверцята будки (тезка — однойменик, друг) — я ось маю розпорядження на 240 кілограмів пального для колгоспу.

Грицько сидів чомусь насуплений за столом, не відповівши на моє привітання, не забажав навіть повернути голови в мою сторону, і злісно вимовив:

— Ти неписьменний, чи тобі повилазило, що не побачив напису біля брами? Забирайся звідкіль приїхав! База від дев'ятої години сьогодні зачинена.

— Можливо деінде й зачинена, а ці ворота відчинені навстіж, — кажу йому спокійно.

— Заходити на базу без дозволу заборонено! — ще зліше обізвався він.

— Я й не заходив, — сказав я йому, посміхаючись. — Я заїхав биками, та ще й круторогими. На таких биках наші батьки навіть не їздили.

— Тобі сказано, що база вже сьогодні зачинена, — сказав Грицько і, витягнувши з кишені годинника, показав мені його через плече.

Його годинник показував п'ять хвилин по дев'ятій. П'ять чи навіть десять хвилин, що я витратив на розмову з Зайцевим, і тепер через Грицькову примху вертатися мені в колгосп без пального, справа була дуже неприємна, і я вирішив не датись Грицькові.

— Ти сховався в цю буду-курник і сидиш ніби сич надувшись, а я не менше чверть години за тобою розглядався по базі та ось уже хвилин з п'ять з пустого в порожнє переливаю. Ось тобі ордер, а я піду накочу на воза дві бочки з пальним, а ти потім розраховуйся як знаєш.

— А гроші маєш? — обізвався він все ще не повертаючись до мене обличчям.

— Звичайно що маю. Ти від нас хуторян відцурався і забувся, що ми чесні люди, хоч тепер і бідні колгоспники.

Грицько, зненацька схопившись з триногої табуретки, скригочнув зубами зі злости, вихопив з моєї руки папірець-розпорядження на видачу пального і, поклавши його під папери на столі, поспішив з будки.

Двісті літрова звичайна бочка наповнена горючим важить приблизно сто шістдесят кілограмів. Одну бочку я згодився взяти без ваги і скотив її на воза. Ні. Грицькові так не сподобалось і він сказав мені скочувати з воза і накотити на вагу. Потім йому не сподобалися ті бочки, що я привіз з собою і він наказав перепомповувати пальне невеликою ручною помпою з тих бочок, в яких було відважене мені горюче, в ті бочки, що я привіз з собою з колгоспу, а сам, зачинивши браму бази, пішов, правдоподібно, в будку. По деякому часі прийшов і став мене обвинувачувати в краді його олівця.

— Окрім тебе в моїй конторі нікого не було, ти й поцупив мій олівець!

— Відчепись, — кажу Грицькові. — Навіщо б я крав в тебе огризок олівця, коли ось мені мій добрий друг, біля “Гастронома” подарував перший раз заструганий. — Скинув кашкета і показав йому подарований Зайцевим синій олівець.

— Ти й той десь поцупив!

— Дурень ти Грицю, — кажу йому, — хоч ти й брат мій. Нападайся на сильнішого, то хоч в зуби “здачу” матимеш. Тобі чогось не достає, а на мені зло зганяєш. Думаєш, що я без батька залишився, то вже й злодієм став!

— А де ж він подівся? — общупуючи руками свої кишені, дещо злагіднів Грицько.

— Звідки я знаю. Подивись, де ти вештався перед тим, як у буду заліз дрімати чи зло накопичувати в свою нерозумну голову, — зі злістю сказав я йому.

— Ну, залиш! Годі! Мені й без тебе вистачає повчань від ревізорів, від дружини, від тещі... Позич мені твого олівця, випишу тобі поквітування і їдь до чортової матері.

Взявши мого олівця, Грицько майже бігом поспішив за ряди складених бочок, правдоподібно до своєї “контори”, і за хвилину так само поспішно повернувся.

— Гроші маєш?

— Маю.

— Сто шістдесят карбованців.

Гроші я також мав в кашкеті, засунені під підкладку, не тому, що так “навчився” в Лисого Андріяна, а тому, що

окрім двох кишень штанів більше ніде не мав надійного місця сховати, а тримати в кишенях штанів, їдучи на возі такі речі, як гроші, легко висунуться з кишені і згубляться, а такі речі, як олівець, проштрихне кишеню або зламається. Відрахувавши сто шістдесят карбованців, решту засунув під підкладку кашкета і продовжував перепомповувати пальне з бочки в бочку.

За хвилину чи що повернувся Грицько з розрахунком за пальне і почав мене картати та підганяти.

— Приїхав пізно, а тепер нюнькаєшся (няньчишся) біля помпи ніби стара баба біля онуків. Кінчай! — і пішов та відчинив дротяні ворота для мого виїзду.

Нагрівши добре чуба біля не дуже справної помпи, закінчив я перепомповувати пальне, вивів бичків за ворота нафтобази і під розлогою вербою біля колишніх бараків військової частини, що в революцію охороняла військові заводи Шостки, а теперішньої школи для петухівської дітвори, зупинив бичків, щоб їх нагодувати та напоїти перед поворотною дорогою. Звільнивши ярмо від дишля, витягнувши занозу, бичків прив'язав біля верби, не звільняючи їх від ярма, поклав в'язку сіна їм під морди, а сам, усівшись в затінку верби, спершу нагадав за Зайцева та його подарунок-олівець, а потім за Кирилові гроші.

— Кирило дав мені сто тридцять карбованців і просив позичити п'ятдесят, а Грицько за пальне сказав заплатити йому сто шістдесят. Витягнув Грицьків рахунок з кашкета і, розгорнувши, перевірів: Офіційний рахунок Шостенської нафтобази. Горюче, продане Колгоспу ім. Другої п'ятирічки. Вага нетто: 240 кілограмів. Ціна за кілограм 75 копійок. На суму сто шістдесят карбованців. Гроші отримав готівкою Г. Маковець. М'який знак на кінці Грицькового прізвища дещо продовжений закруткою: не відриваючи руки від письма під словом Маковець закрутку зроблено подвійну — рибкою. Тобто це певна ознака, що це власноручний підпис Г. Маковця, а не написане кимось ім'я та прізвище якоїсь особи. Кинувся шукати олівця по кишенях, щоб перевірити рахунок, олівця нема. Рахую ціну за пальне в умі, виходить сто

вісімдесят. Рахував пальцем на піску, також сто вісімдесят.

— Потрібно віднести Грицькові двадцять карбованців і забрати від нього подарунок Зайцева — олівець, — вирішив я. Перевіривши прив'язані до верби віжки та бичків, пішов до нафтобази. Ворота бази Грицько замкнув на замок. Кусень ланцюга, протягнутий поза рамами двох половинок і кінці ланцюга зчеплені чималим замком зсередини, певна ознака, що Грицько має бути на базі. Заклавши два пальці правої руки під свій язик, я два рази протяжно і різко свиснув. Почекавши з хвилину, знову свиснув два рази, бо так ніби в нас, між хуторянами, заведено: раз свиснути, дати людині до зрозуміння, щоб на тебе вважала або чекала. Два рази, ти людину кличеш до себе. Тричі чи більше, то це вже знак, що зайшла якась небезпека для того, хто свище чи тому, хто може почути свист.

За другим моїм свистом Грицько поспішно вийшов із-за бочок, і майже біля самих воріт схаменувся, що це я.

— А тобі чого?! — здивовано вигукнув.

— Ти мені олівця не повернув.

— Вигадуєш. Забудь! — махнув у мою сторону рукою і пішов, не оглядаючись, за бочки.

Я постояв біля воріт нафтобази, подумав: — шкода, що втратив так нерозважно пам'ятку від одноклясника та ще й зовсім несподіваного друга, але ж він дурень, втрачує більше. За двадцять карбованців на базарі можливо цілий десяток таких олівців купити. Ще нагадався мені один випадок, коли ми пасли з васильківщанськими хлопцями коней і Майка, чи котресь із моїх коней, загубило путо, а Грицько знайшов. Він тоді також так мені відмовляв:

— Відчепись! Як ти докажеш, що це твоє путо, а не моє? Забудь! — Де наше не пропадало і чийого ми не заносили. Я також махнув рукою в сторону, де мав бути Грицько в своїй “конторі”, і пішов лагодити бичків в дорогу.

Біля “Гастронома” на Петухівці вже більше не було не тільки натовпу, але й старших жінок, що на прожиток заробляють собі випадковими “дають”. Якась крамниця

викладе крам на продаж, вони першими довідаються, в якій крамниці “дають”, перші стануть в чергу, а потім за подвійну ціну продадуть тим, що в чергу стати спізналися. Не звертаючи бичків з дороги, зайшов в “Гастроном”, щоб тільки ще раз подякувати Зайцеву за олівець та дружбу, але я не поспів переступити порога крамниці, як Зайцев закивав на мене з папірцем в руці.

— Заплати в касу, — каже мені Зайцев, та ще й якимсь надто голосно, мабуть для того, щоб чули його співпрацівники-сусіди, та не підозрівали в нашому зговоренні, — двадцять чотири карбованці і одну копійку та й матимеш нові черевики.

Я був певний, що маю в кашкеті Грицькові двадцять карбованців, але скільки мені Гашка дала на всякий випадок, я й не додумався порахувати.

— Я не певний, — кажу йому, — що в мене більше як двадцять карбованців “за душею”, — і скинув кашкет, щоб переконатися, скільки в мене грошей в ньому.

— Почекай, почекай, — заговорив скоромовкою Зайців і замахав рукою, як це він робив колись в школі, коли знав відповідь на вчителеве запитання, але не вмів належно його скласти у відповідне речення і, обминувши свого сусіда-продавця, став поспішно пояснювати тому старому чоловікові, що ранком підходив до нас з дівкою чи молодницею. Старий чоловік, щось написав на папірці, і Зайців повернувся до мене з п'яткою в руках.

— Не в службу, а в дружбу, — трясонув п'яткою перед моїм обличчям Зайців.

— Та що ти так розщедрився переді мною, ранком дав мені олівець і я встиг його згубити, а тепер п'ятку. Як і коли я зможу тобі віддячитись і борг повернути?

Не журись дрібницями, коли для мене сьогодні майже свято. Дай мені талон (той папірець, що він ним махав мені попередньо. Квиток на заплачення в касу певної суми).

На талоні Зайців ще дописав сорок копійок і повернув мені талон. В касі я заплатив двадцять чотири карбованці і сорок одну копійку, а від Зайцева отримав нові черевики і два нові сині олівці.

Поїздка того дня в Шостку залишилася в моїй пам'яті окрім задоволення, науку на ціле життя.

Майже дві бочки пального, запорука колгоспові успішного обмолочення врожаю перед настанням негоди. Пара добрих, хромових, рудих черевиків, гордість кожного хуторянського парубка навіть і без синіх штанів. Пара синіх хемічних олівців мені скоро придалися на праці, а дві притчі стали моїм дороговказом.

Перша притча: — Відносися до людини по-людськи, — матимеш друга там, де навіть не сподіватимешся і не передбачатимеш.

Друга притча: — Пічнеш хитрувати, — з рідним братом втратиш.

РОЗ'ЇЗД ПИРОЩИНА

Роз'їзд, це невелика залізнична станція, в основному з трьома коліями та тупиком, де розминаються потяги на одноколіїній залізниці, і тому мусіла б ця станція називатися розминкою. Але так ці станції звали залізничники та населення, то й я притримувався цієї назви.

Роз'їзд Пирощина, чи навіть по теперішньому Пирошино, мусів би називатися Писаревичі, згідно урочища, де він розташований, так само як сусідній роз'їзд Бруховецький, замість Брюловицький, як також воронізька станція мала бути Кулішівкою, замість Терещинської, але хтось з ненависників нашої козацької доби і правдоподібно окремішньої від москалів історії, що працював у відповідному відділі залізничної компанії, що будувала вітку залізниці між Конотопом та Хутором Михайлівським, поїменував їх так, як йому бажалося. Під час будови залізниці, поміщик Гудима, що мав свій маєток на правому березі Есмані і працював службовцем юстиції в Києві, намагався переконати будівників залізниці про зручність роз'їзду на правому березі Есмані, і на підтвердження своєї правоти не забавив продати ріжка своєї посілості для прокладення рівного полотна залізниці. Але залізничники, чи тільки той залізничник, що йменував станцію в нашій околиці, був також впертий: Гудимину посілість наказав обійти, зробивши дуже незручні для руху потягів два згиби на правому піщаному

березі, а роз'їзд заклав на лівому, болотистому. До революції, роз'їзд мав тільки дві розминні колії та тупик для вантаження дров і колод з так званого "Казьонного" лісу, тобто лісо-охоронної смуги Есмані. Після революції роз'їзд Пирошину зліквідували, як нерентабельний і неможливий для охорони перед "бандитизмом"; потяги, що мусіли зупинятися на Пирошині, дуже легко ставали здобиччю повстанців Ващенка.

Згідно з плянами першої П'ятирічки, Надесманське болото, від Пирошинської греблі до Наддеснянського луку, мало стати постачальником палива електро-станції в Білих Берегах біля Брянська та цукрово-спиртної промисловости Сіверщини в трикутнику залізниць Конотоп-Ворожба-Хутір Михайлівський. Пирошинський роз'їзд відновлено, продовжено й розширено. В Терещинському лісі засипано досить тіпке болото, а біля Есмані глибокий яр, та продовжено з півкілометра тупика, звідкіль і відвантажували щось років з два підвезений вузькоколійкою торф. Згідно з плянами другої П'ятирічки, залізничний тупик перейменували на вітку і продовжили на повних десять кілометрів до урочища Горбата гребля, створили над віткою два фронти вантаження торфу: — фрезерного, для спалення форсованим способом в Білих Берегах та машиноформовочного, для спалення під звичайними паровими котлами цукроварень та спиртових заводів, та два під'їзди для вантаження колод та дров, і один для вантаження картопляного крохмалю. Від початку листопада до кінця березня з роз'їзду Пирошини, в загальному щомісяця відходило біля півтори тисячі вагонів, навантажених торфом, десять вагонів, навантажених колодами та дровами і п'ять вагонів — картопляним крохмалем. Впродовж решти року, рух вантаження вагонів був приблизно тільки десятою частиною, а тому залізниця на Пирошині утримувала круглорічно одного вагара, що фактично був в ролі товарного касира, а від листопада до кінця березня наймала йому помічника.

Ставши помічником вагара Зубкова, за бажанням Шекери, я почувся перші тижні праці на роз'їзді дуже

насторожено, пам'ятаючи моє соціальне походження та працю в редакції газети "Зоря". Перш за все, я добре пам'ятав, що Ілля Калинович Шекера член комуністичної партії і рідний брат Івана Шекери, колишнього голови Воронізької сільради і теперішнього голови Шостенського райвиконкому. Один з чотирьох чергових роз'їзду, Лисенький, також член партії, а до того він мене одного разу навіть ганебно облаяв і вдарив безпідставно в обличчя на ковзальці на воронізькому ставищі, коли я, будучи учнем четвертої класи воронізької семирічки, мешкав в Розкаріки. Лисенький, приймак в Хоружнівни і через шлях сусід Розкаріки. Розкарікині хата та двір стояли на протилежному боці шляху від ставища, а город був над ставищем, рядом з городом Хоружого, а згодом Лисенького. Чому Розкаріка з Лисеньким ворогували за цей город, я не знав, а тим більше це мене не обходило і з дочкою Лисенького, що була за мене роком чи що молодшою і ходила до Спащанської школи, товаришував, як з рештою сусідських дітей. Ковзаючись на ковзанках по тількищо замерзлому ставищі, Лисенького дочку хтось підчепив, чи, можливо, вона сама невдало поковзнулася і розбила носа. Закривавлена дівчина побігла через город додому, а Лисенький, не розвідавши в неї, хто її підчепив, чи що з нею сталося, прибіг на ставище розлючений і з криком.

— Я тебе розчавлю, ти куркульський виродку! Розкарікин холуй ти сопливий! — І так мене з розмаху вдарив кулаком в обличчя, що я не міг встояти на ковзанах і вдарився потилицею об лід та знепритомнів. Хлопці казали, що Лисенький ще штовхав мене носакон в боки, але я вже того не пам'ятав. Опам'ятався я в Розкарічиній хаті, куди мене хлопці зтягли напівживого. Від того часу Лисенького і його дочку я обходив "десятою" дорогою, а тепер довелось разом з ним в одному приміщенні працювати. Він міг за сім років і забути цей випадок, але мене брав сумнів.

Зубков також був приймаком у Сукманівни, тітки колишньої моєї однокляниці Надьки, а тому міг знати моє походження. Через це, чи можливо тільки через свою

недугу та кацапську зневагу до хохлів, ставився він до мене дуже неприхильно. Стану йому пояснювати, що я зробив і що ще потрібно зробити в документах на вагони, поставлені під вантаження, він відвернеться і піде від мене, не дослухавши до кінця пояснення. Запитаю в нього, що я маю ще зробити, після його від'їзду додому, гаркне, ніби на неслухняне цуцня.

— Нужно посмотреть в книги, — і більше з нього і гаком слова не витягнеш.

Прихильно ставилися до мене тільки черговий Іван Іванович Маковець, старший літами чоловік-вороніжець, та експедитор торфорозробки Омелян Іванович Письменний. Письменний, один з перших службовців Київського торфотресту, що приїхали з Києва весною 1928-го року осушувати болото і залишилися працювати на видобутку торфу Шостенською торфорозробкою. Спершу, Письменний винаймав половину хати сиріт Савченка (старшого брата Миколи та Івана) на Воронцьовому хуторі, а коли найменший з сиріт Яків в 1931-му році від'їхав з хутора до дядька Андрія Воронця в Харків, відкупив хату в сиріт і перевіз родину з Києва на хутір. Письменному тоді було не більше сорока літ, але він був уже з сивим волоссям, дещо згорблений і носив постійно окуляри. Був надто увічливим, трудолюбивим і до "міліметра" точним. Всі відомості щодо вантаження вагонів торфом, час подачі їх на вітку, збирання з вітки, вагу в них вантажу, оплати за подачу вагонів і перевозку вантажу, назначення вагонів і взагалі всі відомості, які мені були потрібні у зв'язку з моєю працею, я діставав у Омеляна Івановича з поясненнями і порадами.

Після двох чи трьох тижнів праці Ілля Шекера виявився не таким лихим, як я про нього уявляв і думав. З вигляду Шекера завжди здавався на когось сердитий. Дещо пошрамлене віспою обличчя закривав закрученими догори вусами та пейсами нижче вус. Пухнасті й широкі брови над глибоко заглибленими, майже непорушними очима, надавали його обличчю суворости, але майже громовий вривчастий голос — строгости. Ілля Калинович був старим парубком. Це також наводило мене на думку,

що він не має милости до людей, а тим більше до мене, але згодом виявилось, що я і в цьому помилився.

Спершу Шекера став мені довіряти свою білизну, щоб я по дорозі додому заніс її попрати на Пирощину до Кузьменкової Наталки, а згодом почав мене посилати на торфорозробку за харчами для нього. Чергувалися ми з Зубковим по цілій добі, але праці біля виготовлення документів, навіть в дуже “завісний” день, (коли подавали вагони на вітку та забирали з неї два рази на добу), мені згодом вистачало на чотири-п’ять годин, а тому мав час на походеньки. Шекера напише записку до директора торфорозробки і пішле мене, приказуючи:

— Зроби мені, старому, услугу. Сходи на болото (залізничники інакше торфорозробки не називали, як болото) та віддай там тим чортам хвостатим цю писульку, а то заморять мене голодом. Самі ряжки (морди) понаїдали, як помийниці, а про мене їм байдуже.

Писульку Шекера писав безпосередньо директорові, але Письменний після першого мого “походу” до директора з запискою Шекери попередив, щоб цього більше не робив, бо за стосунки з залізницею перед начальником транспортного відділу Черняковим відповідав особисто він, а Черняков, в свою чергу, перед головним інженером торфорозробки, і аж головний інженер відповідав перед директором. І порушувати цю ієрархічну “драбину” непотрібно і нерозумно. Письменний, чоловік старший і поважний, так я й робив: напише писульку Шекера, я викличу телефоном Письменного і скажу йому, що я в дорозі на болото, і закіль я зайду туди, харчі для Шекери вже приготовані і запаковані у відповідний пакунок.

Моя справність на праці і в посланцях, правдоподібно, сподобалася і коли я повернувся одного разу з болота з буханцем хліба, парою оселедців і чималим куском ковбаси, Шекера всівся споживати обід в своєму “кабінеті” за столом, а я докінчувати документи на вагони навпроти нього за столом в “конторі”, Шекера несподівано для мене почав розмову про свого брата Івана.

— Ти знаєш, що мій брат Іван, голова Шостенського райвиконкому? — прогримів Шекерин голос, ніби грім з ясного неба, в моїх ушах.

— От, — вигукнув я зненацька, і думка, ніби блискавка, шибнула в голову: — Твій батько розкуркулений був, то забирайся з розїзду, хлопче, щоб тут твого й духу не чути було по десяти хвилинах, — скаже Шекера. Але Шекера спокійно жував принесений мною з болота хліб та оселедця, і навіть не зводив очей на мене, щоб зауважити моє здивування. Побачивши Шекерину зрівноваженість, я загамував свою сполоханість і, щоб щось відповісти Шекері, сказав:

— Так, Іван Шекера, то Іван Калинович ваш брат, а я думав що тільки якийсь родич.

— Брат, — прогримів знову голос Шекери. — І то рідний, єдиний брат.

— Мати брата, я думаю, це дуже приємно. Я не маю брата.

Шекера на моє зауваження нічого не сказав і далі спокійно, зі смаком, жував хліб, висмоктував кістки з оселедця та свої пальці. Допивши рештки чаю з бляшаної залізничної “кружки”, посунув її в мою сторону і сказав принести йому кип'ятку з почекальні. В почекальні, як і завжди зимою, провідники торфорозробки, що мали бути запорукою справності вітки та місця розміщення вагонів на ній, для бригади залізничників, що паротягом посували вагони на вітку, чи їхали їх забирати, не з обов'язку, а за “теплу” службу, утримували вогонь в грубці-часварці і збанок гарячої води на ній. Провідників було три і вони, порозумівшись між собою, приходили на працю щотретьої доби. Зимою вони переважно спали, там таки в почекальні на столі, а літом збирали ягоди, гриби в навколишньому лісі та ловили підхваткою рибу в Есмані. Добу, сяк-так перебув на розїзді, а дві роби, що тобі подобається; служба справді “тепла” і поплатна. Скарга начальника розїзду на котрогось з них за лінивство чи недбальство директорів, означала кінець “тепла і заробітку” для котрогось з них, тому вони пильнували грубку-часварку і збанок на ній, краще ніж саму вітку залізниці.

В принесений мною чай з почекальні, Шекера всипав дві ложки цукру, і довгенько дрібними ковтками запивав оселедець, час від часу гмикаючи, що було ознакою його думання над якоюсь справою, яка правдоподібно не легка до розв'язання. Але нарешті, допивши чай, поставив бляшанку перед собою, склав обидві руки на стіл і, дивлячись в пусту бляшанку, ніби ворожка в кришталеву кулю, почав повагом говорити, затинаючись:

— Я тобі хотів сказати... Запитати в тебе... Ти знаєш..., що мій брат Іван твого батька з хати вигнав? Ти не забув?

Коли ми з Миколою, ненароком, були зустрілися з Шекерою між вагонами, він ніби був виразно Миколі та хуторянам сказав з доганою:— Ви ж, — мовляв, — своїх Сіриків вижили з хутора. Знищили, згідно з тим дурацьким гаслом — “ліквідуймо куркуля, як клясу!”. Він добре знав, хто мій батько був, а тепер ніби намагається “нагнати мене на слизьке”, за участь свого брата в розкуркуленні. Я добре знав, що про такі справи, як розкуркулення та участь у ньому будь-кого говорити надто небезпечно, а тут комуніст і брат комуніста, що брав безпосередню участь в рокуркуленні батька, питається в мене, чи я пам'ятаю. Чи, бува, не плекаю помсти до його брата, або навіть до нього.

— Не підмануть мене “солов'їною” піснею вроді: “Я такой другой страни не знаю, де так вольно дишет человек”, — думаю. Не “нагонить” мене і Шекера на “слизьке” своїми випитами про брата.

— Ваш брат ніби були в нашій хаті, але я ще тоді не розумів що до чого. Ваш брат та мій батько були разом десь в солдатах, чи воювали з поляками, я вже про те зовсім забув, — сказав я виразно Шекері неправду.

— Гу-гу! — промимрив Шекера через ніс. — Ти мені, хлопче, неправди не говори. Про такі справи забувати неможливо! Забудеш про батька, гріш тобі ціна, — посварився на мене пальцем. — Знаєш, в нас в народі така й примовка є: “Якою міркою позичають, такою й віддають”. А ти кажеш мені — забув. Мій брат також обманював сам себе, яхидничив перед собою, а тепер і каються пізно. З Трохимом на одній лавці у спащанського

дяка сиділи. З Трохимом солдатами “за веру , царя и отечество” полякам дурні голови розбивали. Трохим не раз Іванові в пригоді ставав, а от прийшла біда на Трохима, Іван службу поцінив вище дружби. Допустив, щоб Трохима каліку з малими дітьми викинули з хати серед зими, ніби паршивого собаку з зараженими цуценятами. Трохим згинув, а Іван...— Шекері, мабуть, було тяжко згадувати, що саме сталося з його старшим братом Іваном, або й в його горлі заткало клубком слини, як це буває мені, коли згадую якусь трагічну подію, або людське горе. Він деякий час каркав горлом і чмихав носом, аж нарешті покотилась по його обличчю сльоза, що облегла затиснене горло, а тоді промовив: — Івана, брата мого єдиного, зацькували справжніми скаженими собаками... — І знову замовчав на хвилину.

— Взяв на свою душу гріх, — обізвався він по хвилині, — хай здоров спокутує, а я, як його рідний і добрий брат, допоможу тобі стати людиною, щоб ти на нього злоби не мав. Гріх тяжкий, але ж тебе батько водив до церкви? Ти ж пам'ятаєш як там вчили?

Шекера в перший раз за час нашої, чи вірніше сказати, своєї мови про мого батька та свого брата Івана, довго і вперто подивився на мене, а потім обернувшись, взяв аркуш паперу зі своєї шафи і подав мені через стіл, щоб я у відповідному місці підписався. Була це формальна залізнична форма про найм і розрахунок робітників та службовців, чи тільки зобов'язання не розголошувати нашої розмови, я не поцікавився, розписався і подав йому. Він взявши від мене аркуш паперу, так само повернувся, не встаючи зі стільця, поклав на те ж саме місце в шафі і звернувся до мене не то з запитом не то з порадою.

— У тебе, мабуть, і документів чортма, а це погано. Ти вже рахуєшся дорослою людиною, а щось до чого, ти мусиш мати якісь шморгалки при собі. Метрику тобі в сільраді видадуть, а про соціальний стан спробуй спершу в колгоспі, а ні, то я знайду когось в сільраді.

Скільки зусиль коштувала розмова Іллі Калиновичу Шекері зі мною, може тільки зрозуміти той, хто жив в той час в совєтських обставинах. Знищили Івана Калиновича у

зв'язку з так званою аферою Тухачевського “Їжакові рукавиці”. Чи він тільки був обплюгавлений своїми соратниками-комуністами, вигнаний з партії та знищений тільки морально, я не намагався розвідувати в тих жорстоких обставинах, щоб не наражати себе та добрих людей, а випадкових відомостей не доводилось чути.

Тим особам, що не знали і не знають підсоветських обставин, найкраще вияснення має бути народне прислів'я: “Хто менше знав, той довше жив”.

Метрику, тобто довідку про місце, день і рік народження у Воронізькій сільраді мені за три карбованці, без будь-яких заперечень, виписали і завірили підписом голови сільради, секретаря та печаткою, але за довідкою про соціальне походження, та молодиця, що виписувала метрику, дала мені до зрозуміння, що, мовляв, тут не місце такі справи порушувати, запитавши:

— Ти ж тих Сіриків, що були в Писаревичах?

— З тих, — відповів я.

Вона здвигнула плечима, подивилася на мене і більше нічого не сказала. Довідку про те, що я колгоспник “з діда-прадіда”, колгоспний рахівник Іван Горбач та його помічник Микола Сердюк, можуть “намалювати” вдень і вночі, і навіть “вивести тютюка в тютюку”, Г. Мурась, так він і сам забожиться, що це його власноручний підпис, але завірити круглою печаткою голови колгоспу, після Сергієвої “науки”, тепер тяжко. Колгоспну печатку, тепер Мурась носить в кишені на міцному сировому ремінці, прив'язаному зашморгом до паска. “Позичити” печатку в Мурася, можливо тільки напоївши його горілкою до безтями, чого ні його “бухгалтери”, ні я не спроможні.

Після довшого обдумування, я таки надумав спосіб обманути Мурася. Наша корова Рижка, літом пробила бока на сук десь на паші в лісі, чи її молодша корова рогом штихнула, коли вони залицялися до бугая в череді. Рана була невеликою і не кривавою. Я обстриг ножицями навколо рани шерсть, Гашка промивала рану витиснутою рідиною з ранника та подорожника і замазувала чистим салідолом, щоб на рану не сідали мухи. Рана на Рижці

скоро зажила, але під шкірою стала накопичуватися гниль чи виростати наростень. Ліквідуючи радгоспи в околиці, влада ліквідувала і ветеринарну лікарню у Воронежі, а нагляд за колгоспними тваринами доручила колгоспним зоотехнікам, що відбули шестимісячні курси в колишньому жіночому монастирі в селі Гамаліївці. В колгоспі ім. Другої п'ятирічки, таким зоотехніком був Федір Вареник. При нагоді, Федір подивився на наростень на Рижкиному боці і пообіцяв подивитися в свої інструкції, як з такими наростами поступати. Федорові інструкції правдоподібно такої хвороби в колгоспних тварин не передбачали і він написав листа, чи тільки пообіцяв мені написати, до ветеринарного лікаря в Гамаліївку за в'ясненням. В міжчасі наростень на Рижкиному боці більшав, Рижка худла. Радгоспних корів та телят, що два роки тому було залишено радгоспом на загин, як заражених сухотами, влада наказала передати новоорганізованій державній скотофермі при воронізькому колгоспі ім. Першого травня. Кирило з Гашкою мали майже стільки само молока від Рижки, як і ми з Гашкою, а тому він по-сусідськи і порадив мені.

— Ти, — каже, — позбудься Рижки, бо вона, можливо, і не перезимує, а теличку, під час замішання, як будем виганяти колишніх радгоспних корів у Вороніж, обміняй на рябу теличку. Вона незамітна на зріст, але доброї породи і вже погуляна.

Рижка була не тільки нашою з Гашкою коровою, але й Катерининою. Порадившись з Катериною, ми прийшли до висновку, що в такому стані Рижка цінна тільки шкірою. На ярмарку, стару корову з пробитим боком і за півціни не продаси. Домовитися з хуторянами, щоб відкупили її як м'ясопоставку державі, також не вигідно, бо влада зараховує тільки вагу м'яса, а шкура, з якої буде не менше три пари чобіт-висячок, державі дістанеться дармо. Вирішили, щоб я спробував щастя у Миколи Савченка, керівника харчівні на торфо-розробці. В поворотній дорозі від Катерини, я зайшов в харчівню до Савченка. Савченко в таких справах має досвід.

— Завтра світанком, — каже мені Микола, — приведи свою корову в кущі до Лісоскладу в будку, а я на тебе там

чекатиму. На шкуру, запасись мішком, а по гроші прийдеш на харчівню будь-коли. З рогами і копитами, заплачу тобі по карбованцю за кілограм, а на хуторі розпусти чутку, що корова здохла.

Рижка “здохла”, про що й Мурасеві стало відомо. Теличку Ласку обміняли за рябу теличку без його відома. Закон про “сталінські” корови все ще був у дії, а тому на відгодовання худоби при Воронізькій цукроварні дозволялось корів чи телиць, зданих колгоспниками в рахунок м'ясопоставки, обмінювати на бичків, або тільних корів на ялівки. Я й задумав, як то кажуть, одним замахом двох зайців убити. Взаконоити обмін нашої Ласки на рябу теличку, на випадок як якимось чином Мурась розвідає, та обійти Мурася з підписом мені потрібної довідки про моє соціяльне походження.

Потрібну довідку написав власноручно, з виразним зазначенням вгорі довідки, що вона призначена для керівництва годувальної бази при Воронізькій цукроварні, а внизу довідки залишив вільне місце для дописки: “Ця довідка, є згодою правління колгоспу на дозвіл відходу Грицька Сірика на побічні заробітки.”

У Кирила вивідав, коли має Мурась приїхати на бригаду, і спробував щастя зустрітись з ним десь на дорозі. Щастя не підвело. Зараз за Греччиним хутором зустрічаю Мурася, що вже встиг дещо промерзнути, і жаліюся йому своєю бідою.

— Самі добре знаєте, корова нам здохла, а на теличку потрібно не менше двох років чекати. Я був вчора на годувальній базі і там домовився про обмін на тільну теличку, але мені без вашої довідки не вірять.

— Не біда, — каже Мурась. — Сідай на сані, поїдемо на бригаду, ти там напишеш довідку, я завірю і підпишу, а ти потім підеш в контору, щоб тобі хлопці поставили штамп і записали в книгу для реєстрації.

— Закіль ми заїдемо на бригаду, погріємо руки, щоб відповідно довідку написати, закіль я дійду потім на Васильківщину, хлопці напевно закінчать працю в конторі і підуть додому. Чекати мені завтрього, можливо, буде пізно, та й я так на базі домовився. Я так і передбачав, що

ви мене добре порадите, — підлащився Мурасеві, — а тому на всякий випадок і заготовив, — і подав Мурасеві аркуш паперу з заготовленою довідкою. В довідці було все зрозуміло для Мурася і без жадних лишніх слів і без заперечення він став розшукувати по кишенях олівця, але я йому й відповідним олівцем послужив. Став Мурась притуляти довідку на бил саней, щоб написати своє ім'я у відповідному місці. Я йому підставив блокнот (записник) з твердими палітурками і він вигідно і чітко вивів Г. Мурась, голова колгоспу. Витягнувши за ремінець печатку з кишені, добре похухав на неї і поверх свого імени зробив нею відбитку. Після моєї подвійної подяки, Мурась задоволений поїхав до Кирила в третю бригаду на чарку, а я поспішив до Івана Горбача та Миколи Сердюка в контору колгоспу, щоб поставити штамп і зареєструвати посвідку.

Іван з Миколою не були такі наївні, як Мурась, і, жартуючи з моєї витівки, конче хотіли перевірити мене і намагалися відтиснути колгоспним штемпелем так, щоб я не міг відрізати призначення довідки для годувальної бази. Але то були тільки жарти між друзями.

Повернувшись другого дня з чергування на розїзді, я відрізав непотрібний заголовок, дописав те, що було мені потрібно, і довідка для Шекери була цілком законна і з відповідним змістом. Але Шекері вона здалась підставою дуже небезпечного жарту на советську колгоспну дійсність.

— Го-го-го-го! — не то сміявся, не то іржав Шекера, тикаючи пальцем в мою довідку. — А це що таке? Го-го-го-го!

— То підпис нашого голови колгоспу Грицька Івановича ...

— Го-го-го-го! — ще голосніше зареготав Шекера. — Оце такої! Грицько Мурась, для Сіриків новий поміщик! Го-го-го-го... — Узяв мою посвідку і, гогочучи, пішов показувати її черговому Івану Івановичу Бабакові.

Я навіть не уявляв, що такий завжди насуплений, старший чоловік Шекера, може так нестримано і незастеречно сміятись вголос з підпису однопартійця і

відповідального державного працівника. Мене навіть огорнув страх перед Шекерою за підступництво. Думаю: — Шекера не сміється з Мурасьового підпису, бо Мурась не підписався якимось карлючками, малописьменною особи, а таки вивів кожну літеру свого прізвища рівно і чітко. Шекера сміється, що спіймав мене “на гарячому”, розпізнавши моє письмо на довідці і почав картати себе за необережність. Потрібно було спершу зайти до Івана та Миколи, коли Мурася не було на хуторах, нехай би котрийсь з них своєю рукою написав, а так тільки собі біди і сорому наробив...

— Оце ти мені приніс документа! — не перестаючи гоготати, поклав мою довідку на столі, Шекера почав в неї тикати пальцем, ніби курка дзьобом зерно. — Це купча! Ось тут і місце є на допис. Тільки б уже треба було по барському і написати: “...отпускається на побочніє зароботки, за цену гончого кобеля.” Це, хлопче, не що інше, як документ епохи! Достиженіє нашого времені! Писаревичин приймак Гудима, відкупив твого діда з казни (державного кріпацтва), правдоподібно за копійки, байструк Мурасівни внука відпустив безкоштовно казні. Го-го-го-го продовжував гоготати Шекера. Оце ти мені, хлопче, розраду приніс! Мені б голову відрубували, і я б не повірив, що ще й досі на світі “старосвітські поміщики” людьми торгують! А ти напевно й не знаєш, що твій пан Грицько, навіть не Мурась, а тільки байструк Мурасівни, що його вона набігала з кацапчуками в Терещенка на волонні? Байструк та ще й собакою смердить. Зверни увагу, якщо будеш близько коло нього, сам переконаєшся. Його і в солдати через це не взяли. В “Білому білеті” (солдатській книжці тих осіб, що непригодні були до солдатської служби в царській армії. Якого кольору були книжки військово-обов’язаних осіб, я не знаю), так було й записано: “Тело в струпиях, вонь кобеля”. Грицько змалку привик між кацапчуками на волонні, не роздягаючись, спати в соломі, таку звичку мав і дорослим.

Терещенко на допоміжні роботи наймав і десятирічних хлопчаків, а Грицько виріс на волонні, то він з десяти років і став “трудящим пролетарем”. Від

весняного Миколи, до осінньої Пречистої, в соломі з кацапчуками спав, а від Пречистої у діда Мурася на печі. Такий порядок в Терещенка був: найнявся ти на весняного Миколу, проспав ти літо чи в поті чола виконував свій обов'язок, на Пречисту всім однакова заплата. Грицько було отримає зарплату, зайде до жида в крамницю в старому смердючому лахмітті, а звідтіль вийде в усьому новенькому, включно з білизною. Від жида обов'язково зайде в шинок, а звідтіль вже хтось занесе до діда на піч. Так Грицько і проведе час до весняного Миколи: в шинкові та на дідовій печі, не роздягавшись. Від того в нього й струпи були на тілі та сморід, як в собаки після дощу. Ти от сам переконаєшся, якщо звернеш увагу, в якого ти барина (поміщика) в кріпаках до цього часу перебував. — І Шекера ще довго не міг заспокоїтись з своїм го-го-го-го! Грицько Мурась Сірикам тепер “його милість — барин!”.

Я знав, що Мурась у Воронежі має бездітну дружину і хату, яку колгосп щороку з початком молотьби чомусь має покривати куликами з новонамолоченої соломи. Про те, що він носить чоботи круглий рік і зміняє їх тільки тоді, коли з них залишаться “самі галянищі”, висловлюючись чоботарською мовою. Тобто їх більше неможливо якось зремонтувати навіть досвідченому чоботареві. Мурась, як і переважна частина партійців, завжди носив зелену сорочку, так звану “гімнастьорку”, літом зелені штани “кльош”, а зимою “пів галіфе”. Щоосені Мурась мав нового короткого піджака з міховим коміром і до весни цей піджак мав обсмалений комір і подірковані поли від необережного палення тютюну Мурасем. Минулої осені хтось з хуторян в нарядній кімнаті бригади пожартував:

— Цього року Холодівський (секретар партійного комітету Шостенського району) пощедрив: подарував Григорію Івановичу шубу зі своїх плечей.

Мурась і справді восени появився був на бригаді в дещо поношеному довгому кожусі з морських тюленів, але я, до розповіді Шекери, на це не звертав уваги.

На початку березня чергового Лисенького перенесли на станцію Терещинську, а на його місце прислали дещо

старшого за мене хлопчину з Дудов'язовки на прізвище Чередниченко. Чередниченко, широкоплечий, присадкуватий і до всього цікавий хлопчина, до мене поставився з першого дня своєї праці на розїзді ніби до давно знаного близького друга. Я допоміг йому влаштуватися на помешкання до Бойка на хуторі Пирощині і ми вже збиралися розпочинати спільне парубкування по навколишніх хуторах, але на квітень місяць залізниця неочікувано скоротила більше ніж на половину плян подачі вагонів під вантаження торфом, а в кінці березня Шекера вимовив мені працю до наступної осені.

ЗНОВУ НА ШОСТЕНСЬКІЙ ТОРФОРозробці

Моє закінчення праці на роз'їзді Пирошині збіглося з закінченням зимового ремонту тракторів та сільсько-господарських машин Воронізької МТС, а тому ми з Іваном Кравцем почали надолужувати наше парубоцтво майже щонічними “походами”, як не в Клишки, то по навколишніх хуторах. Після покликання в Червону армію Симаненка Андрія та Василя Чайки, між найближчими нашими сусідками — холодівщинськими дівчатами ми з Іваном залишились основними парубками, але нам навіть і на думці не було одруження, чи постійна дівчина, а тому, коли котромусь з нас забажалося провести вечір після гулів з якоюсь дівчиною, ми її проводили додому вдвох, або з якоюсь її подругою.

На Різдвяні свята холодівщинські дівчата святкували у хаті Якова Марченка, що мешкав в лісі між Холодівщиною та Пристанню, звичайною хуторянською складкою: дівчата готували вечерю, а хлопці купували цукерки, горіхи та горілку. Горілки по крамницях тоді не бракувало, а кілограм цукерок я купив на роз'їзді у вагоні-крамниці виключно для залізничників, (один раз на місяць залізниця чіпляла вагон-крамницю до вантажного потягу і таким чином забезпечувала залізничників роз'їздів крамом першої потреби).

Це було великою несподіванкою для дівчат. На складку прийшла Задорожнього Надька, перший раз після відходу Василя в армію. Я, з чемности до мого друга

Василя та до її брата Івана, присівся біля неї під час гостини за столом, а Іванові сподобався Надчин кирпатий ніс, весела вдача та пружке її тіло, і він забажав притиснути на самоті так, щоб і дух у неї зайняло. Після складки ми з Іваном і провели декілька вечорів, він з Надькою, а я з її двоюрідною сестрою Віркою Галичівною.

Дві сестри Марченківни, Вірка та Манька, між хуторянами звані також Гапичівнами, бо їхня мати вдова була Гапичівна, тітка обох Надьок, позаздрили своїм подругам і двоюрідним сестрам. Після Водохрища затіяли робити ще одну складку, але вже в їхній хаті. Складка мала відбутися в той вечір, коли я мав чергування на розїзді, і тому вони перенесли її на наступний вечір. Цукерок на цей вечір я не міг роздобути, але за те ми з Іваном не пошкодували грошей на два літри слив'янки. Слив'янка не тільки сподобалася дівчатам, але й старій Гапичівні. Гапичівна, випивши солодкої і приємної на смак слив'янки два повних “косарські” стаканчики (сто грамів рубчасті шклянки), не підозріваючи, що слив'янка також має сорок градусів густоти алкоголю, почала відверто називати нас з Іваном зятями.

— Дай Боже моїм дочкам щастя бути сусідками на одному хуторі! Хто мені заперечить, що мої дочки не найкращі господині на вашому хуторі? — запевняла нас з Іваном стара Гапичівна про своїх старших дочок, що були одружені з клишковцями Киричком та Шевченком, і переселилися на хутір разом з іншими клишківцями.

Старої Гапичівни ми з Іваном не забажали розчаровувати і після вечірки залишились провести дещо часу з її дочками. Іван притискав опецькувату Маньку, — “щоб дух в неї займало”, коли стара Гапичівна вляглася на лежанці і “вдарила хропака”, а я з дещо оп'янілою Віркою цілувався та милувався. Проводжати нас обидві сестри вийшли на ганок і тут, дещо освіживши на морозі, першою “пустила сльозу” Вірка.

— Вам обом скоро потрібно буде йти на призов, а ми привикнемо до вас і тоді нам хоч з мосту та у воду, — цим даючи нам до зрозуміння, що, мовляв, одружуйтеся з нами негайно, а то як покличуть вас до служби в Червоній

армії, ми в дівках занидієм, змарнієм в журбі за вами, а то й життя собі вкоротимо.

Ми з Іваном, не змовляючись, як стояли на краю ганку, так не шукаючи за східцями й стрибнули в накидану купу снігу з проходу, не сказавши сестрам навіть на добраніч, а вийшовши на дорогу, як завжди, коли ми чимось були незадоволені по вечорницях чи гулях, голосно заспівали:

— Там, де Ятринь круто в'ється, з-під коріння б'є вода... І більше з Гапичівнами вирішили не водитися.

Цього вечора ми тільки ішли через Холодівщину на Ново-московський хутір і вже за Холодівщиною зустрілися з гуртом хлопчаків, що їх чомусь дівчата “видворили” з вечерниць, що відбувалися в Якова Марченка хаті. Між хлопчачами був (недорослий) брат Вірки та Маньки Гапичівен, якого за його фізичну нерозвиненість звали Іванцем. От цей Іванець, будучи певним, що ми йдемо на вечерниці до холодівських дівчат, розпочав зі мною суперечку, вдаючи з себе всезнайка.

— Куди ти йдеш, там тебе більше не чекають, — сказав він з певністю і задоволенням в голосі.

— А тобі що до того?

— Те, що ти більше до Вірки не ходитимеш! — сказав він ще певніше.

— Я й не ходжу до твоєї Вірки, — відповів йому.

— Я не кажу до нашої.

— Про що ти мелеш, Іванець? — поцікавився я, не здогадавшись, про яку саме Вірку він говорить.

— А про Гапичову. Наша мати сказала, що ти більше з Віркою не ходитимеш, і не ходитимеш!

— Тю, на твою матір. Вона яке має діло до мене та до Гапичової Вірки?

— А таке, що в Гапичової Вірки смердить з рота.

— Слухай, Іванець, — кажу йому, взявши цупко за комір його піджачини, — якщо ти ще коли наважишся обмовляти будь-яку дівку перед мною, то в тебе не тільки з рота, але й з другого кінця смердітиме. — Розкрутивши Іванця навколо себе декілька разів, кинув його в сніг побіч

стежки, і ми з Іваном залишили хлопчаків, розбігшись по лісі.

Вечір був тихий і, як на ранню весну, теплий. Заходити погрітися до сусідок нам би й не належало, ідучи на чужі вечерниці, але чому саме дівчата вигнали своїх парубчаків від себе, та чому стара Гапичівна забажала бути старшою дівкою між холодівчанками, з чисто людської цікавості зайшли ми до Яковиної хати. Яків з родиною вечеряли в передній кімнаті, а дівчата, декілька парубків з торфорозробки та старші хуторянські хлопці були в світлиці. Заопікуватися нашими шапками та верхньою одежею до нас поспішила Гапичова Вірка і Якова дочка Ольга, як господиня вечерниць. Але, забравши наші шапки та піджаки, провели нас в світлицю, а самі вернулися в передню з нашою одежею і довший час не приходили до гурту у світлицю. У світлиці між дівчатами та хлопцями було якесь непорозуміння чи напруження і на наше побажання доброго вечора більшість не обізвалася. Марченківни Лідчиного Івана, чії батьки мешкали по одній стороні вулиці, гуртувались чомусь окремо від Марченківен Володимира та їх родичок, чії батьки мешкали по другій стороні вулиці. Ми з Іваном, пожартувавши з такого розмежування дівчат, і щоб якось оживити вечерниці, запропонували гру “листоноші”, тобто писання писульок для загального читання, або адресованих певній особі, але дівчата з обох сторін “вулиці” відмовились брати участь, через брак в них паперу та олівців. Тоді ми з хлопцями запропонували гру в “сракача”, що полягала в тому, щоб відгадати, хто тебе вдарив долонею по твоїй долоні, коли ти її виставив собі на зад, нагнувши голову комусь на коліна. В гру вмішались декілька дівчат з Володимирової сторони вулиці та Вірка з Ольгою, і коли я сховався за спину тих, що стояли ближче того, що мав угадати, хто його тільки що вдарив в долоню, Вірка недвозначно наступила мені на ногу і моргнула, щоб я вийшов в передню кімнату. В передній, Вірка на мене вже чекала вдягнута і з моєю шапкою та піджаком в руках. На ганкові та на подвір'ї вона не забажала зупинитись і аж коли я зачинив хвіртку, Вірка раптово відпихнулася від мене і з віддалі сказала:

— Більш до мене не приходь! — і неголосно почала хлипати (плакати).

— Я вже чув цю “пісню” від Іванця, — сказав їй спокійно.

— Не говори так, — обізвалась вона між перехлипами, відійшовши ще далі від мене.

— А як же мені говорити? Не бажаєш зі мною знатися, то ти могла про це й у хаті сказати, не виводивши мене аж на дорогу. Я думаю, ти забажала поговорити від скуки зі мною...

— Не говори так! — голосніше захлипала Вірка.

— То добре, — згодився я. — Говори ти, якщо знаєш, навіщо викликала мене з хати.

— Ти до мене більше не приходь. Я з тобою більше не можу говорити. Я тебе навіть не можу більше бачити... Я краще помру, — сказала вона хрипким голосом після довгих перехлипів.

— Видумуєш Вірко! — сказав я дещо розгнівано. — Чим я тебе скривдив чи образив?

— Ти навіть не бажаєш знати, чому?

— Викликала ти мене не на пораду, а об'явити своє приготоване рішення.

— Це не моя вина. Ти пробач мені!

— Не твоя, то мусить бути моя. Хто з нас двох завинив, знаєш ти, а не я.

— Ті-і-і-тка! — заголосила Вірка, і кинулась мені в обійми, обціловуючи мені обличчя і залишаючи на губах солоний смак від буйних сліз. Дрижачи тілом і тулячись до мене, захриплим голосом запевняла мене:

— Гришечка...Голубчику, я не винувата...

Відірвавшись від мене так раптово, як і кинулась мені в обійми, Вірка спершу відбігла в напрямку батькового двора, що був через дорогу, а потім, мабуть, передумала, голосно грюкнувши хвірткою, зникла в Яковому дворі.

Іван, зауваживши заплакану і розгнівану Вірку, коли вона, не роздягаючись, почала сварку з подругами, подумав, що можливо між нами і справді сталась якась прикра пригода, поспішив до мене на дорозу.

Пожартувавши між собою з старої Гапичівни, що зі своїми дочками затіяла світ переконати, як та розумниця в

байці, про те, що тільки одна вона та її сестра справжні дівки в світі, а всі інші жінки тільки — повії, і вже Іван був затягнув:

— Та-ам де Я-а-а-тринь..., як від хвіртки обіззався голос Гальки.

— От тобі й парубки! Налякались старої Гапичівни.

Галька також Марченківна, з Володимирової сторони вулиці. Вона роком за нас з Іваном старша, і найстраша віком дівка між холодівськими подругами. Її мати два рази вдова. Вона з старшим братом Іваном Марченки, а молодші брати та сестри Коленченки. Галька миловидна, росла і приємна дівка, з якою можливо приємно провести час на гулях чи на самоті.

Згодом до нашого гурту прилучилась Марченківна Олена з молодшим братом Петром. Володимирова Олена, єдина дівка на Холодівщині, з якою я ще не був ближче знайомий і не проводив її домів або часу на розмові на вечерницях та гулях. На початку нашого з Іваном парубкування він сподобав собі Олену і намагався провести її додому та познайомитись, але не міг позбутися “товариства” брата Петра на вулиці, а біля хати Олена з братом навіть не запросила Івана посидіти з ними на ганку. Не зупинившись, сказала йому “на добраніч” і зникла з братом за дверима сінець, ніби мати чекала за ними на поворот дочки та сина. У нас з Іваном парубоцьких таємниць не було, а тому ми на Олену і не звертали більше уваги. Володимирова Олена була тільки одна з онук Володимира, що помер десять років тому. Батько Олени Петро, найвищий ростом, найрудіший і найсуворіший на вигляд зо всіх чоловіків Марченків. Оленина мати Уляна, невеличка, худорлява, проворна молодиця, зимою завжди ходить в короткому червоної дубки козушкові і незнайомій особі її цілком можливо порахувати звіддалі за хлопчину-школяра, що, зсутулившись, кудись поспішає. Олена ростом та рудою, аж золотистою, товстою і довгою нижче пояса косою, нагадує батька, а ластовинням на обличчі та усмішкою — матір. Ходить Олена дрібними кроками, рівно, не розмахуючи руками, ніби вона несе збанок з рідиною,

поставлений на голову, і вважає, щоб з нього не хлюпало.

Слово по слову, між нами зав'язалась розмова про все й ні про що. На наше з Іваном велике здивування, Петро залишив сестру і відійшов з хлопцями та дівчатами додому, чи куди там молодь порозходилася завчасу з Якової хати. До закінчення вечерниць на Новомосковському, по нашому припущенню, ще залишилося не менше двох годин часу, куди ми тримали “путь-дорогу” ще з дому, а Галька з Оленою ніби змовились; говорять, жартують. Залишати самотніх дівчат в пісі майже за кілометр від хутора, це нижче парубоцької гідности хуторян. Північ наближалася. Снігом почало мотрошити. Ми з Іваном штовхнули один одного плечем в плече, і запропонували дівчатам свої услуги провідників додому. Галька підстромила свою руку під Іванів лікоть і вони пішли попереду, а ми з Оленою слідом. Оленина хата, другою з цього кінця хутора, звідкіль ми прийшли, а Гальчина внизу, над греблею в другому кінці. Минаючи Оленину хату, вона не сказала мені, щоб мовляв, я тут мешкаю і нам нема куди далі йти, чи, зупинившись, дала мені до зрозуміння, що далі іти не бажає. Галька з Іваном пішли вниз вулицею до греблі, і ми з Оленою за ними. З розірваної греблі дорога звернула вниз на місток і ми попрямували туди. На містку постояли, вчотирьох пожартували, кинули у воду по декілька сніжок з тількищо нападаного пухкого і вологого снігу та й повернулися назад до хутора. Галька з Іваном скрились від все настирливішого снігу під підворотницю двору Гальчиної матері. Я сказав Іванові, щоб почекав на мене, будучи певним, що Олена мене навіть не запросить “заховатися від снігопаду” на ганок, але Олена, як трималася за мій лікоть на вулиці, так не випускаючи його, звернула на східці ганку біля батькової хати, а що більше — на ганку взялась змитати сніг з моїх плечей своїми рукавицями. Мені здалось, що я зовсім нечемно повівся з цією золотоволосою дівкою, не здогадуючись зробити їй услугу і змести сніг з її одежі. Відчуваючи свою недоречність, тепер я спробував взяти ініціативу і запропонував посидіти на лаві ганку.

Олена згодилася, всілась зовсім близьенько, а згодом навіть склонила голову на моє плече, “щоб було тепліше”. Говорити з Оленою дуже легко і приємно. Розповідає вона навіть про щоденні дрібниці, змістовно і цікаво. Слухає уважно. Вона пам'ятає мене ще відтоді, як я приїздив до них за сіном для колгоспу, і намагався вкрасти ятір, щоб ловити горобців.

— Ятіра я зовсім не зауважила на возі. Я глянула у вікно, і обімліла: на сіні лежав не ти, а хлопець, якого я знала на торфорозробці. Іван, так того хлопця звали, мене навчив коня запрягати і допомагав кошилю (лозову корзинку на дві тони торфу) перекидати. Одної неділі пішов до батьків в Землянку, десь там за Пирощиною таке село є, і більше не повернувся. Люди казали, що він дома захворів і помер, а я думаю, що йому щось недобре про мене хтось наговорив і він тому й не повернувся. Ти ж сам сьогодні бачив, що Гапичівни у дядька Якова в хаті витівали.

— Не бачив, — заперечив я.

— О, я й забула, — спохватилась Олена. — Вірка, хитра лисиця, вивела тебе з хати, щоб ти був котрійсь з Гапичівен зуби не поражував.

— Одного разу я за своєю сестрою Варочкою з різкою був погнався і від того часу закликався, що більше на нікого з жіночого роду руки не прикладу.

— Я б можливо тобі й повірила, але Гапичівни тебе бояться, як вогню.

— То й не кажи Гапичівнам про мою клятву.

— Вони ж мої троюрідні сестри, а мене готові втопити в ложці води. Але цур з ними, я тобі хотіла сказати, як ти мене тоді на возі нашого сіна перелякав.

— Чим? — поцікавився я.

— Та не чим. Своїм виглядом, чи я й сама не знаю чим і чому. Побачила тебе, подумала Іван і омліла. Закіль мати намоченим в холодній воді рушником та сиропом з кислій капусти повернула мене до свідомості, тебе, і тих, що наше сіно забрали, вже на хуторі не було. Мати мені присягалась перед іконою, що то ти, а не Іван, але я їй не вірила, аж до торішньої осені, коли ти перший раз прийшов до нас на гулі.

— А ти знаєш, моя мати тебе знає звідкільсь давно, але звідкіль, я не можу ніяк здогадатися. Ти ж з того хутора, що там десь аж за залізницею.

— Василь, Андрій та я разом ходили в Воронежі до школи і одного разу ми з школярами були на екскурсії на торфорозробці і приходили на Холодівщину, то можливо твоя мати й питала в Андрія чи Василя чий я хлопець, бо хутір звідкіль я, хоч і “аж там за залізницею”, але до нього відсіля тільки п'ять кілометрів, а до того Воронцівна Лидька з нашого хутора була бабою твоїх родичок Гапичівен. Так що “світ” звідкіль я похожу, не такий вже й далекий.

Густий, лапатий сніг падав рівномірно. Притулившись одне до одного, нам в затишку хати на ганкові було не холодно і ми в розмові втратили міру часу. Хатні двері тихенько рипнули. Олена щільніше до мене притулилася і принишкла.

— Тихо, — сказала мені на вухо Олена. — Не ворушись і не говори, мати довідається, що я не в ліжку, напевно вийде з деркачем і перепаде нам обом.

Ми сиділи тихо і прислухалися, коли повернеться мати в хату, або “вийде з деркачем”. Хатні двері знову тихо рипнули і за хвилину чи що, спершу в хаті хтось засвітив сірника, а потім каганець, а потім знову двері рипнули і каганець у хаті погас.

— Страху нема. — сказала голосніше Олена. Це батько встали запалити тютюну. Випалять сигарету, сходять на двір, а тоді й я піду в хату.

Якщо від Олениного батька нема страху, то ми навіть і не прислухалися, коли повернеться її батько в хату, рипнувши дверима. Вона взялась доказувати події після побачення мене крізь вікно на возі сіна. Вона була переконана, що я їй подав якийсь знак рукою в напрямок огорожі двора, і вона навіть не признавшись братові Петрові, вечором пішла за двір подивитися й знайшла там дідів Володимирів ятір, що викликало в неї справжній переляк.

— Наш дід Володимир був знахар. Він знав як виправити поламану кістку в тварини чи людини, щоб

скоро і рівно зрослася. Кров вмів замовляти і від гадючого вжалення лікувати. Він знав який сон для чого сниться. В нього всяка річ мала своє значення. Ятір він виплів не для риби, бо він в stodолі на тому цвяху, де й зараз висить, висів, скільки я пам'ятаю...

Нараз, без будь-якого скрипу, відчинилися сінешні двері. і на порозі появилася маленька постать Оленої матері в козушку червоної дубки. Олена як стій схопилася на ноги і закам'яніла перед матір'ю. Мені зовсім не випадало втікати перед невеличкою жінкою, мала вона в руці деркача, як попереджала Олена, чи ні, я також встав з лавочки і став рядом з Оленою, дивуючись, як маленька мати буде бити рослу дочку деркачем. Але замість деркача, Оленина мати притишеним голосом, щоб бува сусіди не підслухали, чи що, сказала:

— Доброго ранку вам, діти.

Олена змовчала, а я подякував маленькій жінці і відповів:

— Дякую. Доброго ранку і вам, тіточко.

— Ти сукина дочка, (хуторянська не образлива лайка) заповзялася хлопця заморозити, — заговорила, не підвищуючи голосу, Оленина мати. — Мало вам вечерниць, то ідіть та сидіть в теплій хаті, а то померзнете, бісові діти, на кізяк. А тебе, дочко, на щастя Лиска теличкою нагородила, — добавила на кінець і так таємничо зникла в сінях, як і появилася, не зачинивши за собою сінешні двері. У мене поява Оленої матері та її слова викликали раптову прихильність до цієї маленької жінки і матері пристійної дівки, з якою я ще добре й не запізнався, а Олену материна поведінка чомусь розсмішила.

— Ну, то чому зажурився, — все ще сміючись, штовхнула мене Олена в ребро, коли я все ще стояв серед ганку і пробував зрозуміти поведінку і слова Оленої матері. Мати залишила двері відчиненими, — іди ж дитино, в хату та погрійся, щоб не замерз на кізяк.

— А ти? — вирвалось у мене не подумано.

— Мене вже давно мати не зве дитиною, — спокійно пояснила Олена. — Це відноситься тільки до тебе.

— Сперечатися нам нема потреби, коли правдоподібно твоя мати чекає на нас в хаті. Пішли і вяснимо в неї, кого вона вважає дитиною.

— Н, ні! — спохватилась Олена і заступила сінешні двері. — Почекай, хлопче, з козами на торг. Ти ще в мене такої чести не заслужив, як у матері, щоб тебе в хату водити, коли тобі того забажається!

— А ти бува не поставив моїй матері могорича, як ви з Іваном Гапичівні на складці? Матір напоїли слив'янкою, а дочок вивели на вулицю і залишили. Запрошувати першого зустрічного парубка на посиденьки з дочкою в хату після вечерниць, та ще й називати дитиною, це зовсім не слова моєї матері. Я свою матір ніби добре знала і розуміла, а от, здається, помилилася, чи мені тільки так причулося. Як ти думаєш? — звернулась до мене Олена, але я вже не потребував відповіді на її запитання. Іван з Галькою, не дочекавшись мене біля Гальчиного двора, прийшли розвідати, що сталося з нами. Ми з Іваном — безробітні, зможемо спати й цілий день, а дівчатам потрібно вранці накидати та перекидати кошулі з торфом. Галька з Оленою, дівчата варті недоспаної ночі, але надуживати дівочу терпеливість, ми не насмілились. Побажавши Олені приємного сну з коротким “хвостиком”, провели Гальку додому і побрели по пухкому, глибокому більш ніж на людську стопу, свіжому снігу додому, висловлюючись з задоволенням про проведений вечір з несподівано милими Марченківнами.

В Івановій хаті світився каганець, правдоподібно мати вже встала порати худобу та готувати сніданок родині. Я не поспів вгрітися на вихолодженім ліжку, як Гашка злізла з печі і почала розпалювати її. Олена зо своєю матір'ю приснились мені майже перед полуднем. Теплого, гарного весняного дня ми з Оленою ішли шляхом з Писаревичів в напрямку нашої зруйнованої садиби, а її мати у вивернутому догори вовною кожусі, пританцьовуючи поперед нас, гупала одною ногою об шлях, ніби хтось товкачем в порожню ступу: гуп-гуп-гуп! Гуп-гуп-гуп! Розплющивши очі, я не зразу зрозумів, чому я раптово прокинувся, бо від снігопаду день був

похмурий, а залишені Гашкою занавіски на вікнах робили в кімнаті майже сутінки, але гупання кулаком в сінешні двері, привело мене до свідомости, що потрібно встати та відчинити двері правдоподібно Гашці. Двері в наших сінечках не мали клямки ні пристосування, щоб їх замикати, коли нема нас дома. Переселившись в цю хату, в нас навіть не було і замка. Біля колишньої радгоспної кузні я знайшов метрів з два довгу і рівну залізяку та з півметра прута і приспособив їх до замикання і відмикання дверей. Довга залізяка, коли її поставити за дверима накосяк, надійно підпирала двері, а прутом через відповідну дірку легко її всунути, якщо знаєш, де захований прут та котра дірка в дверях навпроти залізяки.

— Гашка, правдоподібно, не знайшла прута в свіжому снігу, — подумав я і пішов відчиняти двері! На моє велике здивування, спершу в сінечки, а потім в хату зайшов засніжений і закутаний майже з очима старший чоловік та почав майже сваритися.

— Заніс тебе чортяка хтозна куди, й по що! Ні дороги до тебе, ні якогось порядку. Думав, через Мости дорога певніша, зайшов майже аж під Вороніж. Під лісом твої хуторяни сказали, в кінці вулиці наліво друга хата, то я забрів у якийсь закинений свинарник чи щось. Черняков наказав покликати тебе негайно, а я ось цілого півдня витратив, розшукуючи тебе, у “чорта на вигоні”. Збирайся негайно, — сказав старий Овсюк, посильний з транспортного відділу торфорозробки, дещо скутавши хустку з голови та обтрусившись від снігу, — тебе Шекера на роз’їзд викликає.

Овсюк, старий служака транспортного відділу, знає порядок там і обставини. По його твердженню, вагони, навантажені вчора вечером, забрали з вітки тільки сьогодні ранком, і поновної подачі вагонів не обіцяють до наступного вечора. Але чому Шекері потрібно було мене ранком і то негайно, він пояснити не вміє.

— Черняков, особисто говорив телефоном з Шекерою і по закінченні розмови наказав негайно покликати тебе. Письменний наздогнав мене вже надворі і сказав, щоб ти перш ніж іти на роз’їзд, обов’язково зайшов до нього у транспортний відділ.

Зібравшись і вмившись, я витягнув з челюстів печі все ще теплий картопляний суп, що Гашка приготувала на сніданок, і запропонував старому Овсюкові спожити дещо супу, щоб погріти кишки з холоду, але старий відмовився.

— Від розшуків за тобою в мене не тільки в кишках тепло, але й чуб мокрий. Служба не дружба, мені потрібно поспішати, а ти, того, не забудь, будь ласка, зайти в транспортний відділ до Письменного, щоб, бува, мені старому не було догани. Півдня витратити, коли тут і двох кілометрів дороги нема, сам знаєш, що про мене старого може подумати начальство, — журився Овсюк і пішов тепер на торфорозробку через колишній хутір лікаря Лукашова, де тепер був відділ гуж-транспорту торфорозробки.

Транспортний відділ тоді все ще містився в одній з відгородок будинку контори торфорозробки. Телефон, що пов'язував роз'їзд Пирошину з торфорозробкою, висів на стіні навпроти дверей транспортного відділу і ним міг користуватися будь-хто, якщо нема поблизу посильного відділу Овсюка. Мене скоро Овсюк став вважати важливою особою з роз'їзду і я не потребував його дозволу користуватися телефоном, коли він був тут таки присутнім. Я також скоро здогадався, що телефоном користуватися вигідніше ніж ногами. Наприклад, прийшовши на роз'їзд та заставши Шекеру голодним, мені потрібно йти з його запискою до директора. Іти назад на торфорозробку і принести щось йому з харчів, а покориставшись телефоном перед тим, як іти на роз'їзд, принесу йому пакунок харчів, не витрачуючи шість кілометрів лишньої дороги. З телефоном і начальством транспортного відділу мене безпосередньо познайомив Письменний, бо це було ж корисно в першу чергу самому Письменному і транспортному відділові. Письменного я частково звільнив від "хлібосництва" Щекері, а частково таки від його обов'язків, які дійсно були під час зимового періоду посиленого вантаження вагонів не під силу навіть молодшій людині, тим більше, що Письменний мешкав з родиною на Воронцьовому хуторі, майже п'ять кілометрів від торфорозробки. Ранком, включаючи

вихідний день торфозробки, неділю, Письменний мусить подати написаний звіт про вантаження вагонів за проминулу добу начальникові відділу Чернякову не пізніше дев'ятої години ранку, бо директор має скласти звіт для Торфотресту. На ті вагони, що стоять під вантаженням після півночі кожної доби, чи будуть вантажені перед північчю, Письменний мусить узгодити з завідуючим фронтом вантаження, начальником транспортного відділу та бухгалтером, яким торфом навантажені вагони, скільки в них торфу, кому вони призначені та чи торф і кошти перевозу будуть оплачені вчасно підприємством, яке отримає торф, виписати належні документи-накладні, занести на роз'їзд Пирошину, поклагодити оплату за обслугову залізниці і принести поквітування бухгалтерові для виставлення рахунку. Якщо вагони залізниця поставить тільки один раз на добу, то три кілометри на Пирошину і три кілометри з Пирошини ще невелика біда, але коли доведеться обслуговувати дві подачі вагонів, то на підтоптані ноги Письменного дещо забагато. У мене ноги молодші, і мені можливо приїхати на торфозробку з вагонами паротягом, поклагодити справи з Письменним, покіль паротяг позбирає, або розставить вагони, і повернутися на роз'їзд паротягом. Після праці мені дорога додому через торфозробку не дальша, ніж через Пирошину правим берегом Есмані. Для мене невелика витрата часу та енергії, а для Письменного велика допомога.

Транспортному відділові, а особливо начальникові фронту вантаження та старшому десятникові, корисно мати когось на роз'їзді, від кого можливо довідатися більш докладно про час подачі вагонів, їх кількості, роду вагонів, (платформ, критих двоосевих, критих чотириосевих, піввагонів і тому подібне), наявність паротягу на роз'їзді або на станції Терещинській. Час, кількість і рід вагонів важливо знати, щоб підготувати завчасу вантажників і знаряддя для вантаження, а наявність паротягу, важливо знати, коли більша кількість вагонів під вантаженням і невістачальна кількість

вантажників. Двоосеві вагони мали термін на вантаження тільки дві години, в чотириосеві, або помішані — три години 30 хвилин. За першу годину перестою вагону під вантаженням торфорозробка платила залізниці штраф один карбованець за вісь. За другу годину — два карбованці за вісь, і так кожної додаткової години подвійно. Директор не бажав мати додаткових витрат на штраф залізниці. Начальник відділу не бажав кожного разу виправдовуватися перед директором, а десятники на фронті вантаження не бажали покривати частину штрафу зі свого заробітку. Чотири вантажники за дві години завантажать двоосевий вагон, і вісім вантажників за три з половиною години завантажать чотириосевий, але коли вантажників не вистачає? Тоді потрібно хитрувати: замість чотирьох вантажників ставити двох чи замість восьми — шістьох. От тоді й важливо знати, де саме знаходиться паротяг; на роз'їзді, на Терещинській станції, чи зайнятий подачею вагонів у Шостці. На роз'їзді, тоді потрібно виплачувати штраф за перестій і чекати до повного закінчення вантаження. На станції Терещинській можливо розраховувати не більше як одну годину, а коли в Шостці, то заявляй залізниці про закінчення вагонів телефонограмою на час і вантаж вагони спокійно ще дві-три години. Я скоро в цих справах став також "письменним". В чергових я мав повне право запитати про час подачі та уборки вагонів на торфорозробку, і вони мали обов'язок мені, як працівникові залізниці, сказати правду, а я вже потім без "обов'язку і права" порозуміюсь з Письменним, або з котримсь десятником, телефоном.

Керівником транспортного відділу торфорозробки був Черняков, чорнявий, круглолиций, досить круглий товстун, середнього людського росту. Родом десь з Курської області, учасник громадянської війни і член комуністичної партії ще з-перед революційних часів. Зуби з верхньої челюсти йому вибили ще царські жандарми за якусь провину перед царем-батюшкою. Це так офіційно відомо про нього на торфорозробці. А неофіційно: Черняков-Черняк, син поміщика з Курська, царський

офіцер, що перейшов на сторону червоних під час революції і тоді пристав до комуністичної партії, а зуби йому вибили чекісти, не довіряючи його чесній службі в Червоній армії під час революції. З поведження, мови, вигляду та його родинного життя, Черняков більше подібний на Черняка.

Завідуючий фронтів вантаження, Петро Остапчук, галичанин з походження, австрійський офіцер на початку Першої світової війни, а в революцію офіцер частин Червоної галицької армії. Безпартійний. Все ще носить одяг та взуття військового покрою і вперто тримається галицького відтінку української вимови. На торфодобудування Остапчук прибув на весні 1928-го року з дружиною Марусею та п'ятьма родинами своїх земляків галичан, налагодити видобуток торфу і повернутись в Київ. В якому саме році галичанам влада відмовила дозволу залишити Шостенську торфодобудування, напевно не скажу, але Маруся, поскільки не була галичанкою, залишила Петра на торфодобудуванні і повернулась у Київ у 1935-му році.

Старший десятник транспортного відділу, Грицько Семенович Кузьменко, хуторянин з Пирощини, хоч і дуже далекий, але мені родич і наше споріднення виставляє в кожному можливому випадкові. Грицько, його батько і правдоподібно його дід, в Гудиминому маєтку на Писаревичах були економами чи щось до цього подібного. Як молодший офіцер запасу царської армії, Грицько на початку Першої війни був мобілізований і пробув на фронті до березневої революції 1917-го року. Звільнений від присяги цареві революцією, Грицько вирішив після життя в окопах відпочити на хуторі, і прибув додому в повному офіцерському одязі. Пирощани незвичні обробляти землю і землі поблизу Пирощини нема. Волю пирощани й до революції мали в околиць лісах та на Есмані. За землею та волею Грицько не думав розглядатися, а тому після деякого відпочинку, вирішив почекати закіль "дим та порох революції" всядеться, а тимчасом в околиць лісах появились покупці на дрова з грошима, цукром,

мануфактурою, а то й справжнім дзвінким металем (золотом та сріблом). Ліс став всенароднім, дрова всім потрібні, а розплата за дрова на пенькові. Грицько пилив дрова. Згортав заплату з пенька, аж до нього прийшов кацапчук в жіночій кожушанці і з гвинтівкою на коров'ячому налигачеві і сказав:

— Гражданин! Пиляй дрова, денег нема! — Грицько спохватився, але вже було запізно. Тепер Грицько все ще по неділях та святах вдягається в офіцерський френч (піджак) без погонів, заглядає за “волею” в півлітру і потім картає себе за недотримання присяги цареві.

Десятниками у відділі — два подоловчани, сини розкуркулених батьків, Грицько Назаренко та Петро Пилипенко. Іван Коломієць, Кузьменків свояк і єдиний хуторянин Гречкиного хутора, що не забажав дотримуватись традиції хуторян; зимою рубати ліс для Пирощинського лісництва, торгувати дровами на воронізькому базарі, робити сані, вози, лозові корзини та постачати воронізьких хозар-жидів свіжою рибою з Есмани, а літом косити луки, збирати гриби та ягоди, заготовляти полози на сані, біла, оглоблі, осі і тому подібне для возів, а восени та навесні відповідно відпочивати, пішов під своякову “руку” заробляти на хліб насущний на торфорозробці.

До познайомлення з людьми транспортного відділу торфорозробки та обставинами, в яких вони працюють, я знав систему “народньої демократії”, що існувала в колгоспі, згідно з якою все мало відбуватися з волі правління колгоспу, під керівництвом — в початках рахівника колгоспу і парторга Божка в одній особі, а тепер голови колгоспу Мурася, та систему “автократії” на роз'їзді Пирощині, де слово Шекери було для всіх законом, і Шекера відповідальний за все і за всіх.

В транспортному відділі, і взагалі, як я пізніше зрозумів, була, так би мовити, “драбинчаста бюрократія”. Особа, якимсь чином досягла чи була “посажена” на певний щабель “драбини”, свого щабля і свого становища на ньому пильнувала дуже ретельно. Тому то, коли я з запискою від Шекери пішов прямо до директора,

Письменному від своїх зверхників “перепало на горіхи”; він тоді не сказав мені всієї правди, але попередив і попрохав, щоб я більше в жодному випадку так не робив.

— Твоя справа, — пояснив тоді Письменний, — сказати чи віддати записку мені, або принаймні Кузьменкові і чекати на пакунок, або на відмову від мене або від Кузьменка.

Тепер, коли я прийшов у транспортний відділ, моя справа виглядала так: Шекера бажає послати мене на курси стрілочників в Конотоп, що розпочинаються 15-го квітня, тобто завтра. Письменний полагодив з Остапчуком, а Остапчук з Черняковим про працю для мене для транспортного відділу, вагарем при гуж-транспорті. Черняков виписав відповідну форму про найм і розрахунок і тепер Письменний чекає на мою згоду, щоб Овсюк заніс її до відділу найму та звідтіль приніс мені картку з номером, або мою відмову.

Селянам, а особливо хуторянам, працювати на залізниці стрілочниками досить вигідно і поплатно. Стрілочник, фактично не працює, як селяни розуміють працю, а тільки доглядає стрілки та сигнали. На роз'їзді під наглядом стрілочника, вхідний семафор, дві-три стрілки та телефон, що пов'язує його з черговим. Зимою стрілки потрібно обмітати час від часу від снігу або очистити рухомі частини стрілок від льоду, а влітку й цього непотрібно робити. Після 12-тигодинної, денної зміни стрілочник має 24 години вільного часу для праці біля господарства чи тепер в колгоспі, а після нічної, також 12-тигодинної зміни, 48 годин вільного часу. До колективізації стрілочник мав досить вільного часу доглядати за своїм господарством, мав гроші на витрати родини і господарства та рахувався державним службовцем, що охороняло його від надмірних податків, розкуркулення чи підкуркулення і так далі. Тепер стрілочник може заробити не менше трудоднів в колгоспі, як і пересічний колгоспник і користуватися на правах колгоспника півгектаром садиби, або доробляти собі на прожиток в лісництві, викорчовуючи зруби під посів

проса, картоплі чи будь-чого за половину врожаю. Косити сіно, рубати ліс, чи просто займатися спекуляцією тим, що “дають” в крамницях. Сьогодні, стрілочник має досить вільного часу, 130 карбованців зарплати на місяць, приписаний до вагону-крамниці, і навіть взятий на військовий облік на залізниці та не підлягає військовим вивозам на спеціальні військові вправи та мобілізації на випадок війни. Мені праця стрілочника менше подобається, як щоденна праця вагаря за 150 карбованців на місяць, але Шекера пообіцяв мені “вивести мене в люди” і посилає на курси стрілочників. Доброго чоловіка потрібно послухати.

Письменний радить мені інакше, запевняє, що він це вже полагодив і з Шекерою.

— Три місяці ти мусиш бути в Конотопі. 115 карбованців, що платитиме тобі залізниця, як учневі, на помешкання та харчі, тобі не вистачить. Кажуть, що з першого травня почнуть курсувати робітничі потяги між Конотопом та хутором Михайлівським, тоді, можливо, ти зможеш частіше навідуватись додому, чи навіть вимовити помешкання в Конотопі. Три місяці, не довгий відтинок часу і великої витрати ти б не зазнав, якби тебе після науки послали працювати на Пирошину, чи навіть на станцію Терещинську, а як тебе призначать на працю десь зовсім на іншому відтинку залізниці?

— Тут ти на вагах за 150 карбованців на місяць не перепрацюєшся. Зимом там в будці пічка і торфу на кожному кроці купую, змерзати не змерзнеш, а влітку також під дахом не пригориш від сонця. Під час відпустки, чи на всякий випадок, підмінятимеш мене і матимеш не менше 200 карбованців на місяць. Потребуватиме тебе Шекера на роз'їзді на місяць-два, Черняков Шекері з задоволенням тебе відпустить. Не довіряєш мені, сходи на роз'їзд і переконайся в Шекери, або ось я тобі викличу Шекеру телефоном, — переконує мене Письменний.

Не так з недовір'я до Письменного, як з чемности до Шекери, я сам викликав телефоном Шекеру, і він підтвердив свою згоду з Письменним. Старий Овсюк за декілька хвилин повернувся з відділу найму з моїм старим

номером і заявив, що я вже два роки вважаюся робітником торфорозробки і мене тільки переведуть з пожежно-охоронного відділу в транспортний без жодного додаткового оформлення та документів.

Таким чином на протязі однієї зими, я два рази несподівано і непередбачено був улаштований добрими людьми на досить непогану працю.

Добування торфу торфомішалкою номер 3, розпочиналось дещо нижче Холодивщинської греблі. Есмань тут пливла майже попід самим високим правим берегом. З лівого боку в Есмань впадала коротка, але болотиста притока, що брала свій початок з джерел на схід від хутора Друга Васильківщина. Корито притоки, як і корито Есмані, в цьому місці мало більше двадцяти метрів залежі торфу. Викопувати такої глибини торф і потім засипати піском для прокладення залізничної вітки було коштовно і майже неможливо, а тому навпроти мішалки номер три, залізнична вітка має великий лук і віддалена більш ніж на кілометр. Такого довгого канатного конвеєра мішалка не в спроможі врухомлювати, а до того його потрібно постійно то вкорочувати, то вдовжувати, тому то видобуток торфу з цієї частини болота підвозять до залізничної вітки кіньми, гужтранспортом та моторовим тягачем по вузькоколіній, переносній залізниці. Вивозка торфу, як і всяка праця в соціалістичному господарстві, базована на формулі “Від кожного по спроможности, кожному від кількості виконаної праці”. Тобто нормована. Торф, що вивозився кіньми, важився на вагах, а той, що на вузькоколіїці, обліковець виміряв кубометрами. Безпосереднім моїм начальником був Іван Коломієць, в “чині” техніка (десятника), а “підвладними” робітниками гужтранспорту — переважно холодівщанські дівчата та хлопці. Але вагарем я побув щось тільки трохи довше тижня. Нападаний сніг під час неділешнього снігопаду скоро зтаяв і розквасив болото. Мене і частину робітників гужтранспорту післали на підмогу робітникам на вивозки торфу вузькоколією, а частину залишили на колишньому хуторі лікаря Лукашова, підготовляти парники до весняної висадки та посіву городини.

Спершу Іван Коломієць призначив мене своїм безпосереднім заступником і санітаром. Моїм обов'язком було носити через плече невеличку торбу з червоним хрестом, перев'язувати невеликі рани в робітників та загамувати кров на випадок більшого покалічення робітника. Як це робити, я не мав найменшого поняття, але наказ Коломійця: не стояти на одному місці, я виконував ретельно і "міряв" болото від фронту вантаження біля залізничної вітки до поля видобутку, не менше десяти разів.

(Фронтом вантаження на торфорозробці звали штабелі (скирди) торфу біля залізничної вітки. Полем видобутку називали частину болота торфомішалки, де видобували, сушили і складали в довгі, тимчасові штабелі торф. Десятників і взагалі менше начальство, як то вагарів, обліковців і так далі називали — техніками, а тому далі в тексті, коли я уживатиму ці терміни, пояснювати не буду).

На другий чи третій день, Коломієць допомагав робітникам поставити перекинутий вагончик на колії, з не обачности впав у холодну воду осушувального рову і захворів, простудившись. До закінчення вивозки торфу з видобуткового поля торфомішалки номер 3, і розпочаття нового сезону видобутку торфу 15-го травня, мені довелось заступити Коломійця і підписувати щоденні рапорти праці мото-вивозки торфу, там, де стояло: Відповідальний за виконану працю технік.

МОСТИ, СТАРА ПЕРЕПРАВА ЧЕРЕЗ ЕСМАНЬ

Приблизно там, де сьогодні Пирощинська гребля перетинає Есмань, закінчуються скалисті відроги так званої Середньо-Руської Височини, засипані товстим покривом піску, нанесеного хвилями давно зниклого моря, чи, можливо, навіть океану. Від Крутишиного до Пирощини, на просторі приблизно десяти кілометрів (я далі Крутишиного Есмані не бачив, а тому і не знаю як вона у верхів'ї виглядає), Есмань спадає три метри на кожний кілометр, і в'ється нешироким коритом по піском стужавлених луках. Від Пирощини Есмань стає спокійнішою, корито її розширюється в розлогу долину, вода звільняється від захоплених частинок піску та мулу. За три кілометри від Пирощини Есмань натрапляє на товстий поклад глини і повертає круто на південний схід, заливаючи своїми водами долину шириною біля кілометра, де згодом утворилися поклади торфу товщиною більше двадцяти метрів. Там, де Есмань сповільнивши свій біг, відкладала піщинки та мул, наші предки наслали настіл з колод та хворосту для переправи і назвали це урочище Мостами. До побудови гребель та млинів на них, Мости довгий час були одинокою надійною переправою через Есмань на шляху з Путивля у верхів'я Десни, до Стародуба та Трубчевська і на Задесення до Новгород-Сіверського. За два кілометри на схід від Мостів, була довга полоса лісу, що звалась Священним Гаєм, або просто Дібровою. За кілометр в

північно-східньому напрямку, серед дрімучого хвойового лісу, на високому обривистому березі притоки Есмані, з якого було джерело, було Гало, чотирикутна піщана поляна площею більше гектара, правдоподібно місце молитви наших предків. Яку роль відігравали ці три місця в житті наших предків, Мости, Діброва та Гало, я вгадувати не беруся, але ж коли ми переселилися після пожежі на хутір Першу Васильківщину, ці місця все ще були важливі для життя хуторян. Наприклад, на Гало спускатися на саночках з кручі нас, малечу, не пускали, аж докіль спуску з кручі не об'їздять парубки з дівчатами, не зважаючи який глибокий сніг на Галі. До схід сонця на Гало ходили обездолені хуторяни та хуторянки вислухувати долі, прислонивши вухо до землі. Після розговіння паскою, хуторяни сходились на Гало грати в “битка” тобто бити крашанкою в чиюсь крашанку, поспівати в гурті веснянок, посидіти на нагрітому весняним сонцем піску, поговорити з друзями, сусідами, чи тільки полюбуватися природою, що прокинулася від зимового сну, помріяти, задивившись через віти високих і струнких старезних хвій у небесні голубі простори. На Покрову пастухи хуторянської худоби зганяли свої череди в околицю Гала, розводили велике багаття, пекли в гарячому приску картоплю, споживали її і, розігнавши худобу хуторянам, закінчували свій обов'язок чередників.

Рано на провесні хуторяни виганяли свої корови на бруньки в Діброву, правдоподібно ще за дохристиянської доби на свято Волоса, а за християнської — в день святого Уласа чи Василя, напевно не скажу, але ще коли часами лежало багато снігу в бурканах і корів доводилось виганяти з дворів городами. З бруньок в Діброві гнали корови на Мости напувати в Есмані, і потім в Діброву було заказано виганяти будь-яку худобу, аж поки в ніч під весняного Григорія (Юрія) хуторяни не виведуть коней пасти — на нічліги. Перші нічліги хуторян відбуваються з великими ватрами, співами, смаженим салом на спичках, самогонкою, а деколи й з музикою та хуторянськими дівчатами. Господарі, що мають в себе лошат-однолітків (стригунів), до схід сонця поспішають на Мости, щоб

постригти їм хвости та гриви і волосінь пустити за водою Есмані: “На сіті Водянику, на постіль Велесу, на коси Русалкам”.

Від свята Юрія до свята Миколая на Мостах, а коли козаки воронізької сотні поселили поблизу Мостів полонених греків-гречок, збудували скриню та млин біля неї, і настіл з колод засипали піском, на Мостовщанській греблі і біля неї було дуже людно. (Скриня — зруб з обпиляних брусів чи з щільно пригнаних нетовстих колод, засипаний піском для запрудження річки і використання сили її води для урухомлення млинів, валушень, тартаків тощо).

У свята та неділі власники сіножатей приїздили з родинами повигребати галуззя та шутер, що розбурхана Есмань весною нанесла на їхні наділи. Рибалки приїздили з ятерами, неретками, сітками та вудками наловити линів, карасів та окунів, що кишіли в очереті та рогозі розлогих плавнів. Господарі, що не запаслися борошном та крупами на зиму, приїздили домовлятися з мельниками про час і день помолу, щоб не витратити зайвого часу на чекання черги в час, коли потрібно обробляти землю та сіяти ярину. Хлопчаки приводили пасти коней на сіножатях.

Від Миколи до Купала на Мостах рівномірно шуміла вода на лотоках, стугоніли притишено камені, крякали качки біля тільки що виведених качат та час від часу спокій і тишу нарушувало голосне брязкання кусників бляхи по рубцях каменя, сповіщаючи мельника про витрушення збіжжя з ковша.

Вечором під Купала на Мости сходились та зїздились парубки з дівчатами, запалювали багаття на греблі і біля неї, виставляли “Купала” з квітів та жалючої кропиви, і, стрибаючи через “Купала”, співали: “Купала на Йвана, купався Йван, доведеться й нам.” Шукали з коханими цвіту папороті в навколишніх дрімучих лісах до світанку, а по полудні верталися на Мости, щоб покупатися у все ще холодній воді Есмані. А в Есмані вода джерельна і дійсно холодна навіть у найбільшу літню спеку. Після Купала на Мостах брязкіт кіс, вистукування

молотків у бабки, співи косарів, гребців та скирдувальників не вгавають ще повних два-три тижні. Упоравшись на сіножатях, люди, зайняті жнивими, забувають за Мости і Есмань аж до часу, коли на свято Велеса-Власа пригонять напувати своїх годувальниць молоком, напувати з прорубаних ополонік і не замерзлих проталин. В противагу літу, джерельна вода Есмані взимку тепла і приємна.

Напровесні 1928-го року, побіч скрині, працівники майбутньої Шостенської торфорозробки закопали скриньку з динамітом і ним вирвали декілька пластин з скрині та кубометрів з два мерзлої землі. Тепла вода Есмані, поступово розморожуючи ґрунт навколо вирваної землі та пластин, оголила одну сторону скрині, а весняна вода брилами льоду розрушила її і на місці віковичної переправи через Есмань виникла глибока прірва. Нижче греблі торфорозробка, для переїзду через Есмань, перекинула тимчасовий місток, осушила ставище для добування торфу примітивним засобом, вирізуючи цеглинки з торф'яної маси лопатами. Заплавні нижче греблі осушили на видобуткове поле торфомішалки номер 1-ий. Мости втратили важливість в традиції населення, а сама переправа через Есмань стала залежати від ласки торфорозробки. Налагодить торфорозробка місток, переїдеш конякою з возом, чи перейдеш по сухому через Есмань, а ні, перепливай, перелазь чи об'їзди та обходь, де знайдеш також чийось ласку, що не полінився налагодити якусь переправу.

Через великий згиб Есмані видобуткове поле торфомішалки номер 1-ий, приблизно половиною своєї довжини, було неможливе для вивозу торфу канатним конвеєром до фронту вантаження, оскільки гужтранспорт торфорозробки влітку використовувався частково для обробітку картопляного поля, городини, заготовки кормів, підвозу будівельного матеріалу та взагалі господарських потреб. На вивозку торфу з видобуткового поля номер 1-ий, торфорозробка наймала так званих вільнонайманих, тобто людей, що якимось чином збереглися від розкуркулення, колективізації і з

власними кінями, знаряддям та родинами продовжували неконтрольоване державою життя, переїздивши з місця на місце, з одного району в другий і так далі, мандруючи по всій Україні ніби цигани. Деякі з них мали обладнані вози навіть для зимівлі на півдні України, інші на зиму винаймали приміщення в містах. Кожної весни, як тільки бистра Есмань відкладала піщинки та мул, сповільнивши біг, вільнонаймані торфорозробки ставали табором. Ті, що мали на возах обладнані “житла”, ставили їх в один ряд і прибудовували до них з лози та рогози стайні для коней, поширювали “житло”. Ті, що постійних “жител” на возах не мали, ставляли собі “господарства”, городивши загороди з лози та покриваючи їх рогозою в другий ряд, і таким чином створювали “село” з освітленою родинними вогнищами “вулицею”.

Керувати вивозкою торфу вільнонайманими, транспортний відділ переважно призначував Грицька Кузьменка. Літо 1938-го року і я провів на вагах під його безпосереднім керівництвом. Між вільнонайманими були люди майже з усіх закутків України. Були переважно жінки та чоловіки старшого віку, але були між ними молоді родини з малими дітьми. В родині Прокопенка, що походив з містечка Мени, були два хлопчики дещо молодші за мене і миловидна, проворна і товариська моя ровесниця Оринка. Оринка, допомагаючи батькові під час насипу роз'їзду Неплюєвого, що між станціями Ямпіль та Хутір-Михайловський, хотіла втримати сполоханого потягом коня і втратила одне око. Батьки, змилювавшись над скаліченою дочкою, влаштували її на працю в Хуторі-Михайлівському. З початком курсування робітничого потягу між Конотопом та Хутором-Михайловським, Оринці була добра нагода майже кожного вихідного навідуватися до батьків в табір на Мостах. Ранком в шостій годині Оринка приїздила на роз'їзд Пирощину робітничим потягом, а опівночі того ж дня поштовим потягом номер 72 відїздила до Хутора-Михайлівського.

Вільнонаймані у суботу закінчували вивозку торфу вполудне, і навіть в незначне свято серед тижня не працювали. Оринка працювала домашньою робітницею,

висловлюючись мовою “будованого соціалізму”, або звичайною наймичкою в родині якогось партійного чи адміністративного чинуші, на зрозумілій мові людей, і свої вихідні дні пристосовувала до свят, щоб разом з батьками святкувати і відпочивати. Нам з Кузьменком заводити дружбу з вільнонайманими, з огляду на працю, не випадало, а через тихе порозуміння з ними Кузьменка, навіть було небезпечно, але в святкові дні мені на вагах майже не було чого робити, а Оринка, відірвана від щоденного життя табору, радо просиджувала зі мною в затінку кущів на березі Есмані чи в холодковій даху біля вагів. Уприємнити вечір ласкавій і милій дівчині та провести її опівночі до потяга на роз'їзд мені відмовлятися не випадало не тільки через її ласкаве запрошення та співчуття до її окалічення, але й з парубоцького обов'язку. Хуторянський парубок, що відмовиться охоронити дівчину перед якоюсь небезпекою, чи провести її додому темної ночі, наразить себе не тільки на зневагу від її матері, але й потрапить на “язики” молодиць: “Ото з Гриця лайдак, залишив дівчину напризволяще серед дороги і пішов, хрюкаючи ніби кнур, у свій барліг!”

Погідні літні вечори ми з Оринкою переважно проводили в ходженні по протоптаній пироцанами, що працювали на торфо-розробці, стежці через частину все ще залишеної Мостовщанської греблі, або в розмовах на старій похилій вербі над самою прірвою. Оринка не тільки знала народні звичаї та обичаї, що відносилися до кожного свята в році, але й вміла цікаво про це розповідати. Ідучи в густому тумані стежкою, або всівшись на вербі та вслухуючись в оповідання Оринки, та до гейкання та п-р-р-рукання вільнонайманих біля своєї худоби, мені з наволоки сивого туману, що підіймався з Есмані, в уяві появлялись мої предки, що пригнали свою худобу напувати теплою водою Есмані після паші на бруньках в Діброві. Причувався тупіт стригунів, що їм перший раз господар надів оброть на голову і намагається обстригти гриву та хвіст, щоб задовольнити Водяника, Власа, русалок та злих і добрих духів. Легке гоготіння кобил, що запевняють своїх нащадків в добродійстві

господаря. Ледь помітне блимання вогнів біля “господарств” вільнонайманих нагадують мені через пелену сивого туману Купальські вогні, що ще й досьгодні на їхніх попелищах не посмів вирости бур’ян. Молодиці, упоравшись з вечерею, всідалися навколо сусідського багаття і нагадуючи молодість, рідні оселі та обійми милого, заводили голосну і розтяжну пісню: “Лу-у-гом і-і-і-ду, коня ве-е-еду, роз-ви-ва-й-ся лу-у-же! Сва-а-тай ме-е-е-не ко-о-за-а-а-ченьку, лю-ю-блю те-е-е-е-бе ду-у-у-же!” Закутана в сивий туман Есмань, жваво хлюпотіла своїми джерельними і ще не засміченими людиною водами, в глибині прірви. Сивий туман, покрити грубою пеленою чорне болото, прорізане глибокими ровами та кар’єрами, зруйновану греблю і повикопуваний вороніжцями та хуторянами наміст для палива, мізерний місток, що не завжди був пригожий для переїзду, та убогі достатки вільнонайманих, ніби ховав Мости від сорому людського та Божого. І тільки пісня молодниць, вирвавшись поверх його хвиль, лунко відбивалася від віття дерев і неслась у простори, сповіщаючи предків про непереможність життя над Есманню.

.....

ЖИТТЯ, ЯК МАЛИНА: ЗЕЛЕНОЮ ГІРКА І ТЕРПКА, А ПОСПЕ – ПОСОЛОДШАЄ

Весна 1938-го року мені з сестрами була надто ласкавою. Наша з Гашкою ряба теличка довго не бажала бути осамітненою, зачинена в хліві, мукала і непокоїлася, а з загороди, як не могла перескочити через ворини, то шукала якоїсь щілини між ними і пролазила ніби кішка та втікала до опустілого корівника. Помукавши і переконавшись, що там більше немає з ким товаришувати та взаємно облизуватися, Рябка (так ми її кликали), добровільно поверталася в наш хлів. Але нас її поведінка турбувала, що одного разу неспокійна Рябка, стрибаючи через ворини, чи пролазячи між них, може позбутися завчасу теляти і причинити шкоду собі та позбавити нас якщо не корови, то принаймні молока на наступне літо. Але після першого снігу Рябка заспокоїлася, не стала перебирати кормом і на початку травня щасливо отелилася бичком.

Мурась, довідавшись про мою постійну працю на торфорозробці, хотів показати свою зверхність і наказав молодосвідченому завідуючому двором колгоспу Василю Роботькові повідомити мене про негайне заплачення боргу за нашу частину хати, або вибратися з неї. В той час для нас з Гашкою 240 карбованців вже не були “великі” гроші, але подвійно платити ми також не збиралися. Роботькові я вияснив справу купна хати і підтвердив це відповідним поквітуванням за підписом рахівника колгоспу і Мурасьового, а зустрівшись з Мурасем, я запропонував йому двойне рішення щодо оплати за хату.

— Якщо ви, Григорію Івановичу, не визнаєте свого підпису на поквітуванні, я заплачу колгоспові додаткових 240 карбованців, але тоді більше не вестиму обліку бригади, не виконуватиму жадної праці в колгоспі у вільний час. Це по-доброму. А по-поганому — поверніть нам з Гашкою гроші за хату і ми знайдемо помешкання деінде, і взагалі перестанемо працювати в колгоспі.

Правдоподібно, порадившись з лисим Андріяном Гречкою та Кирилом, Мурась не тільки більше не наважувався питатися за гроші за хату, але за посередництвом Роботька та Кирила, став прихильником моєї праці на торфорозробці. Торф — добре опалення, а роздобути його в плянованому соціалістичному господарюванні, навіть партійним особам не завжди можливо, а вкрасти, також не кожному доступно.

Якось на початку літа в суботу, після праці, я підживився картопляним супом в харчівні на торфорозробці і пішов до Івана на Дідівщину, де він орав в тамтешнім колгоспі трактором — парубкувати. З Дідівщини ми прийшли домів, вже не тільки, коли сонце зійшло, але вже й роса просохла. Мій сніданок на припічку ще не зовсім вихолов, але Гашка чомус була лихою, ніби оса біля зруйнованого гнізда. Питаю — чому?

— Як чому? — відповідає крізь сльози. — Як я тобі виясню? Вчора в колгоспі на полі давали матерію. В Івченчихи з її дочками та невісткою грошей чортма, а матерії хочуть, я дурна і позичила їй 80 карбованців з умовою, що половину матерії мені віддадуть, а сама здуру витратила десятку на дорогу матерію. Тепер Івченчиха матерії мені дати не бажає, а грошей в неї до осені напевно не буде.

— Не буде, то й непотрібно, ти від того не забіднієш, — не переймаючись Гащиними сльозми, сказав я.

— Якщо тобі грошей не шкода, то я краще б хоч три метри шовку купила.

— То чому не купила?

— Я грошей не заробляю, щоб витратити, як мені забажається.

— І я не заробляю, щоб марнувати, але коли тобі потрібно, у тебе рахунку не питаю і не питатиму.

— Шовк коштує по три карбованці за метр.

— А хіба в нас більше нема грошей? — на довіряючи навіть собі, спитав у Гашки.

— Гроші я маю, але то твої.

— Тю, на твою дурну голову, — розгнівався я на Гашку. — Картав я тебе колись за те, що ти щось купила, без мого дозволу? Чи ти в мене наймичка, а не сестра?

— То ти не гніватимешся, як я куплю шовку хоч на дві хустки? — повеселішала Гашка. — Я думаю, Василь Роботько не віддав шовк тим, що привозили матерію з Воронежа, а залишив його в коморі.

Ідучи додому, я зауважив, що Василь кудись поспішав і не відповів мені на привітання, а тепер з Гашиної розмови виходить, що він правдоподібно був заклопотаний вчорашньою продажею, поспішав звести рахунки, не звертаючи уваги на оточення. Не закінчивши сніданку, я пішов розвідати у Василя, чи бува й справді не залишилося декілька метрів шовку Гашці на хустки. Василь, як і завжди, коли чимось заклопотаний, має звичку слинити кінець олівця, має в тому потребу чи ні. Сьогодні в своїй комірчині вже мав сині губи від олівця і довгенько не відповідав на моє: “Добрий ранок тобі, Василю, — коли я зайшов у відчинені двері комірчини.

— Ні! Таки, мабуть, не обрахувався, — набравши повні груди повітря, вимовив ніби сам до себе Василь, і аж тоді відповів мені добрим ранком.

— Гашка сказала, що вчора колгоспникам матерію продавали, а я ж також колгоспник, то можливо й для мене хоч з метр де під облавком залишилось, — жартома звернувся до Василя.

— Під облавком нема, а на облавку, якщо бажаєш, ось цієї тандити по три карбованці за метр можу відрізати, — відповів він поважно.

— Три метри, як колгоспникові, і метрів з два через те, що матерія тандитна? — все ще жартома кажу Василеві.

— Хочеш, три, хочеш, п'ять, хочеш, забирай всю. Однаково, як тільки Мурась виспитья, повеземо гроші і рештки матерії у Вороніж.

— А скільки та рештка коштуватиме? — поцікавився я.

Василь ще раз послинив олівець, повиписував щось із своїх записок і нарахував щось на сто п'ятдесят карбованців з копійками. Я в кишені більше п'ятдесяти карбованців ніколи не носив, а тому, перепитавши ще раз у Василя, чи він зі мною не жартує, повернувся до хати і сказав Гашці, щоб віддала мені всі гроші, що має. Гашка, не питаючи, на що, полізла на піч і дістала вузлик з грошима. У вузлику було більше, ніж мені потрібно, я відрахував сто п'ятдесят карбованців, а решту повернув їй, не рахувавши, і за декілька хвилин приніс до хати сувій синього з білими кружалками шовку. Гашка моєю щедрістю не втішилася, а навпаки, почала мені докоряти.

— Гроші затратив, а я що з цим буду робити? Ну, відріжу по дві хустки, собі, Варочці та Катерині. Можливо, зроблю дві занавіски на вікна, а з рештою роби сам, що знаєш.

— А чому ти не можеш пошити собі шовкової суконки, спідниці та кохти?

— Оце придумав, — вигукнула Гашка, — Уберуся в шовкову суконку та піду між тих, що в мене 20 карбованців позичили, а віддавати будуть вугельцями на тім світі. Без моїх шовкових суконок про тебе є чим “добрим” молодицям язика чесати. Мені тільки вчора Самійлова Явдоха сказала, що їй казала Шевченкова Надька, а Надці, якась молодиця з Московського, що ти подивився на її корову, і її корова за три дні здохла.

— А ти з молодицями не водись і їхніх брехень не слухай, — порадив я Гашці.

— Тобі добре говорити, тебе й світ обходить, а на мене й павутина чіпляється. Знаєш, як люди кажуть? — на брата помовка, а в сестри болить головка.

— Слухай, Гашко! — Я вже дещо розгнівався на неї за недоречну розмову. — Ти пригадуєш, як ми вибиралися з Хомишиної хати, і ти примусила мене присягнути перед іконою, на пам'ять тата та мами, що за мої поступки ви картати мене не будете, тільки щоб не примушував вас робити того, чого ви не бажаєте. Мої гроші я витратив, як мені сподобалося. Тобі не подобається вбиратись в шовкову сукню, щоб молодиці не мали об що язиків

чесати, поший собі та сестрам сорочки. Ти ж ще не забула, як кусаються воші, коли нема сорочки на зміну? Ходила в завошивленій сорочці, тепер походи в чистій, шовковій. Хто зна, як нам довго щастя всміхатиметься?

— Та воно то так, — згодилася Гашка, — але ти мусиш хоч якусь скриньку для мене збити, а то я все складаю на печі, скоро й самій там місця не буде.

Як господарює Гашка в хаті, я не звертав уваги, а тепер виявляється, що для неї потрібна не “якась скринька”, а таки звичайна дівоча скриня. Вибираючись з Хомишиної хати, нам материна скриня тоді була зовсім зайвою, тепер іти до Хомиців та вимагати материну скриню, зламаю присягу перед сестрами, і матиму більше неприємности, ніж користи. На Пречисту на воронізькому ярмарку, витратив ще сто п'ятдесят карбованців Гашці за скриню.

У Катерини з Варочкою також життя налагодилося не гірше за нашого з Гашкою. Катерина біля своєї комірчини прибудувала сінці і покрила новим солом'яним дахом. Корова телилася щорічно і теляти вистачало на м'ясопоставку та податки державі, а за вторговані гроші за поросят купувала переважно в матусі Тетяни тканину на одіж. Матусин син Степан працював електриком на потягах, що курсували між Москвою та Одесою. Мешкав з дружиною та дочками в містечку Внуково під Москвою і доробляв собі на прожиток спекуляцією через матір. Матері привозив матерію, тканину, взуття чи будь-що, що в Москві легше було дістати по крамницях, а від матері віз до Москви масло, сир, яйця, сало, свіжі вишні, городину і все те, на що ласа північна столиця імперії.

Щоб не наражати сина, матуся привезений сином крам продавала тільки дуже надійним людям та родичам. Катерина в матусі була не тільки покупцем, але й посередником.

Роман все ще “служив” на Балтійсько-Біломорському каналі, і все ще остаточно не висловлював свого рішення: повернеться він принаймні до батьків, якщо не до Катерини, після закінчення “служби”, чи таки залишиться добровольцем охороняти споруди каналу. Про Романа Катерина не забувала, але й Грицькові відмовити не наважувалася.

Отамана повстанців Пилипа Ващенка влада позбулась уже майже десять років тому, але його прихильників та послідовників все ще досить залишилося по хуторах та селах. Батька та матір Грицька Онацького, селян села Чеплівки, за співпрацю з повстанцями Ващенка влада засудила в 1929-му році на десять років висилки на Кавказ. Грицькові в той час не сповна вісімнадцять років і йому присудили тільки три роки висилки. На Кавказі Грицько з батьками та іншими засланцями рубали по горах ліс, що належав англійським банкірам та капіталістам за позичку Ленінові на революцію.

— “Англичанин мудрець: изобрел за машиной машину”. — Так співається в пісні полоських бурлаків, і так воно насправді є. Англійці — народ індустріальний і підприємчивий, вирубувати та вивозити кавказький ліс до портів Чорного моря навезли моторових пилок, всюдиходів тягачів, вантажних автомашин пристосованих для вивозу колод, тракторів-вантажників і тому подібного знаряддя. Для обслуги машин потрібно було водіїв, механіків, слюсарів, наглядачів і взагалі вправних, вмілих, довірливих молодих людей. Грицька навчили ремонтувати та доглядати машини, а він сам потім навчився керувати людьми, що ремонтували та доглядали машини. Рік тому, соратник Леніна-Сталіна з англійцями розрахувався чимось іншим, чи можливо така в них з Леніним умова була, і вони залишили ще недорубані ліси і свої машини, і, як то кажуть, “закрили свою лавочку”.

Минулого літа Грицька з машинами перевезли з Кавказу в так званий Хінельський лісовий масив, в околиці містечка Свіси, тепер вже як вільнонайманого, а його батька та матір мають звільнити цього літа. Шостенський район, куди адміністративно належить Чеплівка, вже цілком пашпортований, і з огляду на військову промисловість в ньому, для приписки осіб, суджених за бандитизм, контрреволюцію та протидержавні виступи, закритий. Тому вони в Чеплівку повернутись не можуть, але вони конче бажають доживати віку в рідній стороні, в місцевості, за якою вони

стужилися на виселенні. Найближчим місцем, де Грицькові батьки можуть приписатися поблизу Чеплівки, це Хрещатинська, або Погоріловська сільради, Кролевецького району. Але й тут їм потрібно мати місце мешкання та двох свідків-повірених. Грицько нав'язав зв'язок зі своїми родичами, однодумцями чи колишніми співниками, і ті порадили йому Катерину. Одружившись з Катериною, Грицько мав би повне, законне право приписати своїх батьків на Хрещатику. Грицько, Катерині обіцяє “кози в золоті”, мені працю диспетчера авто-колони в тому підприємстві, де він працює, але, як “усміхнеться” щастя Катерині, справа майбутнього. Ми з Гашкою можемо тільки скористуватись з Грицькового сватання до Катерини, поверненням до нас Варочки.

Моя праця на вагах, поплата, безпечна, а мій безпосередній начальник, Грицько Семенович Кузьменко, опікується мною, ніби рідним сином. Вільнонаймані святкують, і Грицькові Семеновичу не забудуть півлітру десь в кущах “загубити”. Грицько Семенович “втопить” горе в ній і прийде до мене, в затінок на ваги, ніби з виправдуванням.

— Це я винуватий за твої, мої і ось оцих рабів у лаптях злидні. Я ж царський офіцер, кавалер ордена. (Я в царських орденах та військових нагородах не мав і не маю поняття). Присягав на вірність, як ти знаєш, що це значить для чесної людини?! А от чорт спокусив: присягу зламав, честь згубив, погони на смітник викинув разом із сумлінням. Довірився чорт-зна кому і пощо, залишив зброю і команду шарлатанам, обманцям, соплякам... Поганець я, от хто я! І ти через мене круглою сиротою лишився...

Це в святкові дні, а в будні Грицько Семенович навчив мене, як з вільнонайманими потрібно “жити і хліб ділити”, не з всіми, але з сумлінними та надійними.

Лозова корзина-кошуля сухого торфу від торфомішалки, вміщає приблизно 500-600 кілограмів. Робітник торфорозробки на коні з гужтранспорту накидає повну кошулю, щоб виконати якскорше норму, не зважаючи на обтяження коня. У вільнонайманого кінь свій і на нього

потрібно вважати; болото туже і дорога не розмішена, можливо накидати 50 кілограмів більше. Болото розмішане, розмокле, дорога розбита, краще обернутись лишній раз, ніж обтяжувати коня. Господарську розсудливість вільнонайманого ми з Грицьком Семеновичем і використовуємо собі і сумлінному чоловікові на користь. Грицько Семенович порозуміється, а я потім до кожного зведеного на ваги воза дописую 50 чи 100 кілограмів, в залежності від домовлення. В кінці місяця я зведу рахунки і прибуток з “вивозки” поділимо пополам; половину вільнонайманому а половину нам з Грицьком Семеновичем. Багато-мало, а мені з такої “возовиці” за місяць пару соток і “накапає”.

Другим, більш поплатним, хоч і більш ризикованим нашим “доробітком” було воження торфу вільнонайманими по ордерах. Кожному робітникові торфорозробки, що мешкав поза тереном підприємства, дозволялося купити одну тонну на рік за 48 карбованців, для опалення власного помешкання. Такими привілеями користувалися деякі (не всі) партійні та державні чинуші в Шостці та Воронежі. Ордер виписувався в конторі згідно з поквітуванням каси і завірявся підписом бухгалтера та директора. За вивіз торфу з терену торфо-розробки відповідав пожежно-охоронний відділ, чи навіть особисто начальник відділу Суслов. (Івана Задорожного перевели на працю на Ірпінську торфорозробку) Суслов, розтовстілий п'яниця-партієць, до того ж ще й малописьменний, пропуски на вивіз торфу виписував згідно з показаними йому ордерами, але обліку не вів. Ми цю недбалість Сусллова і використовували. Вільнонайманий, домовившись з власником ордеру за ціну перевозу, ранком посилав дружину чи когось з родини, до Сусллова за перепусткою на одну підводу торфу, а сам їхав на болото навантажувати воза. Моє діло було того воза зважити та позначити вагу, а Грицька Семеновича — перевірити перепустку і написати на звороті своє прізвище та дату і повернути перепустку вільнонайманому візникові. Вільнонайманий візник тоді має вважати на себе і возити торф, куди йому вигідніше і

скільки разів він спроможеться за наш робочий день, а заробітком поділитися з нами по своєму сумлінню. Цей “дорібок” приносив мені за місяць також пару сот карбованців. Минулої зими я свою тонну торфу був поділив з Кирилом; на один пропуск був привіз одну кошулю йому, а другу собі. Потім на другій, також спромігся обійти десятника, що наглядав за вивозкою торфу, і зробив два звороти. Цього року належний мені торф виписав раніше, і мусів тонною ділитися ще й з Мурасем та Роботьком. Перепустки для мене брали вільнонаймані, а торф возив Роботько. Скільки разів він зміг за два дні звернутися, мені не признався і коли я запитав в нього, жартома відповів: “Ну, що? Вистачить на зиму?”

— Вистачить, не вистачить, але гріха від того нікому не буде. Ти платив, я возив, а болото наше.

За літо, в нас з Гашкою назбиралось шось більше тисячі карбованців грошей. Катерина продала своїх поросят та теля і, домовившись, з матусею Тетяною та Степаном, поїхала в Москву за крамом. Як вони ділилися між собою, я цим не цікавився і ні одна сестра із скаргою до мене не зверталася. Але мені, з Москви, Катерина привезла так званий “костюм лижників” — широкі, волохаті, вовняні штани з защіпками на кінці голош, під які можливо вдягати підштанки та штани, і такого гатунку піджак, що мав внизу поясок і застібки на рукавах. Вигідна, зручна і тепла одежина на зиму. Щира дяка моїм сестрам за те, що вмiли дбати за брата.

... А ПОТІМ МАЛИНУ ОБІРВУТЬ

Під кінець вересня вільнонаймані закінчили вивіз торфу з видобуткового поля торфомішалки номер 1, і видобуткові бригади заслали ново-видобутим торфом для сушення. Ті, що не мали домовлення з власниками ордерів на доставу торфу і не могли їх роздобути, відїздили з Мостовщанської греблі на зимування, де хто міг пристосуватися. Ті, що мали ордери чи домовлення, продовжували дещо й нам “підробляти”, але з залишків торфу на видобутковому полі торфомішалки номер 3, що було дещо далше і незручно, бо потрібно було їхати через Гречкин хутір, майже під самим “носом” Сулова, або через Холодівщину, де Сулов, повідомлений заздрісною людиною, міг легко перестріти. Потрібно було, як то співають безпритульні: “Держи ушки на макушке і смотри у два глаза”.

Окрім залишку вільнонайманних, у нашому розпорядженні ще було декілька підвід з гужтранспорту, а тому ми взялися вирівнювати дороги біля містків, перевозити ваги для зимового вивозу на видобуткове поле торфомішалки номер 3, і так дотягнули до 1-го жовтня, коли Грицькові Семеновичу прийшов час приступити до обов'язків старшого техника на фронтах вантаження залізничних вагонів. Моя надія на повернення працювати на розїзд, ще влітку була розвіялась. Під час сінокосів Письменний взяв два тижні належної йому відпустки, щоб викосити свій і Чернякова наділ болота та зібрати сіно. Я

підміняв Письменного і виявив на роз'їзді ніби не прихильні до мене зміни. Шекеру залізниця понизила в службі і призначила звичайним черговим на станції Шостці, а на начальника роз'їзду Пирощини призначили Антона Омеляновича Сукманя.

Сукмань, воронівець, сусід Лисенкого і Розкаріки. Одружений з невеликою на зріст, надто плодovитою і самолюбною московкою. З своєю дружиною Антон жив недружелюбно, хоч це не заважало їм мати щороку наслідника чи наслідницю. Мешкали вони в Богуславського попа хаті, де раніше він тримав челядників. Сукманьові діти чомусь ворогували з усіма дітьми на куткові, а тому, коли я мешкав в Розкаріки, то тримався більшості, про що правдоподібно знав і Антон.

Чередниченко покинув мешкання в Бойка на Пирощині і мешкав на Воронцьовому хуторі в когось із стрілочників, і до мене віднісся з недовір'ям. Таке відношення до мене на роз'їзді викликало в мене деяке розчарування і я вирішив не чекати на ласку когось, а спробувати чогось навчитися і мати якийсь фах. З моєю освітою я міг тільки бути прийнятий на дворічний курс в школі фабрично-заводського училища, як тоді звалися ці школи, але й для цього в мене не було відповідних документів та посвідок. Після повернення на ваги, я порозумівся з Грицьком Семеновичем і одного літнього дня пішов у Вороніж до школи за довідкою про моє навчання в семирічці. Семирічка вже була перейшла на десятирічне навчання, і в канцелярії десятирічки не залишилося жодного документа про учнів семирічки. З учителів, що мене вчили, також нікого не залишилося, (я перед тим знав, що Івана Пилиповича Чайку та Михайла Пименовича Метлу розстріляли у зв'язку з аферою Тухачевського, але де поділась решта, відомостей не маю), а тому канцелярія видати мені посвідчення, не тільки про закінчення щостої кляси, але й про те, що я тільки вчився в школі, відмовилась. Якась дівчина, що зайшла по якійсь справі в канцелярію і чула мою розмову з директором десятирічки через розчинені двері, вийшла за мною в коридор і нишком порадила мені звернутися до

Зінаїди Василівни Бондарівської, колишньої нашої керівнички групи “Б”.

— Одна Зінаїда Василівна з наших вчителів ще все жива і мешкає вона в Пирогівці, — сказала мені та дівчина і швидко повернулась назад в канцелярію.

Їхати в Пирогівку потрібно було робітничим потягом після полудня. На станції зустрівся зі своїми колишніми шкільними друзями і вони мене висміяли за мою наївність.

— На якого чорта тобі потрібно, за цапову душу, “на благо народа”, два роки в ФЗУ “вколювати”, а потім ще два роки “на страже партії та держави” життя марнувати. Живи, “видривай” (крадь) і насолоджуйся природою. Тепер, в кого порепані руки і вітер в голові, той, можливо, й до комунізму дотягне, а той, хто на вершини бажає вилізти, у провалля може легко обірватися. Хіба ти не чув на хуторі модної пісні? “Я другою такою страни не знаю, де так вільно здохне чоловік!” — заспівали всі гуртом. Від наших шкільних часів вже проминуло п’ять років, але щоб будь-хто так відверто висловлювався проти влади і то в чималому товаристві, я навіть своїм ушам не хотів повірити, і не дався намовити забути про науку. Зінаїда Василівна за ці п’ять років значно постаріла. Мешкає вона зі своєю глухонімою дочкою в однокімнатній квартирі селянської хати і працює вчителькою початкових класів Пирогівської чотирирічки. Записку про моє навчання в шостій класі Воронізької семирічки вона написала, але їти до директора школи, щоб її записку завірив, відмовилась.

Повірять моїй записці у Воронежі. Бажаю тобі щастя, а ні, то пробач, я краще почуватимуся, як не знатимуть тут, що до мене мої колишні учні з Воронежа навідується.

У канцелярії воронізької десятирічки, записку Зінаїди Василівни підтвердили підписами і печаткою. В сільраді за три карбованці видали мені нову посвідку про місце і дату народження. Торфо-розробка підтвердила мій робітничий стаж відповідною довідкою. Спершу я хотів вислати мої документи і заяву про прийняття мене на навчання в школу підготовки помічників водіїв

локомотивів в Дарниці, але там після дворічного навчання потрібно було наїздити спершу 30 тисяч кілометрів кочегаром, а потім вже здавати екзамен у помічники водія. А тому, що ця “школа” могла забрати в мене до п’яти років часу, я вирішив спробувати ще раз щастя в Шостці. У ФЗУ заводу номер 9, в додаток до моїх документів та заяви, вимагали посвідки з колгоспу, чи сільради про соціальне походження, або рекомендації комсомольського осередку, а ФЗУ фабрики номер 6, старша жінка, переглянувши мої документи, сказала майже те саме, що мені говорили мої шкільні друзі на станції, ще перед тим, як я поїхав до Зінаїди Василівни в Пирогівку.

— Учнем нашої школи ми тебе можемо зарахувати, бо належної кількості учнів не маємо, але з того користи ні тобі ні фабриці не буде. Два роки три-чотири години вчитимешся, а чотири години працюватимеш звичайним робітником на фабриці, на харч та помешкання. Замість того, щоб іти на практику за фахом, якого тебе вчили в школі, ти муситимеш іти на призов до Червоної армії на два роки. Повернешся з армії на фабрику, тобі буде потрібно перекваліфіковуватися, а не повернешся, два роки твого життя будуть змарновані без жадної користи.

Суперечити цій добродушній жінці я не став; забравши свої документи і заяву, повернувся на торфозробку, хоч і без бажання мати порепані руки.

Першого жовтня, передавши залишки вільнонайманих та декілька підвід гужтранспорту десятникові Пилипенкові, Грицько Семенович не залишив мене з Пилипенком, а забрав з собою на фронт вантаження вагонів. В жовтні ще чимала частина видобуткового поля покрита недосушеним торфом, та й взагалі вивіз торфу гужтранспортом починається по санній дорозі. Я був переконаний, що на фронті вантаження я й буду до початку вивозу, але в листопаді випало досить снігу і гужтранспорт розпочав вивозити з видобуткового поля торфомішалки номер 3. Вагарем до гужтранспорту Черняков післав свого якогось родича Калонісова, а мене стали використовувати як звичайного

десятника (техніка) транспортного відділу. Пирощина сповістила про час подачі вагонів на вітку, посильний сповістив про це Чернякова. Черняков з Письменним домовились, скільки і яким торфом вантажити вагони, якому відборцеві, і про це повідомили Остапчука. Остапчук в свою чергу доручив Кузьменкові, де саме поставити вагони на фронті вантаження, скільки вагонів вантажити, яким торфом. Кузьменко доручає десятникам нагляд над певними відтинками фронту вантаження, а мною, як наймолодшим роками і службою, розпоряджаються всі разом: “Грицю, збігай сповісти робітників по бараках, що вагони подають. Грицю, збігай повідом Чернякова, бо Овсюк чимось зайнятий. Піди на фронт вантаження, розвідай, якому десятникові потрібна підмога, чи будуть вагони завантажені на час, чи бува робітникам не потрібно буде залишити вечерю, додаткового хліба, грошей готівкою і тому подібне. Якщо наприклад, робітникам потрібна буде пізня вечеря, хліб чи гроші готівкою, потрібно з запискою від Кузьменка розшукати Остапчука, щоб підписав прохання до начальника транспортного відділу Чернякова. Від Чернякова до головного інженера торфорозробки, від головного інженера до директора і аж тоді розшукати касира, завідувача пекарнею чи завідувача харчівні. Але це ще була не біда, я на “драбині” найнижче, в мене ноги молоді, не кожний день і не кожночасно.

Першого грудня, наказом директора торфорозробки мене призначили молодшим техніком (десятником) транспортного відділу та добавили 50 карбованців зарплати. З цієї причини Остапчук на харчівні замовив позачерговий обід для транспортного відділу, а мені довелось купувати літру горілки та літру вина, але скоро, не тільки моя біда “виставила справжні роги”, але й у цілій еСеСеСеРії витворилося напівбожевілля.

Надхненна вказівками і “мудрістю батька” Сталіна, Верховна Рада Советського Союзу видала Указ “О прекращении рвачества, прогулов і текучести рабочих”, чи щось в тому змісті. За спізнення та невихід одного дня на працю, робітника звільняли з підприємства, лишали

вислуги років, тобто позбавляли можливої пенсії на старість, а головне, його й родину виселяли з квартири, коли робітник не мав власної хати, незважаючи на пору року.

Скільки горя, злиднів та поневіряння заподіяла ця “мудрість вождя і батька” народові, я не берусь тут розповідати, бо я тоді був на торфорозробці, а торфорозробка, як всім відомо, болото, де тільки “чорти водяться”, тобто до “Олімпа” в Кремлі дуже далеко. Між десятниками транспортного відділу, десятник Пилипенко послухав своєї дружини, а не Указу Верховної Ради, пішов на якесь свято до тещі, напився до нестями і не виходив на працю три дні. “Батько-рідний” Указ новий, навіть на болоті не знали, як його обійти. Кузьменко написав рапорт Остапчукові, Остапчук Чернякову, Черняков головному інженерові Ткачеві, а Ткач директорові Смирнову. Копія Кузьменкового рапорту дісталася в профком та партком, Пилипенка з праці вигнали і наказали виселитися з бараку. Пилипенко пішов до тещі в село Подолів і дружину забрав з собою, чекати на кращі часи, а торфорозробка втратила десятника, якого нема ким заступити, і робітницю в харчівні. Першим схаменувся головний інженер Ткач. Ткач в ролі головного інженера прибув на торфорозробку, прибув вже майже восени і не проявляв великого зацікавлення видобутком торфу чи взагалі порядками на торфорозробці. З походження він був хозар (жид), а за професією, злі чи добрі язика говорили, що він чекіст. В час, коли Глухів був окружним містом, він там ніби був головою Ч.К. (Черезвичайна Комісія, пізніше ОГПУ), а тепер має чин майора військ НКВД. Після випадку з Пилипенком Ткач заборонив начальникам відділів без його особистого дозволу посилати копії рапортів на робітників за прогули та спізнення профкомові та парткомові. Що це все могло означати, було більшою таємницею ніж сам Указ Верховної Ради, бо Яков Мойсеєвич не тільки перший і самотній хозар за десять років існування Шостенської торфорозробки згодився, забажав чи можливо був примушений завести свою

Хайку, секретарку, служницю і навіть кучера з справжньою панською каретою та парою коней рисаків, в Надесманське болото, в глуш, в сморід мокрих лаптів та бохил; на безлюддя, в бездоріжжя, на керівну посаду брудного і неприбуткового підприємства.

Які саме причини привели Ткача на торфорозробку, тут не місце обговорювати. Головне те, що він наслідки за невиконання Указу Верховної Ради взяв на свою відповідальність і це дещо облегшувало мою особисту працю у транспортному відділі. З запискою Кузьменка чи Остпачука мені не потрібно було бігати з щабля на щабель “драбини”, а просто занести записку до секретарки Якова Мойсєєвича, і вечеря для робітників буде наготована у відповідний час, бажана кількість хліба доставлена на місце праці чи у транспортний відділ, а готівку сам касир принесе туди, куди в записці було зазначено.

Я тут говорю про вечерю, хліб та гроші, а без пояснення обставин на торфорозробці і взагалі тих умов праці, що були пов'язані з тим горезвісним Указом, декому тяжко зрозуміти. Тому я спробую дещо пояснити.

Робітники і службовці торфорозробки, службово нижче начальників відділів, мешкали в бараках-гуртожитках і харчувалися на харчівні три рази денно, у точно визначений час, а тому, коли вантажники не спроможні через працю споживати їжу в означений час, потрібно було спеціального розпорядження директора.

Коли саме зліквідували хлібні картки, в 1934-му чи 1935-му році, я напевно не знаю. Коли я став працювати на розїзді Пирощині, хліб робітникам на залізниці, на торфорозробці і взагалі, поскільки я знаю, у Шостці та Воронежі “давали” в торбинках. Торбинку з написом прізвища, імени та кількості членів родини кожен робітник мусів придбати, як сам зуміє. Торбинку і відповідну суму грошей потрібно було кожного дня в певний час доставити у відповідне місце. Там відповідні особи відповідну кількість хліба вкладуть в торбинку і потім, у відповідний час, видадуть їх власникам торбинок. На торфорозробці відповідальні за збір торбинок і

роздачу їх робітникам були вбиральниці бараків, а на розїзді стрілочники.

Торбинки згодом замінили місячними списками та картками-календарцями. Підприємство чи установа прикріплювалась до визначеної крамниці чи ларка, і передавала цій крамниці список своїх робітників та службовців, а робітникам та службовцям видавалися картки, без зазначення прізвища, місяця чи будь-якого напису, окрім кліток з тридцятьма номерами. Прикріплена людина, застоявши свою чергу біля крамниці, подавала картку продавцеві і називала своє ім'я та прізвище. Продавець ставив хрест на відповідному номері на картці, розшукував ім'я та прізвище у списку і відважував стільки хліба, скільки було зазначено в списку. Заплативши відповідну суму продавцеві, людина одержувала належний їй хліб. На торфо-розробці хліб "давали" в харчівні, і то двояко: якщо ти постійний харчувальник, і не завжди в тебе вистачає грошей на харчі від зарплати до зарплати, то з твого заробітку вираховують суму на кілограм хліба на добу і три тарілки картопляного супу, і ти тоді ранком отримуєш 300 грамів хліба і тарілку супу. В полудне — 400 грамів і тарілку супу, увечорі — 300 грамів і тарілку супу. При чому лишню тарілку супу робітник міг кожного разу докупити, якщо мав гроші, а на хліб потрібно було дозволу директора.

Якщо робітник не був постійним харчувальником і вмів зберігати гроші, кілограм хліба для себе і по кілограмові на кожного члена родини на добу міг купити одноразово.

Гроші виплачувалися вантажникам на фронті вантаження тоді, коли була більша кількість вагонів і робітники, вже виконавши свою норму, бажали додаткових харчів за додаткову працю.

Бажаєш, щоб я працював лишню годину чи дві, випиши кілограм хліба, замов в харчівні додаткову вечерю і дай троячку заплатити за хліб та вечерю.

До Указу була морока з вантажниками, що не бажали працювати більше норми, а після Указу, для десятників транспортного відділу стало це майже пеклом. Щоб не

бути порушником Указу, десятники і робітники мусіли бути готові до праці, як тільки прогуде гудок в майстерні о восьмій годині ранку. Якщо випадково вагони поставили під вантаження перед восьмою годиною, то це забезпечить робітників чотирма годинами праці, а коли більша кількість вагонів, то можливо й цілим восьмигодинним днем, але це на торфорозробці дуже і дуже рідкісні випадки. Залізниця постачає вагони під вантаження торфом переважно з-під вивантаженого вантажу по шостенських заводах, тобто по полудні, або увечорі. У таких випадках, щоб робітники не підлягали карі згідно Указу, їм потрібно забезпечити чотири години праці перед вантаженням вагонів по полудні, або вечором. Десятники та робітники мусять чотири години, а не менше три, бо одну годину кожної доби можливо записати робітникові як простій, тобто чекання на вагони, десь тинятися по болоту, підкидати торф біля штабелів, чи тільки мерзнути на морозі. Якщо подадуть вагони по полудні, то до півночі якимось впораємось з ними, а якщо увечорі, то доведеться “торгуватися” з робітниками за кілограм хліба, за вечерю, за троячку, десь до третьої-четвертої години ночі, а потім знову починати новий робочий день не пізніше, як загуде гудок в майстерні.

Двотижневу відпустку, що належала кожному робітникові і службовцеві торфорозробки щорічно, кожний використовував між видобутковим сезоном та сезоном вантаження, або отримував гроші за відпустку і продовжував працювати. Я своєї відпустки восени не використав, а тепер після проголошення Указу, ніхто не знав, як з відпусткою поступати, а бухгалтерія вимагала від транспортного відділу якогось конкретного рішення, щоб закінчувати річний звіт. Черняков сказав мені два тижні не приходити до праці і використати відпустку. Подякувавши Чернякову за увагу до мене, я був остаточно вирішив “забути”, коли саме закінчиться моя відпустка і прийти днів зо два пізніше, щоб згідно Указу мене розрахували. Але мені просто в житті повезло: на другий день моєї відпустки, мене Овсюк знову, в сніжний день, покликав назад на працю, а звідтіль мене післали на роз'їзд в допомогу Зубкову.

Божевільний, чи, просто сказавши, дурний Указ Верховної Ради Советського Союзу скоро змінився на інший, ще дурніший і жорстокіший, за яким робітників та службовців за спізнення на працю карали грошевою карою, а за невихід на працю примусовою працею терміном до трьох років. Перед тим, як почав діяти новий Указ, Ткача відкликали з торфорозробки, а директора Смирнова весною зняли з посади і засудили на рік ув'язнення.

ЗНОВУ НА РОЗ'ЇЗДІ ПИРОЩИНИ

Весною Іван орав у Дідівщинському колгоспі. На Дідівщині не бракує гарних дівчат, і ще перед Іваном парубкував я там з андронівськими друзями. Декілька разів я навідувався до нього. На Холодівщину ми заходили дуже рідко.

Літом, Іван збирав врожай знову на ланах колишнього радгоспу ім. Петровського, а я ночами пас колгоспних коней; навіть в неділі Кирило все знаходив мені невідкладну працю, та й парубкувати без Івана було не цікаво.

Восени мене Грицько Семенович забрав із собою вантажити вагони, а Іван мусів ремонтувати трактори та комбайни у Воронізькій МТС і мешкати у Воронжі. Холодівщина нам навіть і на думці не була.

До початку лютого МТС вже була впоралася з основним ремонтом тракторів та комбайнів і до МТС та колгоспів Указ Верховної Ради не відносився. Іван міг день-два після вихідного побути дома, а я отримав відпустку на два тижні. В неділю виспавшись досхочу першій раз за майже три місяці, я вдягнувся перший раз у свій новий лижний костюм, що Катерина привезла з Москви, і пішов до Івана, щоб іти ще завидна на Холодівщину, бо на наше мізерне парубкування цього року, погода стала псуватися. З Литви, (з північного заходу) як у нас казали старі люди, вітер подме два тижні, не сподівайся погоди.

На Холодівщині нас чекало повне розчарування: Олена, Галька та щось ще з півдесятка дівчат, після закінчення сезону торфовидобутку, знайшли собі працю на шостенських заводах, а ці, що залишилися з сестрами-Гапичівнами на чолі, з нами навіть і знатися не бажають. До них тепер внадились парубки-кацапчуки з торфорозробки, а ватажком у них Калоногов, Чернякова родич, що заступив мене на вагах. Калоногов, кажуть, втік від дружини, чи вона від нього втекла, але тепер він головний парубок біля холодівських дівчат, і ми з Іваном там не тільки лишні, але й небажані. Коротше кажучи, наша зоря на Холодівщині примеркла. Довелось нам топтати стежку заметами на Ново-Московське.

В понеділок, я тільки пообідав і став збиратися, щоб іти до Івана на “нараду та пораду”, як знову засніжений Овсюк заgrimав в сінешні двері.

— Іди, — каже, — якскоріш на торфорозробку, бо через тебе Черняков з Письменним сварку завели; чого доброго, ще й за чуби візьмуться.

— Чому? — питаюся, коли старий Овсюк, обтрусившись із снігу, зайшов до хати.

— Чому, я добре не розумію, але ти сам знаєш, відпустки нікому нам не дають, коли вагони потрібно вантажити, — став пояснювати Овсюк. — А тебе Черняков післав у відпустку, щоб тільки від начальника роз'їзду відв'язатися. Письменний, мабуть, довірившись Сукманеві, сказав, що з тобою сталося. Сукмань і приїхав паротягом сьогодні вранці до Чернякова, як за вагонами бригада приїздила.

Тоді, як готувалися до прибуття Ткача і перебудовували та поширювали кабінет головного інженера, транспортний відділ перенесли з будинку контори в колишню двокімнатну квартиру, що була перебудована з колишньої завичитьської хатки біля Мостовщанського млина, де також приміщалась крамниця, а тому тепер Черняков мав окремий кабінет в колишній Остпачуковій спальні, а прихожу кімнату та сінці використовували десятники як нарядну, спочивальню, почекальню. Тут тепер Письменний мав

свій стіл і Овсюк стілець біля телефону. Черняков, зачинивши двері свого кабінету, більше не заважав десятникам палити тютюн, скільки їм забажається, чекаючи на подачу вагонів. Робітники більше не просили Овсюка, щоб викликав когось з десятників в коридор, щоб полагодити недорахунок норми чи якусь похибку в заробітку, заходили в кімнату і “допомагали” задимлювати її.

Вагони мали подати під вантаження за півгодини, чи що. В передній кімнаті було людно, гомінно й накурено. На моє привітання ніхто з присутніх не обізвався, ніби я щось нечуване вчинив. Грицько Семенович, мовчки взяв мене одною рукою за перед піджака, струсонув з усієї сили, ніби бажаючи починати зі мною бійку, а великим пальцем другої руки показав на зачинені двері Чернякового кабінету. З Кузьменкового поводження я зрозумів:

— Іди до Чернякова в кабінет, і вважай, що будеш говорити!

З Овсюкового пояснення я мав переконання, що Сукмань та Письменний бажають мене мати на роз'їзді, а Черняков з якоїсь причини не бажає відпустити. Кузьменкове відношення мене збаламутило, і я подумав навіть, що мене мабуть розрахують за прогул згідно з Указом, або навіть “пришиють” якусь ще іншу провину, наприклад, “доробіток” під час моєї літньої праці на вагах, під Кузьменковим керівництвом. В народі кажуть, що на винуватому й шапка горить, коли пожежі і близько нема, в мене також аж “мурашки” побігли по спині, але друга народна пословиця каже: “Боягуз в карти не грає”. Я постукав у двері Чернякового кабінету і на його дозвіл, не вагаючись, зайшов і зачинив за собою двері.

Черняков, замість звичайного свого негодування, що завжди починалось: “Чорти собачі, наделалі...” почав вибачатися, що визвав мене з заслуженого відпочинку.

— “В Антона Омеляновича на раз'їзді немножко дело осложнилось. Він сьогодні був тут у мене і прохав, щоб я поговорив з тобою, а ти згодився свою відпустку відкласти, або принаймні допомогти йому до закінчення твоєї відпустки.

Коротше кажучи, Черняков прохає мене зробити йому і Сукманеві услугу під час моєї відпустки, а після відпустки мені обов'язково якимось віддячиться. Мені це була дуже мила несподіванка, від якої відмовлятися було б непростимим проступком.

Викликавши телефоном Сукманя, я сказав йому, що почекаю на вагони на торфєрозробці і приїду на роз'їзд паротягом. Сукмнь моєю згодою більше зрадив, ніж Черняков.

На роз'їзді діло не “немножко ускладнилось”, а таки справді справи для Сукманя склались кепські. Чергового Чередниченка відкликали в Конотоп, а на його місце приділили молодого комсомольця Вітра. Вітер, не кепський хлопчина, але вихований в комсомолі і без досвіду. Тиждень чи щось тому чергував на денній зміні і не зміг, чи вірніше не спромігся, сказати неправди диспетчерові і врятувати становище на роз'їзді, а зокрема вислугу років і працю Івана Івановича Маковця.

Відділ руху залізниць працював з розрахунком п'ятиденного тижня праці по дванадцяти-годинних змінах, що розпочинались і кінчались в сім годин ранку і в сім годин вечора. Вітер чергував удень, а в сьомій годині вечора його мав змінити Маковець. Маковець мешкав у Воронежі, і на нічну зміну завжди приїздив потягом номер 71, що прибував на Пирощину декілька хвилин по четвертій годині по полудні. Того дня, як і завжди, Іван Іванович прийшов на станцію Терещинську на час, але потяг з якихось причин запізнився щось майже на дві години. Іван Іванович, порозумівшись з станційним черговим, пішов в домівку місцевого профкому і там з друзями загравав в доміно і, можливо, навіть і в підкидного дурня (гра в карти).

Перед шостою годиною повернувся на станцію, а на його лихо потяг номер 71 все ще не покинув станції в Хуторі Михайлівським, а тому на Пирощину напевно не прибуде перед сьомою годиною вечора. Від станції Терещинської повних шість кілометрів дороги, яку людина може подолати тільки за годину дуже скорої ходи. Порозумівшись з Вітром телефоном, Іван Іванович

вирушив на роз'їзд Пирошину пішки, але він був вже старшою людиною, а залізниця засніженою, і за годину не поспів прийти на місце праці. В сьомій годині, коли диспетчер, прийнявши зміну, перевіряв чергових по станціях, Вітер замість того, щоб сказати: — Пирошина слухає, — сказав, — Пирошина. Черговий Вітер слухає. —

Диспетчерської перевірки слухав одночасно цілий відділ залізниці між Конотопом і Хутором Михайлівським, а тому диспетчер не міг не звернути уваги і запитав у Вітра, де черговий Маковець. Вітер розгубився і замість того, щоб сказати, що Маковець зайнятий випискою документів, як це він часто робив, телефонною розмовою з торфорозробкою, чи просто вийшов у потреби “до вітру”, сказав правду. Іван Іванович, спітнілий і перевтомлений, прибіг на роз'їзд 10 хвилин пізніше, але Указ Верховної Ради, країни “трудівників”, виданий не на “вітер”, а для того, щоб у “трудівників” був добробут і порядок. Івана Івановича Маковця звільнили з праці, не зважаючи, що він чесно працював на залізниці двадцять п'ять років. Сукманеві довелось заступити на чергуванні Маковця. Зубков, хворовита людина, без допомоги Чередниченка, Маковця та Сукманя, скоро вибився з сил і захворів. Коли я прибув паротягом на роз'їзд, Зубков, напівживий, лежав на ліжку і ми з Сукманем на санітарних носилках занесли його у вагон робітничого потягу, щоб ним заопікувався лікар на станції Терещинській.

Щоденну працю над документами для вагонів Зубков провадив, а звіту за січень місяць не підготував і журналів не провадив щось вже з півмісяця. Дві доби мені знову довелося сидіти на роз'їзді Пирошині, хоч тепер уже на доброму хлібі з торфорозробки та солодкому чаєві, закіль упорядкував записи в журналах та виготовив місячний звіт, а потім став пристосовуватися з Письменним, щоб нам обом не бракувало часу хоч на вісім годин відпочинку.

За два тижні Зубков не повернувся до праці. Мене з дозволу Ткача залишили до кінця лютого в списках десятників транспортного відділу і виплатили зарплату.

Лютий минув, плян вагонів під вантаження не зменшився. Ткача призначили на першого секретаря обкому партії новоорганізовуваної Сумської області. Директора Смирнова і взагалі Шостенську торфорозробку залізниця заскаржила до суду за простій вагонів під вантаженням та невиконання пляну в трьох попередніх місяцях. “Мудрому батькові” цього разу не закрутилось в голові “от успехов”, але Верховна Рада Советського Союзу уневажнила свій попередній Указ “О борьбе з рвачеством, прогулами...” і так далі, і видала новий Указ “О встановлении дисциплины и порядка на предприятиях”, чи щось подібного, з подібною назвою, згідно з якою за 10-15 хвилин спізнення на працю, каралося третиною трьохмісячної заробітної платні. За годину — трьохмісячною примусовою працею, а за невихід на працю без доказаної документами або свідками причини, каралося від одного року до трьох примусової праці, або навіть лишення волі, тобто могли людину запроторити за Полярне коло, чи туди, де й “Макар телят не пасе”.

Мені ще й за березень місяць торфорозробка виплатила заплатню як десятникові транспортного відділу. У березні помер Зубков. Згідно з новим Указом торфорозробка не мала підстав мене звільнити з праці, і не мала підстав справу на мене передавати в суд за невихід до праці, чи взагалі за мою відсутність, бо я працюю, і пішов у розпорядження начальника роз'їзду не самовільно, а по розпорядженню колишнього головного інженера підприємства і теперішнього першого секретаря області. Я зовсім особа не важлива і моя справа звільнення з праці на підставі порозуміння між підприємствами могла бути вирішена у рамках Указу, але як народня приповідка каже: “Чорт не спить, коли сам Бог на троні сидить”. В додаток того, що залізниця заскаржила торфорозробку і її директора до суду, Ткач у “своєї” області розпочав заводити нові порядки; ще перед тим, як залишити торфорозробку, місцевий партійний осередок поповнив трьома партійцями з Шостенського партійного комітету: Андрієм Коржем, Ведмедевим та Бурдюгом. Коржа призначив наглядати за пекарнею та харчівнею,

Ведмедева за бухгалтерією та адміністрацією, а Бурдюга за транспортним відділом.

Ставши першим секретарем області, Ткач партійну організацію торфорозробки підпорядкував Шостенському партійному комітетові, (перед тим партосередок торфорозробки був підпорядкований київському парткомові при Торфотресті) і в приміщенні клубу торфорозробки почав організовувати Гречкинську сільраду. Що це все означало, ніхто не був певний, а тому й мою справу чи навіть долю, як то кажуть, вирішено полюбовно між директором торфорозробки Смирновим та начальником роз'їзду Пирощини Сукманем. Торфорозробка відрядила мене в "командіровку" на неозначений час, з задержанням зарплати до часу мого повернення. Таким чином, я до середини літа залишився працювати на роз'їзді Пирощині, на ласці добрих людей і поза законом Указу Верховної Ради.

ПАРУБКУВААННЯ З ОГЛЯДУ НА УМОВИ, А НЕ ДО ЛЮБОВИ

Докіль я пристосувався до обов'язків на розїзді, а Іван кінчав ремонт тракторів та комбайнів в МТС, в наших холодівщанських сусідок зайшли непорозуміння між собою. Ті, що працювали в Шостці, переважно були з Володимирівської сторони вулиці, і стали влаштовувати вечерниці у вихідні дні шестиденок, з Іванової сторони вулиці — в неділі та свята, але скоро розсварилися між собою за торфорозробських кацапчуків. Марченківна Вірка (Гапичівнина) з своєю сестрою Манькою між подругами бажали мати першенство, і Калоногова вважали своїм парубком, але Сичова Варка перехитрила Вірку і сама стала забігати ласки в Калоногова, навіть і без вечерниць. Старші Вірчині сестри знайшли для неї старшого жениха клишківця і поспішно одружили її з ним. Кацапчукам така поведінка хуторянських хахлушок не сподобалась, бо вони мали в бараках торфорозробки досить більш податливих і безпринципових дівчат — вечерниці на Івановій стороні вулиці перестали збиратися.

Для нас з Іваном від цього великої шкоди не було, але через мою працю, нам і парубкувати не було де. На нашому хуторі дівують наші молодші сестри — моя Гашка і Іванова Манька та їхні старші і молодші подруги, товариство нам зовсім нецікаве, а до того, хто таке чув, щоб “порядні” парубки на своєму кутку чи хуторі парубкували? На торфорозробці по бараках дівчат досить, і в клубі в суботи та в неділі деколи навіть найнята

профкомом музика грає, але там дівки такі, що підеш з нею вечір-два, а тоді вісімнадцять років будеш платити третину заробітку на чужого байстрюка. Якби ми були “вільнонаймані”, то був такий та й нема, поїхав на “мельницю” (до млина), як жартували тамтешні кацапчуки, але ми парубки місцеві, і нам “мельницю” може влаштувати дома будь-яка нечесна дівка.

На Ново-Московському одна з сестер Товстуховен одружилася. Це також не біда, там досить також дівчат і без Товстуховен, але туди я можу піти не завжди і не тоді, коли там відбуваються вечерниці. З Ново-московського хутора я не завжди знатиму, коли залізниця поставить вагони під вантаження. Нам з Іваном потрібно було завести свої порядки на Холодівщині. Призвичаїти наших сусідок до наших вимог, а не надіятися на їхню ласку.

В кінці лютого, розвідавши, коли буде вихідний дівчатам з Шостки, незважаючи, що це будний день, ми ще завидна взяли декількох хлопчаків з нашого хутора, знайшли ще декількох на Холодівщині, викликали Гальку з хати, і непрохані й несподівані, зайшли до Олениних батьків в хату. Хата в Олениних батьків нова і простора — велика прихожа кімната, світлиця та дві спальні. Батько, рудоволосий, високий і суворий на вигляд чоловік, не став противитися нашій “навалі”, зібрався і пішов поратися по господарству, або навіть до сусідів, щоб не заважати, а маленька ласкава мати, позаганяла малечу в спальню і сама там з ними заховалася. Хлопчаки з Олениним братом Петром покликали ще декількох дівчат, і таким чином, на Холодівщині відновилися вечерниці.

Дівчата працювали на денній зміні, що починалася в Шостці о сьомій годині ранку і збиралися іти на станцію Терещинську до останнього вечірнього потягу, що відходив із станції десь о дев'ятій годині вечора, але коли спохватилися, було вже пізно і свою поїздку відклали до першого ранішнього потягу, о шостій годині ранку. Десь перед північчю, хтось з хлопчаків, що вже був на дорозі додому, почув свистки паротягу і повідомив мене про це. Свистки паротягу на вітці — певна ознака, що віткою посувають вагони на фронти вантаження торфу. Мене

кличе обов'язок праці і я залишив вечерниці, сказавши Іванові, що ще повернуся не довше, як за півгодини. Вагонів було досить багато, і переважно під вантаження фрезерного торфу для електростанції в Білих Берегах. Переписати вагони зайняло мені не більше 10-ти хвилин, а зібрати відповідну кількість робітників десятникам та розставити вагони на вітці, паротягові займе не менше години, а тому я поспішив назад на вечерниці, щоб попрощатись з дівчатами та Іваном, закіль паротяг вертатиметься на роз'їзд.

Дівчата добре знали, скільки часу забере нічне вантаження більшої кількості вагонів, запротестували проти мого від'їзду паротягом на роз'їзд.

— Ти з Іваном зорганізував вечерниці, ми спізнались на вечірній потяг, а тепер ні спати лягати, ні на станцію іти: гуляйте тепер до третьої години, ми підемо на станцію, а ви з Іваном хоч і чорту в зуби — жартували дівчата.

О третій годині дівчата порозходилися домів готуватися в дорогу, а ми з Іваном зайшли на торфозробку довідатися, як іде справа з вантаженням вагонів та повідомити чергового на роз'їзді, що я вже в дорозі туди, а потім провести дівчат Мостовщанською дорогою на воронізьке поле.

Провожаючи дівчат до поля, в нас з Іваном не вистачило сумління залишати їх самітніх і на полі, провели їх аж на станцію. Звідтіть Іван пішов спати на свою воронізьку квартиру, а я на роз'їзд виготовляти документи на вантажені вагони. Дівчата тепер стали частіше приїздити на вихідні дні домів, а ми з Іваном поспромозі були їхніми парубками на вечерницях.

Весною, ми з Іваном збиралися парубкувати на велосипедах. Я собі купив вживану велосипедку у дружини засудженого за розтрату кооперативного майна на вісім років примусової праці кооператора, що збиралася їхати на відвідини до чоловіка, за 450 карбованців, Іван купив у Сашкової Дуньки Сергієву за 800 карбованців. (Сергій, втікаючи на Далекий Схід до батька, залишив велосипед дома, а тепер з якоїсь причини

його мати забажала позбутися його). Машини перечистили, понамащували, але випробувати було ніде, бо все ще на полі земля була не стужавіла, в на дорогах лежали кучугури навіяного вітрами і притоптаного кіньми та саньми, брудного снігу. Одного квітневого, соняшного і теплого дня, коли в ярках та долинах зібралися більші скупчення талої води і Есмань з години на годину могла розлитися, я дещо занепокоєний повинню, пішов перевірити вантаження вагонів колодами на фронті Пирощинського лісництва. Хуторяни, що працювали тепер у Шостці, а особливо на денній зміні, на вихідний приїздили потягом на роз'їзд Пирощину. О третій годині, закінчивши зміну, їхали робітничим потягом до Терещинської, а звідтіль поштовим потягом Москва-Одеса номер 74 в четвертій годині з хвилинами були вже на Пирощині. Весняного тихого дня, особливо надвечір, в лісі чути відлуння людського голосу з досить далекої віддалі. Перевіряючи стояки, дротяні пов'язання та рахуючи колоди, вже на навантажених платформах, я чув, як після відходу потягу з роз'їзду, жартувала між собою молодь, яка приїхала з Шостки, і хтось з хлопців кричав: “Нема його! Марні твої надії, Олено!” — А мені навіть і на гадку не прийшло, що це була мова про мене. Аж виходжу на другу сторону платформи, Олена наближається до мене попід залізницею з чималим вузликом.

— Звідкіль? Якто?! Чому? — від несподіванки став випитувати Олену, добре знаючи, що цього вихідного вони з Галькою не працювали на денній зміні.

— Галька, — каже Олена, — ще ранком поїхала додому, а я мала ще дещо в Шостці полагодити, то й відїхала в третій годині разом з тими, що їхали на вихідний, а навпрошки з станції не пішла, бо на полі правдоподібно тепер великі калюжі, та й з роз'їзду майже в два рази ближче, а в мене ще й вузол важкий.

Оленине пояснення зовсім правдоподібне. Вузол і справді тяжкуватий, і щоб не заважав нам іти рядом, я його закинув на плечі. Олена, щось розповідаючи, чи відповідаючи на мої питання, все приспішує хід і залишає мене позаду з вузлом, нагадуючи мені, що Есмань може скоро розлитися і перерізати їй дорогу.

— Розіллється Есмань, — пожартував я, — то вернемося на розїзд, почекаємо закіль я закінчу працю, а потім залізничним мостом підемо додому. Якщо й ярки переріжуть дорогу, то в нас на хуторі переночуєш, і завтра в Шостку буде ближче вертатися.

— Нам з Галькою, вже більше нема чого вертатися в Шостку, якось засмучено відповіла Олена.

Мені зразу навинулася думка, що вони з Галькою спізналися на працю, або й зовсім не пішли на зміну і їх згідно з Указом вже з заводу прогнали і засудили на примусову працю, можливо, й на торфорозробку, але не висловлюючи свого припущення та здивування, питаюся:

— А то чому так Шосткою розчарувалися?

— Дякувати тобі з Іваном, — все ще не підводячи зору, сказала Олена і поспішно дістала хустинку з кишені та стала нею витирати звологілі очі, щоб не розплакатися.

— Обвинувачуй багатшого, то хоч копійкою відкупиться, — жартома продовжував я розмову з Оленою, щоб відвернути її увагу від якоїсь неприємної справи, що спіткала їх з Галькою в Шостці. — Хто про нас з Іваном, хуторянських парубків, у такому великому місті, як Шостка, знає?

— У Шостці, можливо, й не знають, а наші матері знають. Вам не подобалися наші з Галькою жовті руки, наші матері вас і послухали та вимусили нас залишити працю на заводі.

— А як же ви обійшли теперішній Указ? — поцікавився я.

— Про це вже краще не питай! — обізвалася крізь сльози Олена. — Ми з Галькою через вас з Іваном вже й так маємо клопотів більше, ніж ви варті їх.

З розплаканою дівчиною, що поспішає додому через можливість розливу річки, заходити у вияснення та в оправдання нема жадної підстави. На Мостах, переконавшись, що Есмань все ще в своїх берегах, і через місток можливо ще вільно перейти, віддав я вузол Олені і повернувся на розїзд.

Галька та Олена працювали в якомусь відділі порохового заводу номер 9. Вони, згідно з підписаним

зобов'язанням навіть рідним матерям не признавались. Від мокрого пороху, рукавиць чи ще з якоїсь причини, про що вони самі тільки знали, мали досить жовту шкіру на руках і щоб люди не звертали на це уваги, носили досить дорогі шкіряні рукавички-перчатки. Мені Олена показувала свої жовті руки і запевняла, що це тільки колір шкіри, який може скоро зникнути, але це мене не переконувало, і, можливо, я чи Іван і висловились десь критично щодо жовтих рук дівчат, а наслідок тепер — Оленин та Гальчин розрахунок з добре платної праці. Мені Оленине негодування тяжіло на сумлінні, і я, закінчивши працю, перш ніж іти додів, зайшов до Івана з новиною. Іван з мене став кепкувати.

— Е-е-е ти чубук, тай годі! Не говорив я тобі, що Марченківни, ніби телиці, весну відчувають, одруження передбачають, а ти їх хочеш тримати в Шостці. Тебе весільним батьком лаштують, а ти вухами хлопаєш, та бабські сльози за чисту монету сприймаєш. Іди, — каже Іван, — додому та дай раду своїй сестрі, а потім будемо Марченківнами журитися.

До Івана я мав довір'я, ніби до себе самого, а цього разу він ніби ворогом став: “Іди, — каже, — хутче додому, і там довідаєшся.”

Я знав, що в Катерини з Грицьком Онацьким зайшли якісь непорозуміння, але щоб Катерина цим дуже переймалась, мені здавалось дивним. Але на всякий випадок залишив я Івана в незадоволенні і поспішив додому. З Гашкою зустрівся біля хати, як вона ішла з дійницею доїти нашу Рябку, що щойно отелилася бичком. В хаті Катерини не було. Хата прибранна, ніби Гашка чекає гостей. Стіл засланий чистим настільником і на ньому лежить непочатий буханець хліба, накритий білою хустиною. Жодного признаку якогось нещастя ні по Гашці ні по хаті не видно. Не чекаючи Гашки від корови, я закотив половину настільника і всівся підраховувати трудодні колгоспникам по Кириловому зведенні за минулий день. Гашка, процідивши молоко, налила в шклянку і поставила на стіл переді мною, запитавши: “Вечеряти будеш зараз, чи тоді, як Василь з Іваном прийдуть?”

Я подумав, що Іван Кравець з Василем Грудиною, що деколи товаришував нам в парубкуванні, ніхто інший, затіяли зробити мені якусь несподіванку та й запитав у Гашки: “А це чому Іванові з Василем забажалося зі мною вечеряти? Я тільки що був у Івана і він наговорив мені всяких дурниць, що наша хата згоріла.”

— Ти Івана не знаєш, і він таких дурниць говорити не вміє, — переконливо висловила Гашка. — А з Василем вони до тебе прийдуть полагодити дуже важливу справу, а тому прохаю тебе, як доброго брата, будь чемним до них.

Випитувати в Гашки, що це за таємничі постаті, Василь з Іваном, та яку вони важливу справу мають зі мною полагодити, мені вже не було часу. В хату, навіть не стукавши в двері, зайшов Василь Роботько, з кремезним, широкоплечим, середнього росту хлопчиною і познайомив мене з ним.

— Це мій молодший брат Іван, — сказав Василь, подавши мені руку та побажавши доброго вечора. А це, — поставивши півлітру на стіл, додавив він, — замість хліба-соли, щоб ти знав, що ми в твоїй хаті свати.

Василь Роботько Іванів зять. З Іваном я вже товаришую більше року, від нього знав, що Василів молодший брат минулої осені повернувся з Червоної Армії і часто приходив до Василя, правдоподібно, на пораду щодо їхньої середньої сестри, яка під час відсутности Івана бажала прийняти приймака на господарство чи щось такого, але приймак змінив думку, чи, можливо, й зовсім не бажав бути приймаком, дитину сестрі прижив, а одружуватись не бажав, чи тільки не бажав мати нічого спільного з приймами.

Василів батько загинув десь на фронті під час Першої світової війни. Мати, залишившись удовою з трьома малими сиротами, зламала ногу під час якоїсь не жіночої праці на господарстві. Іванів батько Василевою матір'ю опікувався, ніби рідною сестрою, а потім і посваталися, але щоб Іван, чи брати Роботьки взагалі, надумались свататися за Гашку, я не міг повірити ні своїм вухам, ні своїм очам. Що цей кремезний, широкоплечий і роками старший за Гашку, хоч на обличчі зовсім хлопчина,

сподобав у моїй сестрі? Я не міг зрозуміти. Гашка чорнява, круглолиця, з невеликим, і дещо кирпатим носом, привітна дівчина. Але в неї ні коси до пояса, ні стану гнучкого та високого. Куце дівча, що ще не вибилося в дівки, а тут його прийшли сватати два поважні брати, а не якісь там слинькуваті підпарубки. В Клишках порядних дівок напевно для Іванового вибору десятків зо два знайшлося б, а йому забагнулося моєї недорослої сестри.

— У Івана господарство. У Івана мати. Іванові нема куди поспішати. Чому він не подивиться за відповідною дівкою? — звертаюся до Василя.

— Це вже не твоє діло мудрувати, — звернув мені увагу Василь, — що кому чи хто кому подобається, та як хто має з ума сходити. Якщо ти думаєш, що мій брат не гідний твоєї сестри, чи буде їй яка кривда від одруження з ним, то про це ми можемо говорити, а про те, з ким він має одружуватись, то не наше діло. Іван з Гашкою полюбилися. Іван з Гашкою згодились одружитись, наше діло з тобою, свате, тільки домовитись, як і коли весілля відбутися.

— Як же домовлятися, як я таки добре і не розумію, про що тут ми говоримо, хто з ким домовлявся, а головне, чому все так робилося в якийсь таємничий спосіб, що мене ви ставите перед доконаним фактом і вимагаєте моєї згоди?

Я хоч і був попереджений Гашкою, щоб був чемний до Василя та Івана, але таки мені відчувалось, що брати Роботьки відносяться нечемно і я почав хвилюватися. Гашка зрозуміла і вмішалася в нашу розмову з Василем.

— Мене вже й Катерина картала за це, — сказала Гашка і розплакалася. — Пробач брате, я тобі лиха не мислила, а що раніше не сказала, бо мені шкода тебе покидати. Тобі, братіку, без мене буде ще краще, — лебеділа вона і замазувала своїми солоними сльозами моє лице, груди, руки... — Ти собі вдень чи вночі знайдеш кращу за мене господиню... Вона тобі й дружиною-порадницею буде... Неродина Галька вже давно біля мене плечі обтирає, а Тетяня вже й придане у вузли пов'язала...

Катерина вже знає, що Гашку Іван сватає, чи, вірніше, що вони домовилися одружитися. Неродівна Галька з

Гашкою має якийсь зговорення на її замісництво. Тетяна придане у вузли пов'язала. Іван знає, що Марченківни весну відчують і одруження передбачають, тільки я один до цієї години нічого не знав і не передбачував. І як мені поступати, я з думками зібратися наскоро не можу.

— Іванові сподобалася моя сестра Гашка — добре. Гашці сподобався твій брат Іван — і це не кепсько. Полюбилися, покохалися і згодилися на подружжя — щастя їм Боже, — сказав я Василеві. — Але якщо ми відтепер будемо не тільки добрими сусідами, а й родичами, то давай гуртом розсудимо, як нам краще поступити. Мені принаймні потрібно буде хоч з тиждень часу подумати, коли я спроможуся весілля сестрі справити та що потім буду про свою долю думати.

— Іванові навесні також би господиня пригодилася і біля господарства і біля городу, але Пронька (Василева дружина) та Настя (сестра) матері допоможуть, а ти думай тільки не довше як місяць, шість неділь, не більше — висловив своє остаточне рішення Василь, і ми всі на це згодилися.

Есмань цього року за два дні увійшла в береги. Ми з Іваном декілька разів навідалчсь до Марченківен на Холодівщину. Вагонів під вантаження щодня меншало. Івана призначили бригадиром тракторної бригади, що обслуговувала колгосп Дідівщинської сільради та два колгоспи Гречкінської. (Зорганізовуючи Гречкінську сільраду, колгосп ім. Другої п'ятирічки розділили на два колгоспи, з бригади номер 3 утворили окремий колгосп ім. Папаніна). Іванові тепер не потрібно день і ніч біля трактора вовтузитися і у мене на праці стало вільніше. На велосипедах ми тепер могли відвідувати дівчат на Дідівщині і в Клишках. За два тижні, я сам, і з порадою Івана, вирішив далі парубкувати.

— Якщо нам з Іваном восени не іти на призов, або як би ми були певні, нас, як одружених, не покличуть відбувати військову повинність, пішли б з Марченківнами у ЗАГС, і нехай би сталась "воля Божа", поменшало б дурнів на світі, бо Грицько з Іваном — поженились. А так, будемо ще до осені парубкувати!

— Якщо Гашка або Іван не передумають, і справді одружаться, заберу Варочку від Катерини і продовжуватиму парубкувати, — вирішив я остаточно і сказав Гащці, що готовий на переговори про час її весілля з Іваном та Василем.

В одну з субот, в кінці квітня, як чемний брат моєї добродушної і відданої сестри, використавши на торфозробці бездиректорське становище після суду, роздобув я чималий кусень ковбаси, 200 грамів сиру, а винегрету (кусники варених буряків, квашених огірків, оселедця, або маленьких рибок-тюльки, кусників вареної картоплі, перемішаних між собою і облитих кислуватою масою) в харчівні можливо було купити і цілий кілограм без дозволу. Горілки також в крамницях не бракувало, запас і півлітру горілки та запросивши друга Івана, прийняв, як справжніх сватів, братів Роботьків.

На початку травня відбувати весілля було обмаль часу, а в кінці травня, хоч вже й проминуло шість років, але ми все ще пам'ятаємо смерть батька і наше осиротіння, тому весілля, як то кажуть, не годилося справляти, і тому ми згодилися на дату 15-го червня.

Великого весілля я в своїй хаті справляти неспроможний, бо викинувши ліжко з кімнати, ми могли поставити два столи, не більше, як на дві десятки осіб, і це при умові, що буде добра суха погода. В додаток ми з Гашкою не маємо ні відповідних горшків, мисок, ложок, тарілок і так далі. Варити, пекти і взагалі підготувати весільну гостину та обслуговувати гостей, в нас нема кому, а тому Катерина та ще хтось з хуторянських молодиць зготовлять обід не більше як на дві десятки людей, вип'ємо по чарці, пообідаємо і на цьому в нас весілля закінчиться. У Івана в Клишках також чогось надзвичайного затіяти майже не можливо, а тому у перезву, більше десятки осіб не піде чи не поїде.

— Для сиріт, і сирітське весілля справимо — вирішили ми і стали кожний по-своєму до 15-го червня чекати.

ПОДВІЙНЕ ВЕСІЛЛЯ

Час ішов. Я був переконаний, що до 15-го червня станеться якась зміна і за Гащине весілля дуже й не думав. На горілку гроші мав. Поросся заколоти ще було чимало часу. У придане сестрі також пару сот карбованців назбирається ще з трьох півмісячних зарплат. Але Гашку турбувала моя доля після її одруження, і вона одного дня забажала поговорити зі мною про це.

— Як буде? — здивувався я. — З тобою ми починали господарювати з нічого, а тепер з Варочкою, нам нічого не бракуватиме. Піду в Червону Армію, можливо навіть Катерина забажає сюди переселитися, а свою комірчину старим Онацьким залишити.

— Нам до цього часу якось ішло, як ти цього бажав, але тепер хтозна як воно буде. — сказала Гашка виминоючю.

— А то чому так не може бути, як нам хотілося?

— Я не певна, але ти краще про це з Катериною порозумійся. Старих Онацьких більше на Хрещатику нема. Грицько також десь подівся, а Катерина вагітна, то й Варочки напевно тобі не віддасть.

Те, що я почув від Гашки, було для мене більш пригноблюючою новиною, як саме Іванове сватання до неї. Ще півроку тому “На брата помовка — у сестри болить головка” — було на думці в Гашки, а тепер, що я буду робити осамітнений. Якщо й дійсно в Катерини таке становище, як Гашка каже, мені потрібно буде

невідкладно добре подумати над своєю долею, а не тільки за сестер.

При першій нагоді поїхав я до Катерини. Катерина на відміну від Гашки своїм становищем не переймається.

— Баба з воза, колесам легше, — жартує Катерина. — Старі Онацькі думають, що їм буде краще в небоги на Губарівщині, як в дурної Катерини. Грицько десь повівся, — попутного вітру йому в спину, а я матиму дитину і виховаю без нього. Тамару я занастила, бо була молода, недосвідчена та й час був зовсім інакший, а цю, будь певний, що догляну і виховаю, — запевняла вона. Катерина певна себе, мені нема чого журитися, мені потрібна Варочка, щоб замінила Гашку на господарстві, і сказав їй, чому саме приїхав до неї.

— Ні-ні! — заперечила Катерина. Варочки я до тебе не відпущу не тому, що сама собі ради не дам, а тому, що тобі вже час одружитися, щоб батьків рід не переводився. Гашка, як була в нас, ми всі три погодились...

— Про що? — здивувався я, пригадавши собі сватання Івана з Василем до Гашки, коли всі про все знали, а мені зробили несподіванку.

— Про те, що ти одружишся і ми матимемо певність, де шукати батькового кореня.

— Тобі радили одружитися з Іваном, щоб Анютчині дочки не були на ласці лихої мачухи. Грицька Сидорського тобі радили, щоб бува не їхати на Соловки, а ти аж на Романа чекала. Я навіть ще й не подумав, як і з ким я можу одружитися.

— Як ти ще й до цього часу не думав, то й думати не варто, — сказала з усмішкою на устах Катерина. — Звідсіль ідучи, заїдь до Плавківни і скажи їй, нехай тобі дочку за дружину готовить на 15-го червня. Відбудемо твоє і Гашкине весілля одночасно без зайвого клопоту, і ти навіть зміни в хаті не помітиш.

— А де ж я таку добродушну Плавківну шукатиму? — не знаючи про кого саме говорить Катерина, пожартував я.

— Як то де? На Холодівщині.

— На Холодівщині жадних Плавків я не знаю, — відповів я їй з певністю.

Уляна Плавківна, Олена невеличка, доброзичлива і мила мати, тепер виявилась рідною сестрою Василя і Никона Плавків, Катерининих сусідів. Никон одружений з Розкаріківною Палажкою. Я до Палажки приходив з її сестрою Женькою і це якраз Палажка потім порадила Катерину Романові. З Катериною Плавки в дуже добросусідському відношенні. Під час останніх Різдвяних свят у братів гостювала Олена мати і в гостині на підпитку Уляна стала звати Катерину свахою. Олена, як запевнила мене Катерина, приходила до нас з Гашкою в хату, як то кажуть, “Води напитися і як двері відчиняються, роздивитися”, і вже була в дядьків, щоб і Катерина мала уявлення, кого на невістку матиме. Катерина, як старша сестра і більш досвідчена в супружому житті, радить мені не так Олену, як тещу та тестя.

— Олена, якщо б не була надто руда, дівка, крашої тобі не знайти за дружину. А що така вдалась, можливо, ще й краще буде для тебе, бо, коли підеш в армію, менше буде залицяльників до неї. А якщо Олена й руда комусь сподобається, то за цим батько та мати, будь певний, доглянуть. Під час твоєї служби, також її не залишать без допомоги, а повернешся з армії, матимеш дружину, дочку чи сина і місце де жити та господарство з чого жити.

Повернувся я від Катерини більше розчарований, ніж попередніми несподіванками. Куди не поткнуся останнім часом, виходить так, як в кацапській пісенці: “Без мене мене женили, мене дома не было. Прихожу я домой — поздравляют с женой.”

Олена безперечно гарна, мила, розумна, працююча, поставна і виглядом добра дівка. З нею мило і приємно провести вечір. Її приємно послухати, і вона не виказує, що вона розумніша, красивіша гарніша за всіх. Вона не виставляє себе, що все знає, все розуміє, і все від неї та принаймні від її матері залежить. Але я з Оленою, окрім тихої розмови, спокійного вечора, ближче не зблизився. Навіть поцілувати Олену на прощання не завжди можливо. Деколи підставить щоку ніби братові, а деколи і руки не хоче подати. Мені більше подобається Неродина

Галька. Галька також надто ластувата і рудоволоса, але прудка, жартівлива, дещо вища і ширша від Гашки. Галька любить цілуватися, обніматися і не криється з тим, що любить. Приходить вільно до хати показувати Гашці, як вона вміє господарювати в хаті та біля господарства, але Галька появилася на хуторі тільки цієї весни, а про її батька хуторяни не дуже доброї думки. Грицько Нерода сутулуватий, високий і плечистий чоловік, взимку носить довгий, з завжди розхристаними полами, кожух і тоді більш нагадує ведмедя, ніж людину. Червоне, ніби розпухле, Грицькове обличчя навіть зблизька виглядає без носа і без очей. Грицько все знає, все може зробити, всюди йому діло. В колгоспі він ніби має бути огородником, а хуторяни кажуть, що він тільки підлиза і брехун. В Клишках має господарство, дружину та двоє дітей: Гальку та малолітнього сина, а цілу зиму спав разом з Мурасем в комірчині контори колгоспу. Иван, стільки само знає про Нероду та його дочку, як решта хуторян, а мені нема часу відкладувати вибір між Оленою та Галькою; вирішив Гальку перевірити першою.

Одного вечора, коли Иван забарився десь біля своїх трактористів, я з Галькою всівся спершу на лавочці біля нашої хати, але Гальці не сподобалося, що нас можуть спостерігати з вікна Гашка та її подруги, що в хаті допомагали їй підготовлятися до весілля, і запропонувала мені іти з нею в комірчину біля контори, де її батько з Мурасем ночували.

— А як батько або Мурась там нас застануть? — питаюся в Гальки.

— Батько з Мурасем поїхали в Шостку, і, вертаючись домів, заїдуть до нас ночувати.

В комірчині стояв невеликий стіл, два стільці, Мурасьове ліжко, збите з дощок, а Неродина постіль лежала в кутку. Мені нагадалася Шекирина розмова про Мурася і тепер я сам переконався, що в комірчині й дійсно смердить мокрим собакою.

— Завела мене в темний кут, отут я тебе й знасилую, — кажу жартома Гальці.

— Насилувати тобі мене нема потреби, — відповідає сміло Галька. — Мене мати навчила не тільки, як борщ та вареники варити, але і як з чоловіком жити. Гашка одружиться з Іваном, нам також нема потреби більше гуляти.

— Е-е-е, — думаю сам собі, — ти, дівчино, маєш дуже легковажну думку і, можливо, таку саму душу. Мені потрібно вірну дружину, а не жінку тільки для полових похотей. Борщу та вареників ти мені не будеш варити.

Цілувалися ми та обнімалися в комірчині до світанку, але я таки не пішов на Гальчине підступство і залишив її “потолоченою, але не обмолоченою”.

Марченківни, повернувшись з Шостки, як тільки повинь на Есмані спала, пішли на торфорозробку і влаштувалися на другій зміні (пополудні) на харчівні допомагати на кухні. Вихідний день мали не разом. Закінчували працю в десятій годині вечора, а тому мені чекати на нагоду поговорити з Оленою здалось не реальним і я пішов до харчівні, щоб там з нею зустрінутися після закінчення праці. Задвірки харчівні мені добре відомі, бо не раз доводилось відбирати харчі для Шекери та замовляти позачергову вечерю робітникам, а тому я не став переказувати через рознощиць, а пішов і сказав Олені, що буду на неї чекати в буфеті. Олена згодилась, але в буфет прийшла з Галькою. Галька, Оленина подруга і Іванова дівчина. Я вибачився перед нею, що прийшов без Івана, бо я таки й справді ішов з роз'їзду, то напевно й не знав чи Іван вільний був цього вечора. Від Гальки мені не було чого критися, то я зразу з обома зачав розмову про Гашине одруження та нашу з Іваном парубоцьку скруту.

— Моя сестра одружується, а там можливо й Іванова до осені не почекає, а нам з ним, хоч з мосту та у воду, куди не підемо на вечерниці та гулі, все спізнаємося; дівчата порозбігаються, або їх бойовіші хлопці порозбирають.

Олена з Галькою вдали, що моєї розмови ніби не чують і не розуміють і стали між собою перемовлятися про всякі буденні справи, і так ми перейшли кладкою річку

і вийшли на простір болота. Аж тоді Гальці “згадалося”, що їй мати наказувала якнайскоріше прийти з праці домів, і вона навіть не побажавши нам доброї ночі, побігла стежкою. Позбувшись подруги, Олена обізвалась першою.

— Мені також так здається, що тобі інакше не виходить, як одружитися, коли Гашка не бажає далі дівувати.

— То я й прийшов сьогодні до тебе, щоб про це домовитися.

— Зі мною? — висловила здивування Олена. — Вчора може в Клишках в такої дурної як я питав чи домовлявся. Позавчора на Дідівщині, чи там де вас з Іваном нечистий носив, а сьогодні зі мною хочеш домовитись. А з ким завтра будеш домовлятися?

— Якщо з тобою не домовлюсь сьогодні, то я спробую з твоїми батьками про це поговорити, а потім буду думати, з ким іншим домовлятися.

— Я не вірю жодному твоєму слову! — вигукнула голосно Олена. — Ти знову прийшов з мене посміятися, помучити мене.

— Оце такої?! — здивувався я. — Скільки я тебе знаю, ти мені ні разу не казала, що я тебе мучу своєю присутністю, чи оганьбив тебе чим, а тепер виявляється, що ти не вірила і не віриш моєму жодному слову, то нема нам що з тобою розмовляти. Побачимо, що твоя мати та батько скажуть.

— Я тобі не казала, що раніше не вірила, — спохватилася вона. — Я тільки не вірю, що ти мені зараз кажеш. Моє передчуття каже мені, що ти говориш одне, а думаєш зовсім інше.

— Цього разу, твоє передчуття, Олено, зовсім помилкове. Згодишся стати моєю дружиною, одружимося, полюбимося і будемо ділити радість і горе спільно в житті, а не згодишся, примушувати не буду. Золотих гір не маю і запевняти про те, що будеш павою між курми, не можу і не умію. Сама знаєш, хто я і де мешкаю.

— Якби я тебе не знала оці довгі роки, можливо й повірила б тепер тобі... — Подумавши про щось хвилину,

добавила. — Я мала віру...Я надіялась...Я молилась Богу...Я потім зневірилася...Мені здається, що вічність проминула...

— Рік тому, коли ми з тобою ближче познайомились, не жодна вічність, і за цей час я не пригадую, щоб тобі щось лихого трапилось. Тебе навіть мати деркачем не вибила, як ми перший раз провели вечір до світанку. Для мене рік промайнув ніби один день.

— Для тебе рік, а для мене шість... Шість довгих років, — вимовила Олена і голосно розплакалася.

На ганок до батькової хати Олена не забажала заходити, щоб ще трохи посидіти та поговорити, а запропонувала лавочку на Івановій стороні вулиці під її дядька Петра двором, понад самим обривом гори, звідкіль пробивається джерело чистої, холодної води. Сиділи ми там до півночі, і після півночі. Говорили про все, про всіх і звичайно дещо про себе, і спохватилися аж тоді, як дядькова Петрова дружина, брязкаючи дійницею, вийшла доїти ранком корову. Мені таки було потрібно знати остаточну Оленину думку, і з цим звернувся до неї в останній раз.

— Якщо посватаєш, так, як в добрих людей водиться, — прийдеш до батька та матері з кимось з старших людей, не відмовлю...

— Моя золотоволоса Петрівно! — зрадів я. — Дай я тебе поцілую в кожну ластовинку!

— Почекай! — насторожилась Олена і не допустила мене, щоб я її поцілував. — Я не сказала тобі, що відтепер я твоя і ти зі мною можеш поводитись, як тобі забажається. Ми з тобою ніч просиділи, і я тобі пробувала розтолкувати, що ти все робиш без будь-якої послідовності, в поспіху і не думаєш, що з того вийде завтра. Мені здається, що в тебе душа, як висушений окраєць хліба і, не розмочивши, можливо й зуби поламати об нього. Я за тобою душу виплакала, а ти ж в своїй до мене любови не маєш.

Я хотів заперечити Олені, але вона не далась і звернулася до мене з запитанням:

— А відколи це я тобі не Олена, а Петрівною стала?

— Відтепер, — не задумуючись сказав я.

— І то з якої причини, як це не одна з твоїх таємниць, дозволь мені знати.

З якої саме причини я назвав її зненацька Петрівною, я й сам напевно сказати не міг. Слово вирвалось мені без задуми, і тепер потрібно було Олені вияснювати, згадавши відношення мого батька до матері.

— У мого батька дружина була хоч і не така золотоволоса, як ти, але також норовиста не гірш тебе. Для всіх мати була Мотрею, а для батька Петрівною. Деколи батько називав матір Мотею, але вона чомусь не любила здрибніле ім'я. Не подобається тобі, я більше тебе Петрівною звати не буду.

— Чому ні, коли й матір твою так кликали. Але заруби собі на носі, — посварилась на мене пальцем Олена, — те, що ти мені тут кажеш, я завжди буду мати на увазі.

Світанок став справжнім світлим ранком, що запевняв теплий і соняшний день. З усіх димарів хуторян Холодівщини звивалися струмки сивого диму від розпаленого вогню в печах, і, охолонувши у нічних випарах Есмані, змішувались з сірим туманом, що втікав в небесні простори від перших соняшних променів, що пробивались крізь вершини хвій надесманського лісу. Перед східцями ганку Олена подала мені на прощання руку і порадила:

— Сьогодні п'ятниця, і щоб було щастя, у п'ятницю жадного діла не годиться ропочинати, то й тобі не раджу. Прийдеш до мене в суботу після праці, або в неділю ранком, тоді й поговоримо та й з батьком та матір'ю порадимось.

— У суботу після праці я тебе ось тут і чекатиму, — сказав я Олені необдумано і пішов на торфорозробку, щоб довідатися, коли можлива подача вагонів на вітку під вантаження, щоб знати, з чого день починати; іти додому та заснути годин дві-три в ліжку, чи іти на роз'їзд і на столі "контори" подрімати, закіль вагони прибудуть. Вагонів принаймні до полудня не передбачувалося, але заснути мені так того дня й не пощастило; на стежці в колишньому

радгоспному саду перестрів мене Кирило і попрохав відвезти до пирощинського млина збіжжя на помол для коней.

— Я за тобою ще з вечора розглядався, — сказав Кирило, не привітавшись. — Для коней фуражу нема і я домовився на млині, що сьогодні ранком доставлю збіжжя на помол, а відривати когось від праці на декілька годин тепер не час. Іди запрягай коня до воза, а я піду скажу комірникові, щоб мішки з комори повиставляв.

За декілька годин я в млині з помолом не справився. Перед тим, як ішов на роз'їзд вечором, сказав Іванові, щоб завтра був готовий іти зі мною свататись до Олени. У суботу дещо виспався, від Кирила зумів втекти не зауваженим. Дві півлітри горілки приготував для сватання і з вагонами вправився ще перед заходом сонця. Повечеряв завчасу і вбрався, як і належалось молодому, щоб бути показнішим перед майбутньою тещею. Зайшов до Івана, як ми умовилися вчора, але його цілий день не було вдома і ні батько ні мати не певні чи він прийде сьогодні додому ночувати.

Іван прийде додому, я був певний, але як скоро, цього здогадатися не міг і став його чекати. Сонце вже давно зайшло. Хуторянські хлопці та дівчата вийшли на вулицю на гулі і я пристав до них, щоб час здавався не розтяжним. Десь перед дев'ятою годиною приїздить з Васильківщини спітнілий Іван.

— Що трапилось? — питаюся.

Нічого особливого, — відповідає Іван. — Роззяви трактористи робили підтяжку тракторові і нащось свічки були повикручені. Один поклав їх там, де не потрібно, а другий ключ кинув і на одній ізоляцію оббив. Довелось мені їхати у Вороніж за свічкою. А ти хоч півлітри наготовив?

— Маю дві.

— Ну, ти того, а я вмийсь та переберусь. — І Іван закинувши ногу на сідло, зник за рогом Самійлового двору.

Іти на торфорозробку по Олену та Гальку, а звідтіль до Олениних батьків, було вже дещо пізно, а до того Іван

не радив мені взагалі вдавати закоханого, як то кажуть “В гробову дошку”.

— Вигадуєш, — сказав Іван, коли я все ще бажав зайти до дівчат на торфорозробку. — Вони обидві готові одружитися зпросоння досвітком і до сніданку весілля справити. Підемо прямо до Олениних батьків і там чекатимемо на Олену з Галькою.

Холодівщинські дівчата та хлопці гулі мали в дубині біля Яковового двора. В хаті Олениних батьків не світилося, як ми того сподівалися.

— Будем будити хутір, — каже Іван, і почав заводити свою улюблену пісню. — “Там, де Ятрань круто в’ється...”

— Ти що, вчадів? — смикаю його за руку, щоб затих. — Нас не тільки Олена з Галькою почують і напевно додому не прийдуть і до півночі, але хтось з хуторян, чого доброго, люшнею по ребрах почастує.

— Ми свати і нам вільно сьогодні поводитися, як нам забажається. Сватів не вільно нікому ображати. У Клишках такий звичай.

— На сватів ми зовсім не виглядаєм, і ми не в Клишках, — кажу Іванові, — Але нехай буде по-твоєму, пічнемо від Василя.

На наше щастя, на Івановій стороні вулиці, у Василя Марченка ще світилося в хаті. Василь одружений з Товстухівною і ми одного разу з її сестрами заходили до хати, проводячи їх з клубу торфорозробки. Зайшли до Василя в двір і постукали в сінешні двері. Василь був вже в ліжку і двері нам відчинила його дружина та стала розпитувати, навіщо нам потрібний Василь.

— Прийшли свататися, — каже відверто Іван, — а ваші хуторяни вже послули.

Товстухівна, правдоподібно, подумала, що ми будемо сватати її сестру, не розпитуючи, коли й кого, стала гукати Василя.

— Василю! Агов, Василю! Ану мерщій сюди! Хлопці тебе в свати прийшли прохати!

Василь, як стій, в спідній сорочці та підштанках з’явився на ганку.

— А хоч півлітри маєте з собою? — оглянувши нас, запитав Василь.

— Півлітру ми маємо, але пробачте, що вас потурбували, — став я виправдуватися перед Василем і розповів йому, як я з Оленою в четвер ніби домовився, щоб наще одруження полагодити сьогодні вечером з її батьками, а вони напевно на нас не чекали і вже вляглися спати.

— Це біда не велика, — зрадів Василь. — Сестру прийшли сватати такі хлопці, варта й двері виломити, як не поспішить дядько відчинити. Пішли!

Взявши нас обох під руки, Василь спрямував нас на східці ганку.

— Та ти збожеволів, чи що, чоловіче? — обізвалася його дружина з сіней. — Почекай, я ось тобі хоч штани винесу.

Надівши штани та сорочку, Василь, після короткого роздумування, пішов у хату, а вдягнувшись, прийшов до нас на ганок і запросив нас у хату.

— Моїй сестрі та тобі потрібно багато щастя і долі, а тому не годиться сватам вирушати з хати, не посидівши, щоб щастя не цуралось, і по чарці випити, щоб доля не плакала. А з тим, що дядько з тіткою спочивають, не турбуйтеся, я вже тепер за вами догляну.

Моєї півлітри розпочинати Василь відмовився. — Гості в нашій хаті, і хліб-сіль наші. — У Василя знайшлася горілка і закуска. Посидіти у Василевій хаті на щастя і випити, щоб доля не плакала, довелось майже з годину, аж докіль таки в півлітри дно не “висохло”. На дворі була зоряна, але без місяця, ніч. Дівчата та хлопці біля Якового двора принішкли, чи вже розійшлися домів. Окрім Василевої хати, більш ні в кого з хуторян не світилося. Виходячи з двора, Василь знайшов між купою дров чималу дручину і нею вдарив декілька разів у свої ворота та голосно вигукнув: “Свати на хуторі!”. Потім, перейшовши вулицю, почав дручиною торохкотіти по щикетинах дядькової огорожі.

— Пожежа чи що там? — обізвалася з сіней Оленина мати.

— Відчиняйте двері, тітко Уляно! Сватів веду! — майже кричав Василь з вулиці, не перестаючи торохкотіти дручиною по щикетинах.

Оленина мати чомусь довгий час не відчиняла сінешніх дверей і перекликувалася дотепами з Василем. В хаті хтось засвітив світло. Оленині брати та сестри, порозбуджувані Василевою стуканиною та торохкотінням, припадали до шиб вікон, щоб самим довідатися, що діється на вулиці, і тільки хвилин через десять Василь перестав торохкотіти щикетинами, а Оленина мати вислала свого чоловіка, щоб відчинив сінешні двері та запросив нас в хату. В хаті Василь Іванович приказками та жартами розповів своїй тітці та дядькові, хто ми, звідкіль і чого до них прийшли. Вибачився, що без хліба-соли, тільки з “святою водою”, і взявши від мене дві півлітри горілки, поставив їх серед столу. Оленина мати запросила Василя, як свата, за стіл на покуття, нас з Іваном посадила ліворуч його, а свого чоловіка праворуч. На стіл поставила чарки, перед чоловіком поклала буханець хліба та ніж, щоб він нарізав скибоқ хліба на тарілку, сама нарізала кусниками сала та кружалами цибулі на окремі дві тарілки, потім всілася рядом з чоловіком і штовхнула його в бік, щоб наливав горілку в чарки. Поцокавшись чарками, ми бажали одне одному здоров’я. Василь дякував, що вони впустили нас в хату і дозволили відпочити з “далекої” дороги та горло промити. Пожартували, горілку закусили хлібом, салом та цибулею. Мати знову штовхнула батька в бік, щоб наливав по другій чарці, мовляв, щоб було до пари. Він наповнив чарки і вже був підніс, щоб цокатись, а тоді схаменувся.

— Гей! Стара! А де ж твоя дочка? Свати в хаті. Горілку п’ємо, а дочки чортма.

Оленина мати, правдоподібно так само, як і я, була переконана, що Олена вже дома і сховалася в світлицю, пішла туди і звідтіл вивела найменшу свою дочку, восьмирічну Федорку.

— Ну, ця ще дуже мала, — пожартував Оленин батько. Ти, — каже, — стара, шукай за більшими.

Федорку мати насварила, що не пішла спати в спальню, як інші діти, відвела її в спальню і, повернувшись, розвела руками перед чоловіком.

— Нема, старий, нашої дочки дома.

— Оце мені мати! — подивившись на стінний годинник, все ще жартуючи, сказав.

— Північ на дворі, а вона не знає навіть, де її дочка. Нема старшої, буди молодшу. Горілку пила — деньги (гроші) на стіл.

— Та де ж те псяче кодрло могло б бути? — журилася Оленина мати. — Це ти, батько, так допустив, що нас діти не слухають. Спершу пустив у Шостку, а тепер дозволив, щоб і додому ночувати не приходила. — Змінила мати думку і почала нарікати чоловікові. — Вона така рижа, як ти і така вперта, то йди й шукай, — ти батько.

— Якось, як вилізу із-за стола, то вам обом перепаде “на бублики” — дочці й матері.

Олена з братом Петром, правдоподібно, підслухувала розмову в хаті і, здогадавшись, що між батьком і матір'ю може виникнути справжня суперечка, послала брата в хату.

— Де Олена? — ніби змовившись, запитали Петра майже в один голос батько, мати та Василь.

— А я що? — відповів Петро, мабуть, підказаною відповіддю сестрою. — Пастух їй?!

— Бачиш, старий, якого лобуряку вирощуєш?

— Ти мені що? — обіззався суворо із-за столу батько.

Петро добре знав, що з батьком можуть бути жарти дуже “короткі”, і він не стане чекати, докіль чужі люди підуть з хати, а попитає при людях так, що й “зорі з неба попадають”, то й почав розповідати.

— Олена з Галькою прибігли на гулі до Яковового двора, задихані, ніби за ними хтось гнався. Сказали мені, що вони щось мають в Гальки, і я послухав їх та пішов з ними до Гальчиного двора, а звідтіль я приходив довідатися хто і що робиться в нашій хаті. Вони все ще біля Гальчиного двора на щось чекають.

Батько наказав Петрові піти й привести Олену за коси, якщо добровільно не прийде, але Петрові не довелось іти за сестрою. Олена грюкнула сінешніми дверима, мабуть для того, щоб сповісти свій прихід, зайшла спокійно до хати, сказала виразно “добрий вечір” і

знявши верхню одежину та хустку з голови в світлиці, прийшла та сіла біля стола рядом з матір'ю. Налиті горілкою чарки все ще стояли на столі недоторкані. Батько сидів суворий і не відводив очей від дочки. Мати своїми маленькими намозоленими кулачками штовхала Олену під столом в коліно. Олена сиділа мовчки з похиленою головою. Василь, знаючи добре дядька та тітку, навіть не наважився пожартувати, щоб якимось змінити настрій біля столу. Петро заховався в спальню, але мені видно було його руду чуприну через щілину відхилених дверей. Петрові, мабуть, було цікаво знати, як поступить батько з неслухняною сестрою.

— Ну, от дочко, — ніби сам до себе, неголосно обізвався батько, все ще не відводячи зору від Оленої похиленої голови. — Люди прийшли тебе сватати за Грицька. Ти добре знала, що вони прийдуть, але нас з матір'ю не попередила. Карати тебе за це при людях не годиться, але й людям я мушу дати відповідь. Примушувати тебе також не буду. Пояснювати тобі, хто такі свати і за кого тебе сватають, тобі непотрібно, а тому рішай сама: згодна — зав'яжи, а не згодна — відкажи.

Олена мовчки встала з лави, пішла в світлицю і вернувшись звідтіль з вишиваним рушником, перев'язала ним Василя Івановича через плече, поцілувала його і готувалася сісти знову біля матері на лаві.

— А це що з тобою, дочко?! — підхопилася з лави мати. — Не знаєш, кого перев'язувати, чи що?

— Знаю! — зухвало відповіла матері Олена. — Але вони й без перев'язування обійдуться.

— Обійдуться, не обійдуться, а ти так зроби, як чемна дочка порядних батьків. Я тебе між люди виряжати буду, а тому роби так, щоб люди на тебе не нарікали, і нам з батьком не виказували, що вміли дочку народити, та не вміли до розуму спорядити.

— Братові Василю Івановичу я довірила, а він їхній сват, хай їх і припил'нує. Я їх пов'яжу сьогодні, а завтра їх із свічкою вдень не знайдеш. Пропаде рушник і хустка.

Батькові Оленої розмова з матір'ю зовсім не припала до вподоби і він підвівся за столом і, grimнувши кулаком

об нього, з погрозою в голосі сказав: Я тебе, дочко, питаю раз, і не примушуй мене перепитувати. Мати тобі також не рівня, що ти з нею дурні жарти завела.

До батька озватись Олена не наважилася. В світлиці в неї заздалегідь були приготовані рушники та хустка. Перев'язавши Івана рушником, так, як і належить, поцілувати свата, поцілувала в уста, а мені, зав'язавши на руку хустку, витягнувши шию, підставила щоку.

— Ні, — кажу, — Олено, відтепер більше так не буде, як було. Хустку вмієш зав'язувати, то й цілуватись навчайся. — Згріб її в обійми і поцілував, як і належить чоловіку цілувати вірну дружину.

Мати в сльозах радості кинулась обціловувати нас з Оленою, примовляючи: Бог вас благословить, діти мої. Бог вас благословить, діти мої...

Суворість з батькового обличчя зникла і навіть забриніла сльоза в його широко розположених на обличчі сіро-синіх очах. Підійшовши до нас, мовчки поцілував Олену в чоло, а мені подав тільки руку і кріпко її стиснув. Повернувшись до столу, батько налив чарку для Олени і запропонував випити за наше з Оленою щастя, здоров'я та щирю любов. Василь почав знову жартувати, але матері забажалося поділитися з нами своєю таємницею, про яку навіть своєму чоловікові не признавалася.

— Можливо й гріх за це на душі маю, що навіть вашому батькові та дядькові, моему дорогому чоловікові не признавалася, але щоб ви знали, я таки свого зятя у Бога вимолила. Я за тебе, синку, вже мабуть вісім років Богу молюсь.

І, поцілувавши спершу мене в чоло, а потім Олену, всілась біля батька і стала розповідати, як в 1931-му році навесні, тільки що отелившуся корову Гапичівнин зять, Іван Шевченко з малим Андріяном Гречкою, забрали від неї за якусь дурну контракцію, а Іван Шевченко навіть вдарив її в обличчя. Мати ходила вагітна Федоркою і тепер думає, що Іванові побої відзиваються і на Федорці. Федорка боязлива і ховається не тільки від незнайомих людей, але й від братів і сестер. Корови матері було шкода не тільки через те, що не мала молока для дітей, а й тому,

що це було продовження корів з її приданого. Довідавшись, що радгосп ім. Петровського загородив кошару біля озера, що біля Першої Васильківщини, і пригнав свою череду туди на випас, мати пішла розвідати, чи, бува, нема там її корови. Було десь перед полуднем і вона чекала біля кошари повернення череди на полуденне доїння та водопій. Ми з батьком везли віз сіна Майкою дорогою біля кошари і батько, зауваживши невеличку жінку, що, нахилившись на ворини кошари, правдоподібно плакала, зупинив Майку, зліз з воза і пішов до жінки. Плавків та Марченків батько знав добре, і з теперішньою моєю тещею вони говорили, передивлялися череду мабуть більше години. Майку обсідали мухи та оводи, яких було дуже багато поблизу кошари з коровами, а мені на возі сіна допікала спека. Кричати на батька: “Тату, ходіть!” — я не посмів, бо вмішуватися в яку розмову батька з будь-ким було непростимим проступком, але й чекати на спеці було досить докучливо. Я злазив з воза пообганяти мухи та оводи від Майки. Ховався в холодок під возом. Вилавив на віз, щоб було видно, що робить батько з тою незнайомою і маленькою жінкою, а жінка ніби з мене глузувала і час від часу махала рукою в мою сторону.

— Я так і твоєму батькові тоді сказала, — закінчуючи оповідати, добавила мати. — У тебе син неспокійний, а в мене дочка, нехай здорова росте та щаслива буде, неслухняна росте, то можливо й сватами колись будемо. А ти, псяча дочко, хотіла мені зятя заморозити, — нагадала Олені нашу першу з нею проведену ніч на ганку минулого року. — Добре, що Гриць тоді ніг не пообморожував, а то б тепер і мала чоловіка каліку. Потрібно, дочко, матір слухати, то й сама знатимеш, як в світі жити.

Оповідання матері було щире й правдиве не тому, що вона так про зустріч з моїм батьком тепер нагадала, а щоб нам з Оленою було “І до любови, і до розмови”. Але так вони й з батьком говорили, бо залізи на віз сіна, батько, сіпнувши Майку віжками, щоб тягнула воза, пояснив мені, свою довгу затримку.

— Це Воронцівни Лідьки зовиця, з того хутора, що я колись тебе до лікаря Лукашова возив і він тебе від смерти врятував. В неї барбоси (собаки) корову забрали і її побили. Мила і розумна молодиця, каже, що в неї дочка для тебе росте, дай Боже, можливо буде тобі тещею, а мені свахою. — І скинувши кашкета, батько тричі перехрестився, що означало, що він у сказане вірить, або принаймні бажає, щоб так було. Я про цей випадок завжди пригадував, як проходив чи проїздив мимо того місця, де була одно літо радгоспна кошара, але не припускав, що та молодиця, була якраз Оленою матір'ю, а не сусідкою Лукашова, що від Холодівщини мав свій хутір за півкілометра.

За день і розмір весілля батько не забажав навіть багато говорити.

— Кажеш, що добре б було відгуляти весілля разом з твоєю сестрою, то й відгуляємо разом, а про те, що готувати, і кого кликати на весілля, ми вже з твоєю тещею над тим подумаємо.

Було вже десь по другій годині ночі, коли ми “висушили” обидві мої півлітри, і ніби наговорилися, домовилися і порозумілися про що нам бажалося та як нам дивитися на майбутнє, і стали розходитися домів.

Василь дуже сердешно попрощався з тіткою та сестрою і поручкався з дядьком, Іван отримав поцілунок від Олени та її матері, а від батька подяку за сватовство. Коли прийшла черга до мене прощатися та бажати доброї ночі, і я простягнув руку батькові, мати ніби опарена кинулась між нас.

— А ти ж куди, синку?

— Як то куди? — здивувався я. — Додому. Завтра навідаюсь до вас.

— Засватав нашу Олену, зав'язала вона тобі хустку на руку, то й зав'яжи їй голову, щоб вона тобі була вірною дружиною. Я твоя теща, а ось твій тепер тесть, а це тепер твоя дома, — розвела руками мати. — Сватам спасибі і на добраніч, а ти з своєю дружиною он туди, — показала вона на двері світлиці. А ти, дочко, також тепер вже не чекай на розпорядження матері. Маєш чоловіка. Маєш

подушки. Забирай лямпу в свою спальню та приготов постелю.

Як поводитися засватаному, я навіть над тим не подумав. Маньчиного сватання не пам'ятав. Коли Іван сватав Анютку, то батьки першого вечора не згодилися на Анютчине з Іваном одруження, і потім приходив до батька та матері Іванів батько, старий Жондар сам домовлятися з батьком та матір'ю, і я добре пам'ятаю, що Іван в нас на ніч не залишався спати з Анюткою. Під час Романового сватання до Катерини я мешкав у Розкаріки. Іван з Гашкою, якби їй забажали ночувати разом в нашій хаті після сватання, я б ніколи їм на це не дозволив, а тут майбутня теща, аж перелякалася, як я хотів з Іваном та Василем відійти додому. Таке поводження Оленої матері мене здивувало, але я не став перечити і Олена ніби не спротивилась матері, забрала лямпу зі столу і пішла в світлицю. Я пішов за нею. З світлиці Олена попрямувала в спальню і, поставивши лямпу на підвіконні, взялася швидко і справно розстеляти ліжко. Впоравшись з ліжком, Олена обернулася до мене з усмішкою на лиці і дозволила поцілувати її та сказала, щоб я влягався в ліжко, а вона занесе лямпу в прихожу.

Недовір'я чи підступства я від Олени більше не сподівався, роздівся і ліг на ліжко, залишивши для неї місце з краю. Але Олена, віднісши лямпу в прихожу, повернулася в спальню і сіла біля вікна та поклала голову на руки. Я вже до її поведінки трохи звик, і знав, що біля неї силою я не годен будь-що зробити, не тому, що не міг, а тому, що вважав негідним вчинком будь-кого, не то що милу особу насилувати.

— Як довго там сидітимеш? — питаюся в Олени, вирішивши, що вона вже мала досить часу подумати і передумати.

— А тобі що до того? — відповіла вона з роздратуванням в голосі.

— Добрий день, дядьку! Знову у вашій хаті! — пожартував я. — Мені тепер дуже багато до того, що ти робиш і про що думаєш. Чи ти сіла передумувати нащо перед батьком і матір'ю згодилася?

— Я вже давно думала і передумала. Мені більше нема про що думати.

— Дуже добре, моя Петрівно, що ти вже більше не будеш ні про що думати та гадати. Іди ось, приляж біля мене та розкажи, як ти все передумала.

— Я тебе ночувати не запрошувала.

— А де ти була, як мати...

— Мати тебе залишила ночувати, то й іди до неї! — з гнівом у голосі висловила вона.

Я такої зневажливості до милої і щирої малої жінки і до того її матері, від Олени не сподівався і втратив рівновагу; схопився з ліжка, ніби хтось мені гарячого попелу сипнув в обличчя. Схопив Олену міцно вище ліктя за руку.

— Слухай, розумнице, і назавжди запам'ятай! Від сьогодні твоя мати не менше рідна і дорога мені, як моя рідна, і ти її в моїй присутності більше не наважуйся ображати. Я присягав сестрам, що на нікого з жіночого роду руки не посмію підняти, але за образу матері зроблю виняток і “втру” тобі розумного носа. Хто твоя мати, що ти посилаєш мене до неї ночувати? Я до твоєї пазухи насилу не пробував добиратися і тепер в ліжку насильно не потягну. Не бажаєш бути добровільно моєю дружиною — скажи! У четвер я тебе як порядну дівку питав, ти сказала, прийди в суботу до батька та матері. Я прийшов, як і належало в такому випадку, з порядними людьми, до порядних людей, а ти бігала та заглядала попід вікнами, ніби дівчина-пустуха. Твій батько тебе не примушував і питав по-доброму, аж ти стала “дуже розумно” над нами з Іваном жартувати. Не маєш в серці своєму любови до мене, не віриш мені, не бажаєш бути мені за дружину, маєш язик в роті то й вживай його належно. Скажи мені просто і недвозначно, і я більше й дивитись у твою сторону не буду... А батькові та матері твою відмову скажу вранці, — добавив, вже зовсім заспокоївшись і надівши штани.

Олена зрозуміла, що я не жартую, і прохати та переконувати її більше не збираюся, вона в плач та сльози і мені в обійми.

— Грішечка дорогенький! Грішечка золотенький! Пробач мені! Не залишай хоч тепер мене! Ноги твої митиму і воду питиму, тільки матері не згадуї, що я так необачно з тобою поступила і матір свою необдумано образила. Я тебе любила, люблю і завжди любитиму, тільки тебе. Вигониш, покинеш, а я все тебе любитиму. Я за тобою вже всі сльози виплакала, душу свою скривавила, ночі не досипляла, думкою перед Богом грішила. Ти послухай мене і зрозумій.

Олена, дещо заспокоївшись, без спротиву лягла біля мене на ліжку і почала свою сумну дівочу розповідь.

— Я тобі вже казала, що перший раз тебе побачила через оте вікно, де я тільки що сиділа і пригадувала, як тоді все сталося. В нас не було ні хліба, ні картошки і корову нам Гапичівнин зять забрав. Батько возив торф своїм конем, а ми з матір'ю сушили торф на болоті. На трьох ми отримували по 300 грамів хліба на день та три рази на день по тарілці борщу на харчівні і цими харчами ділилися на цілу родину. Восени, коли не стало торфу для сушення, для нас всіх залишились тільки батькові 300 грамів хліба та три тарілки борщу, або картопляного супу. Кого батько прохав, я не знаю, але мені прибавили один рік віку і зарахували робітницею гуж-транспорту на фрезерному видобутковому полі, бо там ніби торф легший. Фрезерний торф і справді легший лопатою накидати, але зате кошуля більша, а щоб норму виконати, потрібно не менше 400-450 кілограмів торфу накидати в кошулю. Перекидати мені одній кошулю було не під силу. В гуж-транспорті працював на тебе подібний Іван з села Землянки. Іван і зжалівся наді мною: допомагав мені запрягти коня так, щоб в дорозі не розпрягався. Допомагав мені кошулю перекидати, а в неділю проводив мене до нашої греблі, щоб бува хто в мене не відібрав хліба, що я, відкладаючи по третині, зберегла за тиждень.

Одної суботи ввечером, після Водохрищення, Іван провів мене як завжди, залізницею до нашої греблі і хотів вертати назад, але дороги на греблі не було, а я глибоким снігом не мала вже більше сили іти. Іван привів мене до хати хвору і стомлену. Мати змилювалася над Іваном і

залишила його в нас переночувати. Ранком Іван пішов на фрезерний відділ торфо-розробки, а я вже не могла встати з ліжка, — я мала гарячку і напухлий живіт. Батько з вашого хутора привів бабу-шептуху і вона підбрала мені мій обірваний тяжкими кошулями живіт, але гарячка мене не покидала. (Тут мова ішла, правдоподібно, про Вареникову Явдоху, що й мені живіт підбирала). Згодом виявилось, що від перестуди, чи від підриву живота, в мене припинилося місячне (менструація) і живіт став знову розпухати. Іван, довідавшись про мою хворобу, прийшов одного вечора відвідати мене, але цього разу він ішов не залізницею, а дорогою через Московське і замість звернути на ганок нашої хати, звернув на тітчин і постукав у двері. Відчиняти двері вийшла Вірка і не розпитуючи, хто він і чого до них стукає, запросила в хату. Ти сам добре знаєш, як тітка Гапичівна любить гарних хлопців, що залицяються до її дочок. З першого погляду вона сподобала Івана та довідавшись, що він прийшов мене перевідати, наговорила йому, що я матиму дитину. Іван, повіривши тітці, не став звірятися, а повернувся до свого бараку, забрав свої речі і втік, правдоподібно, до батьків в Землянку навіть не розрахувавшись на торфорозробці. Я добре знала, що дитину мати я не можу, бо ні з Іваном, ні з будь-ким я тоді ще й не цілувалася. Материне зілля, що вона роздобувала у ворожок та варила чи настоювала на горілці мені не допомагало. В животі всилювалися болі, і він з кожним днем ставав все більшим і більшим. Я молилася Богу і прохала в нього скорої смерті, аж ти підїхав під вікно на возі нашого сіна та з вкраденим дідовим ятіром. Петро ятір зауважив першим і сказав мені. До того я три дні вже не підводилася з ліжка, але цього разу якась сила примусила мене піднятися і підійти до вікна. Зауваживши тебе, я обімліла, впала на живіт і була б стікла кров'ю, якщо б Петро скоро не покликав матір, а мати Івана, щоб замовив кров.

Перше, що я бажала зробити, прокинувшись, це вбити тебе. Не тебе, як Грицька, а тебе, як Івана. Я несамовито кричала, вимагаючи від матері кочерги, і поривалася, щоб нею вбити зрадника-боягуза і злодія

дідового ятера, що він виплів мені на щастя, повибивати тітці Гапичівні вікна за те, що на мене неправду наговорила Іванові, і втопитися в ополонці, заплисти під лід на річці, щоб мене до весни не могли й знайти. Обмивши і заспокоївши мене якимось виваром з зілля, мати, як я тільки прокинулася ранком, запевнила мене, що на возі сіна був не Іван, а ти і розповіла мені, що ти сирота без батька, матері і навіть без хати живеш в колгоспній сторожці з сестрами і в тебе ще тяжча доля, ніж моя. Я стала думати і молитися за тебе.

Позбувшись занечищеної крові, за два тижні я вже була цілком здорова і пішла за наш тин на дядьків город перевірити, чи ти справді був викинув дідів ятір за тин, як мені здавалося, і я там знайшла його.

Слухаючи Олениного оповідання, я намагався не заплющувати очей, бо знав добре, що як тільки заплющу очі, захропу і тільки тоді прокинуся. Такий “сон”, можливо, я набув ще від батька, а можливо вже парубкуючи довгими ночами та доглядаючи вночі за колгоспними кіньми.

Олена також до мого сну була трохи призвичаєна, бо правди таки нема де дівати; парубкувати і на хліб насущний заробляти в колгоспі і на торфорозробці чи на розїзді, не завжди можна виспатись не то досхочу, але й для потреби людського організму, а Олена не противилася сидіти з нею до світанку. Цього разу, хропонувши декілька разів, я прокинувся, а вона почала далі розповідати про її діда Володимира.

— Ти можеш і не вірити мені, але дід Володимир виплів ятір майже перед самою своєю смертю, мені на щастя. Ним ловити риби неможливо, бо в його тільки перед, а зад не має сітки. Риба, коли й запливе в нього, свобідно впливе, так як і щастя, силою не втримати. Так дідусь мені й сказали: “Оленко, якщо любови в серці не матимеш, щастя в житті тобі не буде, так як риби в цьому ятері. Вважай на нього, щоб хтось лихий не вкрав і не знищив.” Ти був вкрав, але не знищив. Я знайшла і повісила на те місце, де мені дід показали, а любов до тебе вільно в серці носила і ношу. Я молилася за тебе. Я прохала Бога, щоб

дозволив хоч раз на тебе поглянути. Мені снились сні про тебе і ти одного вечора несподівано прийшов до нас на гулі. Ми гуляли біля Сергієвого двора. Андрій грав на балалайці. Я з радощів насмілилася запросити зі мною танцювати, але ти відмовився. Я чекала на тебе, щоб провів додому, а ти пішов з Овсюківною Сашкою. Я проплакала до самого ранку і вже була вирішила ятір порвати, порубати і вкинути в піч, але, вмившись, пішла в світлицю, щоб помолитися ранішньою молитвою і мені ніби причулися дідові слова: “Не матимеш любови в серці, не матимеш щастя, так як і риби в цьому ятері ”

Ти приходив до нас на гулі та на вечерниці, ходив з усіма дівчатами, моїми подругами, а мене обходив. До мене залицявся твій друг Михайло (Грудина). Від Івана я насилу вирвалася, як він згріб був мене в свої обійми. Ти сам знаєш, що Іван може й кістки потрощити дівчині, як притисне своїми руками. В нього сили мабуть не менше, ніж у трактора. Від Івана хібащо зовсім безголова дівчина відмовиться, але я чекала на тебе, я любила тільки тебе і ти нарешті наважився провести мене додому. Хитра Вірка вивела тебе на дорогу, мабуть, щоб ти там її почекав, закіль вона розправиться з своїми супротивницями-сестрами, але її надія на тебе завела, як і мене не раз підводила, ти не чекавши на неї, пішої зі мною, хоч і моя радість була зовсім короткою. Коли я почула, що мати встала і вийшла на двір, я загадала собі: як мати й справді вийде з деркачем мене заганяти до хати і ти заступишся за мене, то любиш. Не станеш матері перечити — не любиш. Але коли мати наказала мені завести тебе в хату, щоб, бува, “бідна дитина” не замерзла, я решту ночі провела в сльозах, не знаючи, радіти з матеріної поведінки чи сподіватися якогось підступу, від кого, й сама не знала. На другий день ти, ніби сам ангел смерти, появився ранком на вагах, і для мене прорвалося пекло — Гапичова Вірка була на мене лихою, що я тебе забрала від неї. Гапичівнина Вірка була лиха на мене й тебе за те, що ти прийшов на місце Кобилякова, якого вона вважала вже майже чоловіком. Тітка Гапичівна погрозила матері вікна повибивати і ворота дьогтем обмазати. Гапичівнин Іванець обзивав мене брудними словами, а ти так

поводився якби про це нічого не чув і нічого не знав: один вечір прийдеш до мене, назвеш, ніби на глум, декілька разів Олечкою, Олею, або Оленкою і не приходиш гижнями, а то й місяцями. Якби ти потрусив раніше так, як сьогодні, я б тобі давно розповіла, що оце розповідаю. Я б тобі давно призналася, як я тебе люблю, а так я все мала сумнів, що ти мене не любиш, що ти мене про “будний день” тримаєш, а на “святковий” десь іншу маєш. Ти пам’ятаєш, як я вас з Іваном на містку зустріла, до праці йдучи?

— Пам’ятаю, — відповів я, але Олена не обізвалася і почала тихо плакати.

Минулого літа я, щоб не попадатися Кирилові на очі та не відмовлятися від нічного нагляду за колгоспними кіньми, повечерявши на торфорозробці, пішов до Івана на Дідівщину і там пропарубкували ми до білого дня. З того кінця Дідівщини, де ми парубкували, до Холодівщини, не менше п’ять кілометрів дороги, а тому, закіль ми прийшли на місток Есмані біля Холодівщини, сонце вже було ген-ген поверх дерев, а Олені, не зважаючи на неділю, забажалося заробити декілька лишніх карбованців на просушці торфу на видобутковому полі торфомішалки номер 3. Ми з Іваном зійшли до річки біля містка, щоб прогнати сон з очей холодною водою, а Олена, не сподівавшись з кимось зустрітися так рано, в лаптях та бохилах, навіть без кофти поверх сорочки, поспішно ішла, не розглядаючись, і наткнулась на нас з Іваном, коли ми вийшли із-за берега річки на місток. Я Олену, й торфорозробських робітниць бачив і перебачив у лаптях та бохилах, а для Івана це була новина і він про Оленине “вбрання” висловився дуже критично: “А ти куди? — жартома сказав Іван, — На город горобців страшити?”. Олена образилася. Олена осоромилася. Олена вирішила, що я, чи ми з Іваном з неї і з холодівщанок взагалі кепкуємо, зневажаємо їх, а що більше, маємо десь дівок, з якими ночуємо. Олена мною розчарувалася.

— Того ранку, перейшовши місток через річку, я побожилася сама перед собою і поклялася перед Божим

сонцем, що більше на тебе не дивитимусь, з тобою не знатимусь, про тебе в молитвах не згадуватиму, залишу батька, матір, сестер, братів, подруг, хутір і піду в світ за очі. Я цілий день обдумувала, як буду поступати з тим, а як з тим і річку уявляла непрохідною прірвою між нами. Ти, мати і всі ті, що мені милі і любі люди, — на одному березі річки, а я, осамітнена, осміяна, нікому не бажана — на другому. Вечором ти прийшов з Іваном та Галькою до нас на ганок і ніби нічого ранком не трапилось, знову почав Олею та Оленкою називати.

Восени, коли ти зовсім перестав приходити до мене і на хутір, я намовила Гальку та Гапичову Маньку і ми пішли працювати в Шостку, остаточно вирішивши забути про все назавжди. Але ти знову несподівано з'явився в нас у хаті та ще й примусив мене показати тобі мої жовті руки і навіть поцілував їх із співчуття до мене. В мене знову душа роздвоїлася...

А тепер, мій дорогий мужу, вставаймо, бо час тобі таки іти додому, щоб хоч перед весіллям Гапичівна не мала чим мене обмовляти.

Надворі вже було досить світло, але ще соняшних променів не було видно. Зійшовши з ганку на дорогу, я зустрівся з Гапичівниним племінником Сергієм.

— Так ти, — каже Сергій, — не поспів посвататися, як уже й уклався з Оленою спати?

Від сватання до весілля нам з Оленою залишилося тільки три тижні часу. Згідно з Указом робітник, що бажає залишити працю на підприємстві, повинен подати заяву на руки директора та вказати в ній причини чи підстави вимовлення праці. Олені після весілля продовжувати працю на харчівні чи взагалі на торфодобування було неможливо, а тим більше непотрібно, бо вона мусіла доглянути город, корову і господарство взагалі, а моя праця на роз'їзді та трудовні з колгоспу могли забезпечити наш прожиток. Але до розрахунку вона мусіла працювати, щоб не мати неприємности з законом. У неділю Олена працювала до десятої години вечора, а я з вагонами був дещо забарився, та й виспатись нам обом потрібно було після суботньої безсонної ночі. У

понеділок від Кирила не міг відв'язатися і довелося пасти колгоспних коней уночі. Коли я у вівторок ранком поїхав вияснювати свою відсутність Олені та тещі, виявилось, що я не тільки тепер маю вірну дружину, яка вірить мені, і чекає беззастережно на мене, але й дві своячки, які "очі видивилися" мене виглядавши, і зауваживши мене на бугрі біля хутора, прибігли до мене, ніби рідні сестри, вітати та хвалитися, як вони вже другий день мене виглядали, що в цей час робила, казала чи навіть думала Олена, що думає про мене їхня старша сестра Манька, де батько, Петро, Іван... Чому я не приходив до Олени ночувати? Чи дозволю їм приходити навідувати сестру, як заберу її до себе? Коли зможу їх повозити на вельосипеді?

Федорці тільки вісім років і мати та Олена якось згадували, що вона несміла і відлюдна. Тетяна на два роки старша за неї, навіть не показувалася зо спальні, коли принаймні я бував в хаті з парубками та дівчатами, а тепер ці дві дівчинки зустріли мене перший раз із довір'ям та щирістю поставились, ніби до рідної особи. Довелось їх возити вельосипедом по стежках вирубу, аж докіль мати прислала Івана подивитися за ними.

Усереду ми мали піти до сільради, щоб записати наш шлюб для офіційного обліку владою та отримати посвідку, на основі якої торфозробка звільнила б з праці Олену перед весіллям. Тетяна з Федоркою тепер стали невід'ємним додатком до Олени і після того, як мати, посадивши нас на покуті, покропила святою водою, посіяла житом, поблагословила іконою на щасливу дорогу нашого подружнього життя, вони взяли нас провожати спершу "тільки" з хати на вулицю, а потім "тільки" до греблі, і так з нами дійшли на болото колишнього ставища. Я був згідний, щоб вони ішли з нами й до сільради, але Олена вговорила сестер і вони, незадоволені, повернулися додому. Позбувшись сестер, Олена над чимось задумалась і засумувала. Я вдав, що цього не помітив і продовжував говорити про справи, які тепер стосувалися нас обох. Перейшовши річку кладкою, яку холодівщани втримували для скорочення дороги між хутором та торфозробкою, Олена зупинилася, втерла сльозину, що покотилась їй по щоці, і сумовито сказала:

— Пробач, але щоб ти знав, що я тебе на тому боці річки останній раз проклинала, і проклинала даремно, я тепер і сама бачу. Їдучи останній раз з Шостки, я й мала на гадці побачити тебе на роз'їзді, але зустрілась з тобою там, де не гадала, а тобі забагнулося зі мною іти аж до Шостки та затримати мене більш ніж на годину. Я тільки ногу забрала з цієї кладки, як її вдарило крижиною і понесло водою. Ще дві-три секунди ти б мене затримав, я б до цього часу була вже русалкою. Мені ніби хтось підказав думку, що ти мене й затримав, щоб я втопилася. Я з переляку і почала клясти тебе, як тільки знала. А тепер, пробач мені, — сказала ще раз вона, — я сама бачу, що то була Божа воля, Божа прикмета. Разом з кладкою вода забрала мої сльози, мої безсонні ночі, мою безнадію...

— От тобі, Петрівно, й приклад: до тебе з куснем хліба, а ти з каменюкою. До тебе з розумом, а ти з якимось передчуттям та пересудом. Якщо не перестанеш мені не довіряти, між нами завжди буде незгода і підозрілість, і тобі не потрібно пояснювати, до чого це може довести.

— Я бажаю. Я намагаюсь переконати себе, але тебе ніяк не можу зрозуміти. Одного сумніву позбудусь, інший виникне, ніби шило з мішка. Ти знаєш, що це таке? Витягнула вона з кишені жакета згорнутий папірець.

— Папірець, — відповів я спокійно. — Нічого не значучий папірець, або може й дурна якась писулька, — подумавши, добавив.

— От бач, який ти! Тобі все незначуче і дурне, — подаючи папірець мені, сказала Олена.

Папірець, фактично, був заявою Олени директорів торфорозробки, де вона висловила бажання залишити працю в зв'язку з нашим одруженням. Заяву, правдоподібно, написав власноручно Микола Савченко, завідувач торфорозробської харчівні, бо зміст заяви і Савченкова згода на розрахунок з його підписом були тотожні. Директорова резолюція і підпис відрізнялись стилем і чорнилом.

— Дуже добре, — подаючи їй назад папірець, сказав я. — Розрахуєшся завчасу і матимеш вільний час

підготуватися до весілля, а мені непотрібно буде чекати тебе щоночі до десятої години.

— Он воно що? — здивувалася Олена. — Не поспів з хати вийти, як Сергієві похвалився, що зі мною ночував, а до Савченка ще раніше забіг. Я вчора перед початком праці заходжу до Савченка в його комірку та й кажу: “Микола Леонтієвичу, я не бажаю більше працювати на кухні, і бажала б розрахуватися взагалі з торфорозробки, — а він аж руками сплеснув: “Браво, — каже — Олено Петрівно, Грицько нарешті надумався мати тебе за дружину.” Дав мені підписати оцей папірець і потім годину повчав, якою дружиною маю тобі бути, не гірше за моєї матері. Перед закінченням праці приніс мені його з директоровим підписом. Тепер ти скажеш, що й про це нічого не знаєш? Тепер ти знову будеш мене запевняти, що до весілля мене будеш шанувати і не позбавиш мене дівочої чести? Ну, поясни мені, чому Савченко мав вже заздалегідь підгоовану і підписану мою заяву, якщо ти не змовився з ним ще перед сватанням? Тобі не чекалося, щоб вклястися спати зі мною, от що!

Оленин висновок викликав у мене настрій з неї пожартувати, але в дорозі у такій важливій справі, як офіційне визнання владою нашого подружнього співжиття, жартувати з недовірливою Оленою не наважився і спробував роз'яснити їй, що Савченко їй ближчий родич, ніж мені, бо Воронцівна Лідька дбводилася і йому тіткою через одруження. Що він дуже розумний і передбачливий чоловік, наш сусід, я з його дочкою та сином ходив до школи, у його мила дружина Симанцівна, яку ми, школярі, звали тіткою Настею, але це Олену не переконувало.

— Перше я працювала, як і всі дівчата, і для Миколи Леонтієвича тільки Оленою була: “Ти, Олено, зроби те. Ти, Олено, піди туди.” Ти зайшов на кухню, щоб сказати мені, що чекатимеш мене в буфеті, для Миколи Леонітевича я зразу стала Петрівною: “Ти, Олено Петрівно, може, бажаєш раніше піти додому? Тобі, Олено Петрівно, можливо, потрібний вихідний день в неділю? Ну, поясни мені, дурній, чому тобі все можливе, усе

дається без труднощів і нічим ти не переймаєшся? А чи ти чув про те, що ти тільки подивився на корову на Московському і корова людям здохла?

Після цього Олениного зауваження я таки не стримався і розсміявся.

Біля кладки через Есмань ми того ранку з Оленою витоптали чималу латку зеленої, молоді травички на майже безпідставну розмову і майже не прогавили секретаря сільради Василя Кузьменка, який мав оформити і зареєструвати наш шлюб у книгах ЗАГСу.

Ново-організована Греччинська сільрада приміщувалася в клубі торфорозробки. Чимала кімната, що служила раніше місцевим “артистам” за роздягальню та місцем, де вони відбували репетиції, тепер була перегороджена на дві нерівні половини: в більшій кімнаті урядувал секретар сільради за одним столом, другий стіл, мабуть, був призначений для важливих відвідувачів, бо біля нього стояло двоє старих крісел з колишнього кабінету головного інженера торфорозробки, які був повикидав Ткач. Під глухою стіною від залі клубу стояли дві звичайні тумбочки, одна для архіву сільради, а друга для збереження поточних документів та реєстрових книг. Над тумбочками було прибито три нові полиці, на яких ще, мабуть, не лежав жодний папірець чи книжка.

Менша кімната була призначена для кабінету голови сільради і на причинених дверях виднівся звичайний листок із шкільного зошита, прибитий двома цвяхами, з написом: “Голова сільради тов. Шевченко”, правдоподібно, рукою самого Шевченка. Для якої цілі було організовано сільраду для населення хуторів на терені підприємства, яке навіть не належало адміністративно до Шостенського району, і чому підприємство, як торфорозробка, що не мала нічого спільного з сільським господарством, мала забезпечувати приміщенням, опаленням та освітленням сільську раду, а її керівників, тобто, наразі, голову та секретаря, зарплатою, ніхто не знав і не розумів. Але сільраду, головою якої був наш хуторянин Іван Шевченко, а секретарем Василь Кузьменко, ми мусіли, як то кажуть, любити і шанувати.

Василь Прохорович, вже повісивши замок на двері, стояв на східцях клубу і поглядував на сонце, чи вже час іти додому на Пирошину обідати, чи зайти до свого сусіда і двоюрідного брата Грицька Семеновича на вивозку торфу вільнонайманими і “роздавити” хоч четвертинку вдвох, як ми з Оленою підійшли до нього і, побажавши йому доброго дня, сказали, в якій справі до нього.

— Так ти також надумався одружитися? З тиждень тому тут твоя сестра була, тепер ти. Чи ж ти собі красавицю підібрав? — поцікавився Кузьменко.

— Олена Марченківна з Холодівщини...

— Постій! Постій! — перебив мені Василь Прохорович, — чия Олена з Холодівщини. Вона дочка... Постій... Вона онука отого рижого костоправа? Як його звали, я ніяк не пригадаю.

— Мого діда Володимиром звали, — підказала Кузьменкові Олена.

— Так, так, Володимир, — замахав своїми надто довгими руками Кузьменко, — То чому ви на сонці стоїте? Ходіть, ходіть досередини. Ти дивись, яка okazія сьогодні мені трапилась, а моя Настя даремно тільки журилася, знімаючи замок з дверей сільради, — задоволенням говорив Кузьменко. — Ми вчора про вас за обідом розмовляли і Настя й каже: Грицькова сестра, як її ім'я?..

— Гашка, — підказав я.

— О, так, Гашка. Настя й каже, Гашка одружується, а Грицько ніби гусак без гусок ходить з роз'їзду та на роз'їзд. Скажи йому, що в Гороха Іллі (Ліфиренка) дочка, ніби лялька, і кращих і не шукати. А ти й без поради моєї Насті собі таку красавицю знайшов! Ти ж знаєш, як тебе? Ти — ж не Володимирівна.

— Петрівна, — підказав знову я Кузьменкові.

— Та ти ж того великого рижого Петра дочка! Так от, Петрівно, ти знаєш, що я твоєму дідові завдячую своє життя? Біля ставу мене вкусила гадюка. Нога в мене вже була до коліна розпухла, що й шкіра могла скоро тріснути. Коня в нас не було і в хуторян чортма, то він, не питавши завіжчиків біля млина, схопив першого ліпшого і на Холодівщину. Дід твій, Петрівно, не розпитував, так, як я оце, хто та що, а на коня і врятував мені життя.

— Так значить прийшли, щоб я вас “повінчав” — змінив тему розмови Василь Прохорович і взявся шукати за відповідними паперами та книгою реєстрації в тумбочці, що була призначена для біжучих справ, але передумав і знайшов в тій тумбочці, що мала бути архівом сільради надпиту до половини півлітру горілки та надщерблену склянку, в якій колись на харчівні робітникам продавали чай, і запропонував нам з Оленою випити за щастя, за здоров'я, за добрих людей. Почастувавши нас, Василь Прохорович вилив решту горілки в склянку і, побажавши нам супружого щастя та особистого здоров'я, спорожнив склянку, не відриваючи її від уст та всівся за стіл виписувати нам посвідку.

— Твої, я вже забув, як тебе, Петрівно?

— Олена, — підказав я.

— Твої, Олено Петрівно, батько та мати не намовляли, щоб ти з Грицем не бралася? А мої тесть з тещею, коли я посватав Настю...(За ім'я Василеної дружини я не певний, але мені ніби пригадується, що вона звалася таки Настею).

Василь Прохорович, не докінчивши виписувати нашу посвідку, почав розповідати, як він зі своєю дружиною полюбилися, покохалися, але її батьки були заможні вороніжці і не бажали віддавати дочку на хутір за бідного Прока. (Частину пирощанських Кузьменків прозивали Проками).

Пригадав Василь Прохорович, як я з сестрами бідував на печі в колгоспній сторожці. Паротяг привіз з десятка вагонів під вантаження торфом і, розставивши їх, повернувся на роз'їзд, мені б вже час відпровадити Олену додому і йти на роз'їзд. Олена також стала непокоїтись, бо наближалась вже друга година по полудні, а вона все була непевна, чи розрахують її сьогодні згідно з Савченковою, дещо підфальшованою заявою, чи доведеться ще два тижні працювати, а Василь Прохорович, переходячи з одної теми на другу, говорив про свої молодечі роки, розпитував нас з Оленою, радив...

— Мене теща й близько до хати спершу не допускала. Тесть, невеликий був чоловік, побити мене б не здужав,

але нахвалявся застрелити, як собаку, а тепер ми з Настею не поспіємо з пелюшок козака звільнити, у нас вже п'ять синів і тільки одна дочка, — пояснив він, — як тесть з тещею поводяться з ним, ніби з своєю власною дитиною. Два сукині сини вже ходять до школи від діда та баби. Доведеться тепер мені іти до тестя з самопалом та відбрати синів, — жартував Василь Прохорович.

Ще перед другою годиною наша посвідка про реєстрацію нашого з Оленою шлюбу в ЗАГСі Гречкінської сільради, виписана і завірена відповідною печаткою, хоч без підпису голови сільради Шевченка, але в конторі торфорозробки на це не звернули уваги, і Олену розрахували ще перед другою годиною дня, звільняючи її цим від відповідальності перед Указом Верховної Ради. Тетяну та Федорку ми зустріли біля кладки через Есмань, а заплакану матір на порозі сіней, бо вона вже була певна, що нам трапилась якась прикра пригода. Пообідавши в тещі, я пішов на роз'їзд, а моя Петрівна, хоч ще все в батьковій хаті, залишилась підготовлятися до нашого спільного майбутнього.

— Подаючи обід, я перший раз в своєму житті відчула своєю душею, що ти таки дійсно мій чоловік, а я твоя дружина. Я зрозуміла, що відтепер я така сама господиня в хаті, як і моя мати, — пізніше хвалилася Олена.

Як виглядатиме наше з Оленою весілля в тещьовій хаті, мені тесть сказав ще під час сватання, що то не моє діло. Гащине з Іваном і потім наше з Оленою в нашій хаті, в ході підготовки постійно міняло форму, зміст і розмір.

Спершу, брати Роботьки та ми з Гашкою та Катериною були домовились, що весілля відбудуться без музики, без лишніх гостей. Приїде чи прийде Іван не більше з десятком необхідних осіб для весілля, вип'ємо по чарці, для "так годиться", посидимо за столом, і Іван з Гашкою підуть чи пойдуть до Клишок, а я піду з Оленою на Холодівщину. Але скоро Катерина змінила думку, заявивши:

— Марченки з Плавками затівають весілля "на всю губу", (гучне і багатолюдне), а ми також вже не такі бідні і

не такі скупарі. Хати розширити не зможемо, але біля хати простору досить.

Катерина сказала мені дати їй 50 карбованців на цукор, з якого вона з Плавками виготовить достатню кількість самогонки. Домовилась з колишньою Анютчиною зовицею Ориною, щоб з Василем Павловичем допомогли нам з Гашкою наше порося перетворити на ковбаси, сало та смажене м'ясо, щоб його споживати на весіллі без зайвої витрати часу на варення чи смаження. Я також, по велінню Катерини, повинен був розшукати і найняти музиканта й купити по воронізьких пивних не менше літрів з двадцять пива, роздобути кілограмів з десять пшеничного борошна на пироги, та запастися не менше двома десятками буханців хліба.

Коли саме наше порося закололи дядько Василь з тіткою Ориною та приготували на відповідне м'ясо та сало, я вже взнав, коли Гашка поставила мені миску холодцю на стіл для полуденку. З пшеничним борошном мені пішло зовсім легко, бо залізничникам можливо було свою "безкарткову" хлібну пайку відбирати щоденно печеним хлібом на станції Терещинській, або замінити картку-календарець на цілий місяць борошном. На червень місяць я замінив свою картку на пшеничне борошно. Стрілочники роз'їзду за своїми пайками хліба щоденно ходили по черзі з мішком на станцію і принесений хліб потім ділили між собою в залежності від домовлення. Тобто дехто відбирав свою пайку щоденно, а дехто тільки тоді, коли сам ходив по хліб, з розрахунком: я сьогодні ходив за хлібом, матиму й твій. Завтра ти підеш за хлібом, матимеш мій. Мені за хлібом ходити на станцію Терещинську було не вигідно і непотрібно, бо я все ще числився в списках на харчівні торфорозробки і там щоденно міг мати буханець свіжого хліба, що нам з Гашкою вистачало, а тому свою картку-календарець віддавав стрілочникам для вільного користування нею. Тепер я сказав їм, що перед весіллям мені потрібний буде хліб, тому я б бажав одного дня мати цілий приділ хліба для роз'їзду. Стрілочники мені заперечувати не стали, що забезпечувало мене десятком буханців. Другий десяток я

плянував дістати на торфорозробці за дозволом директора. Але за тиждень перед нашим весіллям торфорозробка сама була примушена роздобувати печений хліб на шостенську хлібозаводі. Завезений на торфорозробку Ткачем, червоний партизан, орденоносець і комуніст, Андрій Корж, використав своє становище партійного наглядача робітничого харчування та відсутність директора через засудження його судом за недовантаження вагонів та невиконання пляну відвантаження торфу, спершу, вимагаючи від пекарів стахановського методу випікання хліба, весь час зменшував приділ борошна і водночас домагався збільшення випечки хліба, аж на разі на червень місяць запляноване борошно було використано в травні, і торфорозробка залишилася, як в тій селянській саркастичній побрехеньці: “Ой, спасибі Леніну! Ой, спасибі Сталіну! Ой, спасибі Іллічу — нема хліба й не печу!”

Як, коли і кому Корж продав приділ борошна торфорозробці на червень місяць, справа майбутніх розвідувань влади, а наразі Миколу Савченка директор приказом усунув з посади завідуючого харчівнею, а хліб підводами возять з Шостки. Звертатися до новопризначеного директора за хлібом мені не тільки недоречно, але й небезпечно. Пуд (16 кілограмів) борошна позичити мені згодився Іванів батько, а його мати спекти з нього хліб. Несподівана перешкода з запасом хліба була без зайвих труднощів полагоджена. Пива в той час у Воронежі також, як і горілки, не бракувало, я два рази зїздив вельосипедом у Воронеж і мав чотири п'ятилітрові сулії. З музикантами якимось в мене спершу ніби не ладилося. Мій недалекий теперішній сусід і колишній клишковець Степан Корж, мав старого акордеона і навчав на ньому грати свого сина Федора. Федір ще не був вправним музикою, а його батько Степан чомусь давав мені виминоючу відповідь: “Побачимо, як воно буде, — говорив він на моє прохання пограти на нашому весіллі і то за відповідну плату. Або: — На весілля сорочка знайдеться, ти за тим не турбуйся. Що саме мав на думці Корж, я не здогадувався і на всякий випадок домовився з

Андрія Симаненкова молодшим братом Петром, що дещо вмів грати на балалайці та мандоліні. Але одного разу, прийшовши до Івана в хату, застав його батька за налагодженням скрипки.

— То ви, дядьку Євмене, ще все й скрипку маєте? — здивувався я.

— Гай, гай, Грицю, — каже дядько Євмен, — ти ще молодий та зелений знати, що дядько Євмен має та вміє, — і на підтвердження своїх слів, почав витягати смичком з струн такі звуки, що ніби й стіни готові йти в танець.

— То ви, дядьку, справжній майстер, — висловив я своє щире захоплення його грою на скрипці.

— От, то ж то й є, Грицю, що мене будь-хто на весілля не запрошував.

— Нарікайте на Івана. Він напевно знав, але мені не сказав, що ви такий музика. — Я став вибачитися перед ним, і бажав таки домовитися, але він відмовився про те й говорити.

— Спершу не запросив, ми тепер й без твого запрошення перше весілля на нашому хуторі відіграємо, як самі знаємо.

Не за домовленням, а таки по розпорядженню мого тестя та тещі, вечорину в суботу маємо відбути спільну, нашими з Гашкою гістьми в їхній хаті. Ще перед заходом сонця, в суботу, біля нашої хати почала збиратися, як і завжди та всюди в таких випадках, дітвора. Потім прийшов Федір з гармошкою та хуторянськими хлопцями і дівчатами. Прийшов Іван з своїми сватами, свахами, боярами та світилками і також привів гармоніста. З гуртом молоді, весільних родичів та двома гармоністами, вже в сутінках вечора вирушили на Холодівщину, але під лісом ми зустрілись з ще більшим гуртом хуторянських чоловіків та молодичь та музиками під керівництвом дядька Євмена. Іван Залога позичив баяна десь в Клишках і розтягував його не без уміння. Степан Корж бив у бубон і брякотів ним так, що аж у вухах дзвеніло. Ну, а дядько Євмен не відставав від них на скрипці. Під лісом ми ще з годину витанцьовували на морогові дороги та підспівували під музику. На

Холодівщині музики розділилися на дві групи і дядько Євмен з своїми спільниками грали на вулиці біля тестевої хати, а Федір з клишківським гармоністом — на роздоріжжі вулиці в кінці греблі.

Горілки та самогонки Оленині батьки не шкодували в хаті ще перед вечерею, але й мої хуторяни ішли на вечорину не з порожніми руками, тому й на вулиці скоро до звуків музики стали долучатися голоси співу молодичь та чоловіків. Музики грали біля хати і біля греблі. Співаки співали в хаті, на подвір'ї і на вирубі в кінці хутора, до світанку.

Іван зі своїми весільними гістьми ночували на хуторі, то повставали раніше і прийшли відбутися весільну гостину та забрати Гашку з собою.

Я вже мав Івана за боярина, Івана Павловича за старосту-дружка, його та Анютчиних дочок Дуньку і Варочку за світилок, тітка Орина ішла за сваху. Нам тільки бракувало гармоніста, але чомусь ні Федір ні Залого не приходили. Мені, як молодому, “не годилося” самому довідуватися, що та як, а мої посланці до гармоніста ішли на хутір і звідтіль не верталися, аж прийшов заспаний Залого і зажадав негайного похмілля.

На Холодівщину ми мали піти пішки, а Олену перед вечором привезти двома колгоспними підводами, про що я задалегідь домовився з Кирилом, конюхами та хуторянськими хлопчиками Володимиром Лугиною та Федором Лукашовим.

На Холодівщині нам перегородили дорогу в кінці хутора хлопчики і староста мусив відкупитися від них півлітрою горілки. На ганок до молоді не пускали нас свахи, і тут потрібно було півлітру. Весільна гостина вже була приготована і нам довго не довелося витратити час на танці та вислухання весільних пісень дружок. Гостей було повно в хаті й на подвір'ї, але якось все було спокійно, закіль не приїхали мої сусіди-хуторяни.

Хуторяни не спали на похмілля, як я думав, чекаючи на гармоніста, а радились між собою і чекали, коли я піду з дому, щоб починати Гашине весілля. Я пішов зі своїми весільними гістьми на Холодівщину, а вони справили Гашці весілля, як і казав дядько Євмен: “Як самі знали”.

Випровадивши Гашку до Клишок, позапрягали колгоспних коней, кому яких бажалося і приїхали на Холодівщину по мою молоду не двома підводами, а цілим обозом, з музикою, горілкою і навіть своїми харчами. Марченкові гості та наші хуторяни частувалися, угощалися, танцювали та співали в хаті, на подвір'ї, на вулиці, аж сонце стало за дахи хуторянських хат сідати. Дружки, бояри, світилки, свати, свахи, дружки з родичами, отримавши частину весільного коровая, могли вільно вилазити із-за столу, гуляти, співати, танцювати, чи тільки з кимось порозмовляти, а нам з Оленою довелось щось годин з чотири сидіти на розстеленім догори вовною кожусі на покуті, бо так годиться: молода встала із-за весільного столу — їй більше не місце у батьковій господі.

Надходив вечір, нагулялися Марченкові родичі та хуторяни чи ні, потрібно було виряджати молоду в дорогу. Мати з батьком нас благословили іконою на покуті, а на дорозі, вже сама мати, вивернувши свій кожушок догори вовною, обсіяла нас житом. Якась ще з молодих свах також у вивернутому кожусі, верхом на мітлі оббігала нас, мабуть, три рази, як ми з Оленою, старшим боярином Іваном, двома нашими племінницями-світилками та свахою тіткою Ориною всілися на віз перед відїздом з Марченкового двору. На воротах відкупились півлітрою від хлопчаків і з піснями та музикою вирушили в дорогу.

Замість домовленого з конюхами міцного і надійного коня Лисака, хуторяни вирішили запрягти під молоду молодого жеребця Сокола. Сокіл, молодий, мало обїжджений, а головне, не мав відповідного хомута. Я добре знав про це, але під час весілля не було це моєю справою перевіряти чи зарядити інакше. Моє діло було пильнувати молоду, а не коня. З Холодівщини, якою дорогою не виїздити, все крута дорога вгору. Ми тільки виїхали за хутір, можливо метрів з дві сотні, як на піщаному бугрові Сокіл зупинився, розставив ноги, хитаючись. Я зрозумів, в чому справа, скочив з воза і не поспів відпустити черезсідельник (хомут був малий для

Сокола, а через сидельник хтось підтягнув трохи зависоко, Сокіл, напружуючись тягнути воза під гору, кліщами хомута придавив горлянку і затхнувся, зарізався, як кажуть селяни), як молодиці з сусіднього воза вчинили несамовитий крик:

— Грицько від молодої встав! Що ти наробив! Сідай на воза! Не буде вам щастя! Завертай другою дорогою!

Соколові через сидельник відпустили і він без зайвої напруги потім витягнув віз з нами ще на більший бугор. Ми обїхали цей відтинок дороги мало вживаною ліськовою доріжкою, але весільний настрій в моїх сусідів-хуторян відпав. Музиканти грали, для “так годиться”, але підспівувати їм ніхто не наважувався в дорозі.

— Молодий встав з воза від молодої в дорозі, щастя їм в житті не чекай, — було в кожного на устах і на думці, і біля нашої хати, як дядько Євген із своїми музикантами весело і голосно не грали, бажаних танцювати не було.

Посидівши за столом для “так годиться”, ми з Оленою вийшли вітати гостей та хуторян на поріг сінечок шклянкою пива. Гості та хуторяни заходили в хату, випивали за здоров'я та щастя нових господарів хати чарку чи дві, закусували куснем хліба, сала чи ковбаси і, побажавши нам доброї ночі, розходились не дуже задоволені весіллям.

— І чому ж вас ніхто не попередив? Нехай Грицько, а в тебе батько і мати! — нарікали молодиці на Олену.

В понеділок ранком ми з Оленою пішли до Клишок до Івана та Гашки, щоб побажати взаємного щастя, здоров'я та долі на нашій новій життєвій путі-дорозі, і на цьому наше з Гашкою сирітське життя закінчилось.

НА ПОЧАТКУ ДОЛЯ НАМ МАЧУХОЮ НЕ БУЛА

Олена скоро призвичаїлась до ролі господині, дружини, Сірички та копанської хуторянки-колгоспниці. Мати нас з Оленою наглядала, ніби частину своєї сім'ї. Моїм щоденним обов'язком стало, ідучи чи їдучи на працю, а то й в поворотній дорозі, заїхати до матері з якимось дорученням Олени чи тільки сказати тещі добрий день, щоб знала, що в нас з її дочкою “мир і тишина”. Кожної неділі ми мусіли навідатися до батька та матері і принаймні пообідати з ними. Незалежно від моїх та наших спільних з Оленою відвідин, Тетяна з Федоркою майже кожного дня прибігали до сестри, щоб самим переконатися, як їй ведеться одруженій, а Манька або Іван приходили раз на тиждень забрати поношену білизну, рушники і взагалі речі, що потребували прання, бо, в розумінні матері, Олена тепер мусить заробляти: “Трудодень, трудодень — дайте хліба хоч на день”, а до того в неї “Ні річки, де пополоскати та прачем вибити, ні двора, де посушити”. До Іванового та Маньчиного обов'язку також належало забрати від нас сухий хліб, недоїдки їжі і тому подібне для нашого поросяти, бо це вже батько так розпорядився: “Тобі, стара, нема чого робити однаково, а поросята в гурті краще їдять.” Повернула Олена батькові гроші за порося, чи ні, то вже було не моє діло, а батько купив порося і воно вважалося нашим з Оленою.

З такого нашого родинного відношення, першою незадоволеною особою виявилась Тетяна. Тетяна,

широколиця, дещо ластовата, проворна, як мати, і розважна десятирічна дівчина, звернулась до мене за дозволом переночувати в нас. Я, не подумавши про наслідки, жартома сказав: “Піч вільна, розпоряджайся, як тобі подобається, на ній.” Тетяна принесла свою подушку і стала приходити без Федорки ночувати до нас на печі.

Зауваживши, що до нас Федорка дуже рідко навідується і від мене відчужується, запитав у Олени:

— Чому це Федорка до нас майже не приходиться і здається на мене гнівається?

— Питаєш чому? У тебе все так: спершу зробиш, а потім питаєш — чому? Тетяні сказав, що піч в її розпорядженні, от вона й розпорядилася, що Федорка ще мала ночувати не дома. От і маєш тепер, одну сестру в ліжку, а другу на печі, — пожартувала Олена.

— На печі їм обом місця не бракує.

— Не вмішуйся хоч між сестер, — попередила Олена. — Федорка вже переплакала і далась переконати, що на печі місця тільки для одної Тетяни. Згодом переконається, що ти її також любиш і буде все гаразд. Наразі нехай Тетяна навіщається тобою, коли я не була така щаслива.

Незабаром Тетяна стала в родині та для сусідів “нашою Тетяною” і мешкала в нас за винятком дуже непогідних днів, коли ночувала в батьків після школи.

Іван, “осиротівши”, довше парубкувати не забажав, і вони з Галькою також почали готуватися до весілля в першу неділю вересня, але влада, готуючись до майбутніх військових авантур, не мала часу відкладати призив у Червону армію до осені, як це відбувалося раніше, допризовників та військово обов’язаних стала покликати в липні, і першим пішов Іван. Над нашим подружнім щастям нависла небезпека розлуки, але в міжчасі, я бажав би згадати про два випадки в моєму житті, які, на мою думку, варті згадки, бо вони відносяться до доброзичливості і людяності моїх земляків.

Тижнів з два після нашого весілля я заїхав вельосипедом до тещі в дорозі на роз’їзд, але це було ще перед обідом — теща добре знала, що я не обідав, і, як добра мати, не випустила мене з хати, закіль не

нагодувала. З ганку я побачив, що паротяг біля осідку торфорозробки став пахкати клубами пари, попихаючи далі вагони по вітці. Вельосипед тепер мені був на заваді, і я сказав матері, щоб забрала його на подвір'я, а сам побіг навперейми паротягові по греблі. Там носком черевика зачепився за оголений корінь верби та надірвав підошву. Паротяг з вагонами я таки встиг перейняти і закіль їх розставили на фронті ватнаження, я вправився списати мені потрібні відомості, та паротягом відїхав на розїзд. Упоравшись зі своєю працею, прив'язав куснем дроту підошву до черевика та й пішов віткою залізниці, спершу на торфорозробку, а потім до тещі. Іду собі, не поспішаючи, щоб більшої шкоди не зробити черевикові, аж біля Мостовщанського зустрічаюсь з Федором Скибою, колишнім головою Воронізької сільради, що спас нас з сестрами від голодової смерти двадцятьма кілограмами проса. Скиба, як я вже згадував попередньо, косоплечий і косоокий, так що людина непевна, чи Федір її бачить, коли він не дивиться на неї, чи ні. Скиба ішов поспішно, з нагнутою головою, і я виразно і голосно сказав йому:

— Добрий день вам, дядьку Федоре! — Але він мені не відповів і вже, пройшовши метрів з п'ятдесят, став мене кликати.

— Гей, ти! Ходи сюди! — Я послухав і підійшов до нього. Скиба з хвилину довгим пронизливим поглядом своїх очей оглядав мене, і аж потім запитав:

— Ти мені сказав: “Добрий день, дядьку Федоре?”

— Сказав, — відповів я йому.

— Ну, то й тобі добрийдень. І ти будеш той хлопець, що в Розкаріки столувався? (Мешкав чи, вірніше, жив).

— Той, — відповів я.

— Грицько Трохимович Сірик?

— З відірваною підошвою, але від ніг до голови так мене звуть, — пожартував я.

— Так, це ти-и-и! А як же воно є з тобою, голубе, що окрім старої, немов перев'язаний мішок з половою, баби на торфорозробці більше ніхто не знає, де ти мешкаєш, що ти робиш, де тебе можливо знайти, і навіть як ти виглядаєш?

— Мешкаю я там, де колись був радгосп Чубаря, а працюю трохи в колгоспі, трохи на торфорозробці, а в більшій частині на роз'їзді Пирощині.

— Ти мені також будеш зуби заговорювати, живу там, працюю там, і мене нема ніде?! Я цілий день витратив за тобою розпитуючи, а тобі жарти? — розгнівався Скиба.

— Пробачте, дядьку Федоре, але я вам кажу правду.

— Яка ж у чортового батька правда? Був на Васильківщині, там такі самі шмаркачі, як і ти, в конторі, знають напевно, де ти шляєшся, а мене за дурня порухували і, погортавши книжки, сказали:

— Був такий членом нашого колгоспу, але виписався. Де він тепер, нам невідомо.

— Тобі ж відомо, що той Горбачів шмаркач, твій брат чи племінник, а йому ні! З Ввасильківщини мусів іти на ту твою дурну Чубаровку, чи Березовий гай, чи як ви там той хутір звете. Дурнуватий Мурась десь повівся і також ніхто не знає, де його шукати. Сопливий кацап, там же у вас якимось бригадиром, а що більше твоїм сусідом, а от хитрий кацап не знає, де ти і що робиш: “Григорій? Он здесь, он там. Кто его знает!” — перекривив Скиба Кирила.

— Можливо Кирило й справді не знає, де тепер я працюю. Працював я дещо на торфорозробці, а від лютого...— я став пояснювати Скибі, а він знову розгнівався і не забажав мене слухати.

— Отож то й є! Працював, а не працюю! І хто ж тоді з нас сучин син, хамло-пройдисвіт, я чи ти? Півроку вже не працюєш, а зарплату тобі на торфу нараховують! Наказ директора про твоє назначення десятником все ще діючий! А от Указ Верховної Ради, закон влади, тебе не обходить чи як? Ти велика цяця, чи я людоїд? Ну, скажи ти мені на милість, що ти за один? Тебе закони не обходять. Про тебе люди нічого не знають. Святий дух чи що? Одна тільки мішкоподібна баба, дякувати їй, як людина до мене віднеслась. Каже: “Він тут крутиться. Гроші йому платять хтозна за що. Дівчатам голови задурює. Тестям надію подавав, а це недавно одружився, то не знаю, як далі буде, а його знайдете на роз'їзді. Я сама тільки що оце з ним по

телефону говорила.”. — Ну, я й послухав баби. Я ж таки письменний і знаю для чого таблички на дверях чіпляються. На дверях табличка каже, що це — “Персональний відділ”, а ти ж таки персона. Заходжу, як порядна людина, і звертаюся так, як до порядної людини, пояснивши, хто я, і чого мені потрібно, так ні, на слово не вірять, вимагає персональних документів та, переконавшись, що я таки не брехун, післав мене до замісника директора по кадрах. Той прохвост ще хитрющий, перекидав шпаргалки, мабуть, з півгодини, мабуть, думаючи, що я не стерплю, розгніваюся і він чемно потім випросить мене з кабінету, але у мене терпіння виявилось більше, ніж у нього, і він нарешті “обдарував” мене досить мудрим поясненням:

— Наказ директора все ще дійсний і зарплата йому нарахована до кінця цього місяця, але з наказу головного бухгалтера вже від травня місяця чомусь здержується. — каже, — Зверніться до головного бухгалтера. — Ну, й що ти на це?

— Ви, дядьку Федоре, даремно нервуєтесь, і тому здається вам, що всі вас обманюють, а тут нічого протизаконного чи підступного немає. На роз'їзді несподівано був захворів вагар Зубков, і ви його, мабуть, добре знаєте, от мене залізниця і позичила тимчасово в торфорозробки. Потім Зубков помер, і тепер, я й сам не знаю, залишуся на роз'їзді, чи буду змушений повернутися на торфорозробку.

— І про це не знають ті проховсти в конторі?

— Можливо й не знають, бо ви самі знаєте, що начальники не завжди вияснюють підлеглим, про що вони між собою домовилися, а за мене Сукмань домовлявся з Черняковим та директором.

— Котрий це Черняков? — поцікавився Скиба. Той старий, сивий, горбоносий, чи той з залізними зубами, що Прока має за підгавкувача? (Старий, сивий, горбоносий — Письменний, з залізними зубами — Черняков. Прок — Грицько Кузьменко).

Я пояснив Скибі, чому Черняков, Письменний та Кузьменко віднеслися так до нього.

— Робітників на торфорозробці не вистачає. Вагони залізниця подає під вантаження нерівномірно і не в передбачений час. Я багато допомогти не можу, але все щось зможу для них зробити. Мої друзі, Іван Горбач та Микола Сердюк, як ви самі знаєте, вони мої також і родичі; Микола, одружившись з Мотрею Горбачівною, тепер мені доводиться небожем. Ви також колись були молодим чоловіком і мали друзів. Зо своїми друзями ви напевно не погоджувались зі своїми батьками чи взагалі зі старшими людьми щодо поведження і порядків. Тепер ви старші, а ми молоді, і нам також дещо не подобається з ваших порядків. Хлопці добре знали, що ви питаєте за мною не для того, щоб по “голівці погладити”, або цукерку дати. Кирило, хоч і справжній кацап, але не кепський чоловік, в його свої турботи та незгоди. Вам не потрібно пояснювати, що десятник найгірший чоловік; вимогливий до людей — люди прокленуть. Поблажливий людям — начальники проженуть. У Кирила я обліковцем, нічним пастухом біля коней і взагалі “затичка”, де дірка прорветься непередбачено. А та мішко-подібна баба, вам також не потрібно казати, до якої категорії людей вона належить.

— Добре, — згодився зі мною Скиба, вислухавши моє пояснення. — Ви тут родичі між собою. Ви тут в болоті живете і чортам богу молитесь, а от скажи ти мені, як ти зумів мені напакостити під самим носом? Котрій ти шельмі закрутив голову, що вона пішла на таку підлість, пофальшувала мені звіти? (Шельма, в нас на Сіверщині, не брудна лайка на жіночий рід, що не означає повія або відповідно щось подібне до цього). Як ти примудрився до цього часу не платити жодної копійки податку, жодного грама м'яса? Город маєш більший, ніж пересічний колгоспник, бо аж 0.65 гектара, від 1935-го року. Маєш хату. Маєш корову. У книгах щорічного обліку навіть карлючка подібна до твого підпису є, а от податок не заплачений, бо якась шельма через всю сторінку виписала: “На хуторі не мешкає. Адреса невідома.”

— Був ти неповнолітній. Була біда в тебе з сестрами. Хтось міг би над вами змилюватися, я це розумію. Але ж ти вже три роки як повнолітній. В тебе тепер краще справи

стоять, як у мене, чи в будь-якого колгоспника. Ну й що ж ти на це?

Що я міг відповісти цьому окаліченому природою, зненавидженому людьми і навіть зневаженому владою, але доброму в душі чоловікові? Головувати в сільраді більше не довіряють, а наглядати за дівчатами та молодицями, що виписують повідомлення громадянам про оплату податку, честь колишньому активісту невелика, а зарплата мізерна. Виконувати обов'язки в сільраді і хоч водити колгоспних коней пасти вночі, так, як роблю я, Скиба вже до цього старий, та й сумління не дозволяє: він таки один з перших комнезамів у Воронежі заснував СОЗ ім. Шевченка. Він був головою сільради і депутатом Райвиконкому, а тепер виконує роль підгавкувача, як він висловився про Кузьменка, кацапові Тюхину чи Матюхину, (я не пригадую, хто тоді був головою сільради у Воронежі). Наказали йому виписати хуторян із списків сільради, що мали належати до Гречкінської сільради, і він натрапивши на мене, був змушений іти пішки на Васильківщину, на Копань, на торфорозробку і аж нарешті на роз'їзд Пирощину. Сказати, що заплачу все до копійки, це мені не в спромозі, бо коштувало б не менше трьох тисяч карбованців, що дорівнювало приблизно ціні трьох добрих корів. Прохати Скибу: "Простіть, дядечку, - більше не буду," — надія мала, бо Скиба тільки службовець в сільраді, а не всевладний голова, як це було в час "будованого соціалізму", коли доля людини залежала від місцевого узурпатора.

Постояли ми мовчки один напроти одного, звисивши голови додолу. Поковиряли носками черевиків пісок між шпалами, аж Скиба обізвався:

— Знаєш що, голубе? Якщо ти й справді порядний син порядного батька, і ти мені тут не брехав ні на йоту, я звірюся ще в Сукманя, а потім вирішу, що з тобою робити, а тим часом готуйся платити податок і навіть не думай про якесь нове підступство. — І, не сказавши мені "бувай здоров", чи щось іншого на прощання, пішов залізницею в напрямку роз'їзду. Мені стало шкода Скиби, що й на роз'їзді чекає його розчарування, бо там нема

Сукманя і не буде його принаймні до завтрашнього ранку. До того, він мусітиме зробити не менше ніж три кілометри лишньої дороги.

— Федоре Івановичу! — гукнув йому вслід. Він послухав і зупинився. Я підійшов до нього і сказав, що шкода витратити час і зусилля.

— Антон Омелянович сьогодні ранком змінився з чергування і він дома тепер відпочиває. На розїзді його напевно не буде до завтрашнього ранку. Мостовщанською дорогою вам додому майже наполовину буде ближче.

Скиба і цього разу довго і пронизливо оглянув мене з ніг до голови, зідхнув на повні груди і вимовив:

— Ні, мабуть, Прок був правий, що був взяв мене на глум перед тим, що з залізними зубами. — Завернувся і пішов на Мостовщанську дорогу. Я йому вслід побажав доброго здоров'я, але він не відповів і не обернувся.

Податок державі, м'ясо-поставку, вовну та городину перший раз заплатив восени 1939-го року, а молоко-поставку весною 1940-го.

Торфорозробка на Есмані звалася Шостенською, але купити торфу для опалення шостенських, чи взагалі місцевих, шкіл до 1939-го року було неможливо через запотребування його для електростанцій, цукроварень, спирт-заводів та державних цегелень. Перші декілька платформ з торфом для шостенського міського господарства торфорозробка навантажила в березні місяці. Шостка, як важливий військовий осередок, згідно зі спеціальними розпорядженнями та інструкціями, у розрахунку залізничного тарифу мала пільги, знижки та привілеї, а тому, посылаючи якісь посилки на такі станції, як Шостка, вагар та товарний касир мусіли бути уважними. Я хоч ще офіційно не був службовцем залізниці, але з книжками тарифів, розпоряджень та інструкцій познайомився докладно і коли прийшла черга на заготовлення документів на вантаж торфу на станцію Шостка, я не полінувався докладно обзайомитись з тарифними законами, і, між іншим, виявив, що деякий рід платформ користуються 20%-ою знижкою. Відповідно до розпоряджень Головного Управління Московсько-

Київської Залізниці, що містилося в місті Калузі, й нараховував оплату за перевіз вантажу залізницею. Десь у травні Сукмань отримав телеграму з Управління, і то якусь з “заковирками”, що навіть він на мене розгнівався.

— Ти ще гірший за Зубкова! — почав він мене ганьбити. — Той, було, як заплутає, то від телеграм, як від оводів в Спасівку, було не відіб'єшся. Вважай, що ти робиш!

Розшукувати за помилкою мені забрало небагато часу. Мої записи в книжках та облікові за місяць березень, відповідали номерам плятформ, зазначених в телеграмі. Код тарифу також відповідав числам в телеграмі і у відповідних розділах тарифу та розпоряджень самого Управління дороги.

— Антон Омелянович, — звертаюсь до Сукманя, — гнівайтесь, не гнівайтесь, а я помилки не можу знайти, хіба що десь якісь нові інструкції є, яких у наших книжках немає.

Сукмань, не довіряючи мені, взявся перевіряти сам і, прийшовши до висновку, що таки не я, а ревізори Управління прогавили таки ж свою інструкцію, з задоволенням вигукнув.

— Оце ти, Грицю, їм утяв! В Управлінні нехай знають, що на Пирощині більше Зубкова нема і невідповідні телеграми сюди посилати — зась! Жаль, що тепер такий дурний закон видумали, що торфорозробка тебе не може розрахувати безкарно, а залізниця найняти на працю без робітничої книжки. Але я ось їм втру носа! — і пішов вистукувати телеграму в Управління дороги. Але скоро й мій розрахунок на торфорозробці стався можливим.

Картки-календарці на купівлю хліба залізничниками були безіменні. Стрілочники, що ходилои за хлібом на станцію Терещинську і користувалися моєю карткою, не всі про це знали. Коли мені перед весіллям було потрібно хліба і я одного дня забрав весь хліб стрілочників собі, тільки тоді Іван Вареник, що на Васильківщині звався Салабаєм і ходив разом зі мною до Білогривської школи, зрозумів, що я такий самий залізничник, як і він і щоб бути гідним комсомольцем і наслідувачем косоного Митьки

комсорга, написав доноса на Сукманя в Політ-відділ залізниці при Восьмому відділі М-Київської залізниці в Конотопі. Політ-відділ, як і всякі політичні організації, самі “брудної білизни не вивішують” і доносами не займаються, а мають на це відповідні установи. Залізниця, згідно з вченням самого “батька” Йосипа та його тестя Лазаря, офіційно була “Братом Червоної армії”, а неофіційно все ще придержувалась дореволюційної автократії, старший рангою начальник — молодшому — закон. Від стрілочників починаючи, залізничники під час служби мали носити однострої, відзнаки та п'ятикутню зірку з паротягом. А тому Іванів донос на Сукманя про те, що, мовляв, начальник роз'їзду Пирощини втратив пролетарську і комуністичну пильність і тримає на залізниці ворога народу, партії та уряду, — куркульського виродка Сірика, по рангах служби потрапив до начальника Восьмого відділу Лазебного.

Лазебний, висулужений залізничник і довголітній член комуністичної партії, півроку тому як повернувся з дворічної “школи їжачових рукавиць”, куди був попав по “рекомендації” не гіршого салабая як Іван Вареник, тому не послав телеграми Сукманеві, мовляв: “Зліквідуй ворога, а то тебе розторощу!”, а почекав, закінь Сукмань прибув до нього в іншій справі і тоді звернувся до нього і у справі Іванового доносу. Сукманеві приховувати правди не було потреби.

— Вагар, що працював на роз'їзді, нагло захворів і помер. На моє прохання відділ нового вагаря ще й досі не призначив. От я й позичив цього хлопця на торфозробці, а що в нього був батько розкуркулений, я до цього діла не маю. Пришле залізниця відповідну людину, я його поверну торфозробці.

— А він щось вартий? — поцікавився Лазебний.

Сукмань, без сумніву, був задоволений з моєї праці, правдоподібно, не став відмовляти мені справности, чи пильности, що й Лазебного зацікавило.

— Я. — каже Лазебний Сукманеві, — оце недавно нажив собі сваху, що дівкою мала подібне прізвище, то, чи

бува, цей хлопець не споріднений з нею? Вона Пронькою зветься, а за Филиповичем одружена.

— Пронька ваша сваха? — зрадів Сукмань. — Та то ж я їх з Филиповичем познайомив і в Филиповича старшим боярином був!

Начальникові роз'їзду бути з начальником відділу в добрих відносинах, чимало значило, а тому Сукмань вже не скупився добрих слів про Проньку, дядька Петра, взагалі про Сіриків рід, ну, звичайно, й про мене.

— Ти мені неоцінену прислугу зроби, — звернувся Лазебний до Сукманя, — Зайди у відділ найму і скажи, щоб твого вагаря там негайно оформили і післали ревізора, щоб він його підготував до державного екзамену. А з тим твоїм стрілочником поступай, як сам знаєш, а я ж таки зараз милій свасі приємність телеграмою сповіщу.

У відділі найму мене оформляти було непотрібно, бо Шекера мене оформив ще на початку минулого року, а тому моя робітничка книжка з торфорозробки залізниці була непотрібною і торфорозробка, не порушаючи Указу Верховної Ради, мою книжку мусіла викинути на сміття, а мене зняти з обліку, як особу, затруннену деінде перед вступленням в дію Указу.

Сукмань, їдучи з Конотопа поштовим потягом опівночі, не поїхав додому до Воронежа, а знаючи, що Іван Вареник чергує на стрілках, став на роз'їзді, почекав, закінь Іван уляжеться на лаві відпочити, пішов на стрілки і заставши його сплячим, з місця відпровадив за межі стрілочного посту, як ненадійну особу для виконання служби, а в Конотопі Іванів комсомольський квиток був зовсім неважливий.

Ревізор комерційної служби, тижнів за два після Сукманевої розмови з Лазебним, приїхав на роз'їзд, подивився на записані книжки та порядок у "моїй конторі", паротягом, що був приїхав забирати вагони з вітки, забрав мене спершу на станцію Терещинську, а потім сказав їхати з ним до Шостки. В Шостці, ми з ним походили по перону станції можливо хвилин з десять чи п'ятнадцять, Говорили переважно про будь-що, а не про

інструкцію вагареві, і він сказав мені підписати незаповнений лист екзамену і відпустив.

В кінці серпня я вже мав посвідку “О сдаче государственного технического экзамена” і мене на першій зібранні залізничників прийняли до профспілки.

На призов в Червону армію я пішов у жовтні місяці, з свідомою думкою не іти служити в Червоній армії, не тільки через те, що я вже мав вагітну дружину, а взагалі вважав, що я не зобов'язаний служити державі, яка мене не тільки осиротила, але й не дала мені спромоги набути ні освіти, ні фаху. Для можливого обґрунтування мого прохання про відкладення мого призову в армію, я запасся посвідкою від лікаря про вагітність Олени, та посвідкою з Гречкінської сільради про мій сімейний стан, де підтверджувалася моя опіка над неповнолітньою сестрою Варочкою, але військовій комісії й цього було не потрібно. Перший військовий, правдоподібно, політкомісар, поставив тільки двоє запитань і від призову звільнив.

— Був суджений по закону від 7-го липня 1932-го року, або згідно Указу Верховної Ради?

— Ні! — відповів я.

— Маєш когось з родичів поза кордонами Советського Союзу, або був хто з твоїх рідних позбавлений виборчого права, або розкуркулений?

— Про родичів поза кордонами Советського Союзу відомостей не маю. Мати та батько були позбавлені виборчого права, але мати померла перед розкуркуленням, а батька розкуркулили в 1930-ому році.

— Запас второй категорії, — сказав військовий комісар, і черговий червоноармієць потягнув мене за рукав сорочки, щоб я вийшов з черги допризовників. Годин через дві я отримав мій військовий квиток, а наступного дня Сукмань післав його в Конотоп, щоб там взяли мене на особливий військовий облік і цим мала закінчитися моя військова повинність Советському Союзові.

До кінця 1939-го року нам з Петрівною доля мачухою не була.

ПЕРША ДОЧКА — ПЕРШЕ НАШЕ ГОРЕ

Під час шкільної зимової перерви Анютчині дочки-сироти Дунька та Варочка прийшли на хутір перевідати тітку Орину з дядьком Василем та нас з Оленою. В дядька Василя та тітки Орини хата просторіша, але в нас Тетяна, їхня ровесниця, і більше дозвілля, а тому вони залишилися в нас ночувати. Повертаючись з праці вночі, я був дещо перестрашився, побачивши світло в хаті в таку пізню ніч, та подумав, що можливо Олена має які неполадки з вагітністю. Але виявилось, що це тільки мила несподіванка дружини, своякині та племінниць. На моє прибуття додому чекали всі чотири, жертвуючи сном. Після мого повороту ми ще провели годин дві на вислухуванні жалів двох милих сиріток моєї дорогої сестри Анютки.

Дунці вже одинадцять років, а Варочці десять. Вони вже все розуміють, бачать і знають, а після смерти минулого літа їхнього дідуся, старого Павла Жондара, їм навіть поскаржитися на своє сирітство нікому. Спершу наші племінниці скаржились на своє сирітське життя, але, як і всякі діти, після першої ласки, забули за своє горе і почали бавитися. В нас за стіною сусіди, пізно вночі підіймати галас чи навіть голосно говорити, це наражувати на неприємність себе й сусідів. Повкладали їх спати на печі і вони, перетомлені довгою дорогою і довшим чеканням на мене, скоро послули. Але ранком, тільки що засірило у вікнах, вони вже на печі “хи-хи”-кали

між собою. Пробуджених ранком дітей назад спати не вкладеш, потрібно було й нам вставати.

Умиваються та снідають вони щодня й дома, але такого дозвілля, як у нас, не завжди можуть мати. Олені не сподобалось, що я з самого ранку завівся гратися з ними, ніби їхній ровесник, а не дядько та зять, але не сперечавшись, згодилась зі мною, що нашим племінницям не часто трапляється така нагода, поралась мовчки біля печі, а дівчата зі мною витівали, як їм подобалось, до сніданку. Після сніданку, як вони не акали та екали, а я таки мусів іти на торфорозробку довідатися про час подачі вагонів під вантаження, повідомити чергового на роз'їзді, що я наявний на праці і в потребі виконуватиму свої обов'язки.

Подачі вагонів не передбачалося до полудня, а тому я повернувся додому до часу, коли буде чути свистки паротяга на вітці, або навіть до вечора, коли буде потрібно прийти на торфорозробку та знову телефоном порозумітися з черговим на роз'їзді.

Дома мене чекали племінниці з Тетяною з колодою карт. Тетяна під час моєї відсутності збігала додому, принесла карти, але Олена за це на неї розгнівалась і відмовилась показати, як грати ними в підкидного "дурня". Коли я прийшов до хати, вони грали у "відьми", але то гра тільки для малих дітей, а вони вже майже дівки: незнаною дорогою і лісом самі не побоялися іти. Не зважаючи на Оленине заперечення, відтягнули стіл від стіни і приготувались грати зі мною в "дурня". Тетяна взяла собі в напарники Дуньку, а мені залишила Варочку. Порядок гри вони скоро зрозуміли і навіть не бажали переривати гри на полуденок. Тетяна найбільше вередувала не тільки тому, що була "нашою", але щоб Дуньці та Варочці дати до зрозуміння, що вона любить їхнього дядька навіть більше, ніж рідну сестру.

Я почув перший свисток паротяга на вітці так само виразно як і моя Петрівна. Вона добре знала, що в таких випадках я кину все і поспішу через Холодівщину навперейми паротягові з вагонами, бо коли я, або Письменний не поспісуємо з вагонів номерів, не

знатимемо, де, які та скільки вагонів поставлено на фронті вантаження. Мені доведеться долати не менше десяти кілометрів лишньої дороги, щоб відповідно заготувати документи, але сьогодні ранком я про це говорив з Письменним, і заради племінниць та своякині вирішив пожеерувати своїми ногами, коли вже Письменний прогавить списати вагони і поділитися відповідними відомостями зі мною. Так і сказав Петрівні.

— Докінчимо гру, nanoшу тобі води, а потім піду на розїзд.

Вона добре знала і розуміла материну пересторогу і мою заборону: вагітною не ходити до колодязя по воду, не приносити дров до хати на оберемкові, не лазити по драбині в льох за будь-чим і взагалі вважати на себе і на майбутню нашу дитину.

Моя мила і дорога теща зі сльозами на очах, цілувала мені руки та прохала: “Зятю мій милий! Сину мій любий! Сам знаєш, як тая клята торфорозробка людей калічить, передчасно в могилу заганяє, чоловіків без ніг залишає, а жінкам животи обриває. Олені і п’ятнадцять років не було, як вона вже носила носилками торф та перекидала кошулі з ним...Підірвавшись, живіт отакенний мала...В могилі вже одною ногою була...Поговір і сором перенесла. Будь добрий! Пожалій мою дитину, а свою дружину. Дітей родити, то, синку, не гриби в лісі збирати. Накажи їй, щоб вона нічого важкого не підіймала, щоб під ноги дивилася, щоб не тільки про себе думала... Боже, Боже! І в кого вона вдалася така впирлива та неслухняна?

Я матері сказав, що про Оленину хворобу та наклеп на неї, знаю від самої таки Олени, але про те, щоб уважати на неї, як на немовля, ні мені ні комусь іншому неможливо. Вона добре знає, що окрім догляду за собою, за хатою та коровою, їй непотрібно нічим більше турбуватися. Коли я, наприклад, не внесу в хату води, дров чи картоплі з льоху, Тетяна потроху це зробить.

Материне прохання Петрівна сприйняла ніби веселий жарт: не пери білизни, бо нахилятися потрібно, не ходи по воду, бо відра тяжкі і поковзнутися можеш, не ліз в льох, підірватися і впасти з драбини дуже легко, не роби це, не роби те...

— Ти з матір'ю з мене трутня заповзявся зробити чи що? Ну, скажи, на милість Божу, що мені вільно робити? Лежати в ліжку як день так і ніч та на тебе чекати? Так я й цього робити не зможу: вночі тебе чортма дома, а вдень, як не своякині, то свояки в хаті товчуться. А це ще при нагоді, дозволь мені тебе запитати: ти знаєш, хлопче, нову версію нашого одруження?

— А чому нову? Хіба ми з тобою більше ніж раз одружувалися? — не зрозумівши, що саме мала на думці Олена, запитав.

— Чому ти одружився зі мною, а не, наприклад, з Гапичівниною Манькою?

— Тому що в тебе “руса коса до пояса”, а на вроду ти ластовинням ніби золотом позолочена, а Манька що? Коса, ніби вхостик з кози.

— Не тому, що в мене “руса коса”, бо я маю рижу...

— Аж золоту, — добавив я.

— Тобі все в мене виглядає шиворот-на-виворот, а от чому ти одружився зі мною, до віку не вгадаєш.

— Мені й вгадувати не потрібно, бо я без старих чи нових версій з тобою одружувався. Посаватав, а ти не заперечувала, от і вся версія.

Олена, зрозумівши, що я не маю зацікавлення визнавати, що там за “нову версію” хтось з хуторянських жінок видумав, помовчавши деякий час, не стерпіла і розповіла.

— Тому що моя мати пообіцяла дати в придане наймичку, щоб воду носила, дрова рубала та господарство доглядала. Тому що мати згодилась тобі бути прачкою, швачкою та щонеділі гостину справляти.

— Твоя мати, а моя теща; яке кому діло, про що я з дружиною та тещею домовився?

— Таке діло, що так в людей не буває, щоб з одною сестрою в ліжку спати, а другу сестру наймичкою тримати. Я тобі казала, щоб не дозволяв Тетяні в нас ночувати, так ні — твоя піч і розпоряджайся, як сама знаєш! А мене молодиці на книпи беруть.

— Скажи їм, — порадив я жартома Олені, — що Тетяна не тільки моє придане, а справжня рабиня. Так і скажи: Грицько мій і моєї сестри — рабовласник.

Гримати на Олену, чи навіть на будь-кого, у мене ні звички нема, ні сумління. Говорити про неповажні жіночі сплетні, поважно неможливо, а жартів вона не завжди розуміє, а в більшості сприймає їх по-своєму.

Сьогодні, ніби й зовсім без жартів, і зовсім зрозуміло, сказав, що, закінчивши гру з дівчатами, я принесу води, а потім піду на роз'їзд. Так ні, в моєї Петрівни виникли підозріння, що небоги, розмилювані прихильністю дядька, наговорять на неї недоброї слави. Мовляв, дядько працює, дядько воду носить..., а дядина ні за холодну воду не береться. Не сказавши й слова, зачувши свистки паротяга, одяглася, вийшла з хати, взяла відра та коромисло і пішла до колодязя по воду. Закінчивши гру, я зібрався і вийшов в сні за відрами та коромислом, а знайшов Олену на снігові перед порогом. Набравши води у відра, Олена зачепила їх на коромисло, а на плече не змогла їх звести, бо в боці кольнуло. Вона зрозуміла, що сталося, але вже було пізно лихо направляти. Спираючись на коромисло, пройшла в напрямку хати ще з сотню метрів, а далі і йти вже не змогла... Змокну, засніжену і заплакану Олену заніс на оберемкові в хату, і закіль роздягнув її з мокрої одежі та приготував ліжко для неї, мої милі і здогадливі небоги позвали тітку Орину, а метка і розумна своякня була вже на півдорозі до Холодівщини з повідомленням до матері.

Тітка Орина — досвідчена хуторянська жінка, мати своїх семеро дітей повила (один син помер дитиною), акушерка, що привіз батько з торфорозробки, хоч ще зовсім молода і мало досвідчена дівчина, але щось її в школі вчили, мусіла б також в тих справах розбиратися, прийшли до однозгідного висновку, що життя Олени не zagrożене, але дитина мусить передчасно народитися, бо лопнув пузир і витекла вода з гнізда, де розвивалася дитина. Час покаже, чи дитина виживе, запевняють мене всі гуртом і радять, щоб я таки допильнував своєї праці, а вони допильнують Петрівну і того, хто мусить передчасно народитися. Погодившись з прикрістю, пішов я виконати обов'язок праці.

Коли я світанком повернувся додому, батько вже відпровадив був акушерку на торфорозробку. тітка Орина

також пішла додому відпочити, Петрівна спокійно спала, а мати з чорноволосою внукою нянчилась на печі. Ранком прийшла навідати породилу і новонароджену нашу дочку, яку ми вже згодилися звати Галочкою, в честь моєї покійної сестри Анюти-Галі, старша жінка, лікар торфозробки. Жінка правдоподібно була вже досвідченим лікарем і висловила дуже малу надію на врятування життя Галочки, бо для неї потрібний був фаховий медичний нагляд, пристосування та ліки. Приділити одну з двох акушерок для постійного нагляду вона може, але це нічого не допоможе. Галочці потрібна постійна температура, приладдя до годування та ліки. В хаті цього зробити неможливо, а на торфозробці, чи навіть у Воронежі, таких пристосувань нема. Лікарка виписала рецепт на ліки та пристосування для збирання молока з грудей Олені та піпетку, щоб краплинами годувати Галочку. У воронізькій аптеці потрібних ліків та приладів не було і там мені порадили звернутися в “Куток матері та дитини” на станції Терещинській. В “Куткові матері та дитини” пристосування для збирання молока і годування дитини були, ліки, не ті, що вимагалися по рецепті, але подібні, також мали, але поскільки я тільки залізничник, а не робітник чи службовець шостенських заводів, я мусів за це заплатити. Ліки правдоподібно допомогли Олені позбутися міхура, з якого передчасно вирвалася вода і потім мусіла залишати його і Галочка, а насильне годування Галочки пристосуванням не допомогло, і три доби покувивавши на печі, залишила нас в смутку і горі.

Нарікати на долю, що вкоротила нашій першій дочці життя і завдала нам смутку та горя, мені здається безпідставно, бо ми таки з моєю золотоволосою Петрівною завинили самі. Вона тому, що більше думала про жіночі наговори ніж про саму себе і майбутнє наше насліддя, а я тому, що не спромігся принаймні взяти свою Петрівну за руку, як вночі після сватання, або навіть підставити під око “ліхтаря” хоч раз, ще перед тим, як завагітніла, щоб таки вважала на волю чоловіка, який їй бажав добра і любив.

Нарікати на батька, що сам не знав, як поводитися з норовистою дружиною та дочкою, що привело їх до

передчасної могили, і мене тому не навчив, також, думаю, безпідставно. Як можливо підіймати руку на людину, яка не бажає тобі лиха? Тим більше на людину, яку ти любиш? Це хіба не тільки Сірикового роду, але й цілого мого народу. Ми відстали від “модерного” часу. Нарікати на владу, що зуміла загнати людей на “вищий щабель будованого соціалізму”, а не зуміла населення забезпечити навіть примітивним медичним обслуговуванням, хоча б на рівні того, що існувало до початку “будови соціалізму в одній стране”, навіть безглуздо, бо ми свідомі того, що нарід ненавидів владу, не вірив їй, соціалізмом-комунізмом не цікавився, а що більше, свідомо чи несвідомо, бажав за всяку ціну позбутися її. Гадину плекати за пазухою — плекати собі певну смерть.

Хто не знає обставин того часу, може мені закинути навмисний пересудок, щодо влади, безпідставне очорнювання або навіть ворожу пропаганду, бо згадавши аж про двох акушерок на торфорозробці і досвідченого жінку-лікаря, згадував про “Куток матері та дитини” на станції, і нараз написав, що влада не подбала навіть за примітивне медичне обслуження населення.

От то й є, що це було не медичне обслуговування населення, а якраз забороло робітників, службовців та технічних керівників підприємств перед владою. Торфорозробка наймала аж двох акушерок та досвідченого лікаря не тому, що робітниці торфорозробки з надірваними животами наважились масово народжувати дітей, а тому, що кожна жінка з волі природи щомісяця має кровотечу-менструацію. В здорових жінок цей час проходить легше, а в хворих часто виникають ускладнення. Під час менструації всяка жінка, піднявши якусь важчу річ, чи взагалі необережно повівшись з собою, може окалічитися. Робітниці торфорозробки майже щоденно мають діло з тяжкими носилками. На торфорозробці, та й на будь-якому підприємстві, де затруднювались жінки, виникло таке становище: в жінки менструація, якщо вона піде до праці, вона може стати калікою. Якщо не піде до праці, згідно з Указом

Верховної Ради директор підприємства мусить на неї справу за невихід на працю передати в суд, і жінку суд осудить на примусову працю, або визнає директора винним за те, що дійсно хвору жінку заскаржив до суду. А якщо в жінки не було менструації, а вона не забажала того дня вийти на працю з іншої причини, що тоді директор мусів би зробити? Примусити жінок приходити до нього в кабінет і піднімати спідниці? От для того і були найняті дві акушерки та лікар на торфорозробку, хоч вони не тільки для хворих та породіль ще не мали приміщення, але й самі мешкали в бараках-гуртожитках. Для того й на станції Терещинській шостенськими підприємствами був улаштований “Куток матері та дитини”. Воронізькі дівчата та молодіці переважно працювали на шостенських підприємствах і користувалися робітничими потягами з станції: менструація так само, як і “смерть та родини — не чекають години.”

Це жінкам. Чоловікам також лиха приключка може трапитись і їм без свідчення лікаря, Указ був також не “рідним батьком”. Одного нещасного дня зимою 1940-го року стрілочник Юхим Митрофанович Бабак не міг іти на працю, бо до його хронічної задухи добавилась перестуда і він в дорозі на роз'їзд міг легко задихнутися і загинути в заметілі. Юхимові сусіди хуторяни-стрілочники, порозумівшись між собою, замість Юхима на денну зміну післали Івана Родіонова. Іван стрілочником працював від минулого літа на місці Івана Вареника, не мав належного досвіду, як в такому випадку поводитися. Ранком підписав у журналі “Бабак Юхим”, а потім забувся, і коли черговий Вітер викликав його телефоном, замість того, щоб сказати: “Перший слухає”, — або навіть: “Номер перший, Бабак слухає”, — сказав: “Номер перший, Родіонов слухає”. Вітер, забувши випадок з Іваном Івановичем Маковцем та Сукманів розпорядок, щоб невихід на працю і спізнення будь-кого з працівників роз'їзду полагоджувати з ним особисто, почав випитувати телефоном Івана, не вважаючи, що в кімнаті був присутній інспектор телеграфно-телефонного зв'язку. Зрозумівши свою помилку, Вітер був змушений про хворобу Юхима повідомити диспетчера. Обов'язком диспетчера в такому

випадку є негайно післати лікаря до хворого і він наказав першим можливим потягом доставити лікаря на роз'їзд Пирошину. Перший можливий вантажний потяг виявився на станції Терещинській. На станції також був старий лікар, якого, після майже семи років замітання підлоги в будинку станції, поновили в правах і обов'язках лікаря для залізничників тільки після Указу Верховної Ради. Старий чоловік, замітаючи підлогу, не тільки підупав фізично і морально, але й не міг на мізерний заробіток забезпечити себе належним одягом. Їдучи з кондуктором на прибудованій до вагона гальмувальній платформі, лікар в старому пальті, в штанях без підштанків та в черевиках, досить і так перемерз, а до хворого Юхима на Воронців хутір ще два кілометри дороги заметеним снігом шляхом і з сильним східним вітром в обличчя. Відмовитися від обов'язку лікаря, старий чоловік не міг не тільки із-за свого сумління та лікарської присяги, але й з огляду на Указ, бо це вже ставило у відповідальність за невихід на працю дві особи: Юхима і його самого. Посилати старого чоловіка на певну загибель і сам Вітер зрозумів, що це буде рівнятися з душогубством. Довелось позичити в стрілочника Зубки кожуха, чоботи, шапку та теплі штани для старого лікаря, та післати з ним за провідника Савченка Івана, що того дня виконував обов'язки провідника на торфорозробській вітці. Потребував Юхим негайної медичної допомоги? Я з певністю знаю, що ні. Допоміг йому будь-чим старий лікар своїм прибуттям на хутір? Ні. Його задуха мучила ще від дитинства, і йому потрібно було відпочинку, ліків та ущухнення хуртовини, а не старого лікаря з пустими замерзлими руками. Була це охорона здоров'я трудящих, чи охорона трудящих перед здоров'ям влади, що спромоглася на такий нежиттєздатний і жорстокий Указ, нехай кожний читач мого спомену подумає сам на власний розсудок.

ЧИЯ ВІНА?

Передчасне народження і смерть Галочки залишили в нас не тільки глибокий смуток та велике горе, але й почування вини. Я ніяк не міг примиритися зі своїм сумлінням, що не звернув уваги на зникнення Олени з хати після першого свистка паротяга.

— Я мусів би вже навчитися розуміти свою Петрівну, з її поведження, рухів, з виразу обличчя, віддиху. Я мусів би вже призвичаїтись відгадувати її думку з першого погляду..., — картав я себе в думках.

Втрату першої племінниці Тетяна цілком перебирала на себе.

— Це все моя вина, — твердила Тетяна. Я добре знала, що моя самолюбна сестра все робить тишком-нишком від Грицька. Я була певна, що Олена пішла з відрами по воду. Я навіть чула, як вона ненароком брязнула відром, стояла в сінях і прислухалася, а я не здогадалась сказати про це Грицькові.

Коли мати, чи хтось інший заперечував Тетяні, чи навіть я твердив, що коли вона чула брязкіт ведер, я також мав би чути, бо сидів рядом з нею, вона відповідала:

— Що Грицько знає про свою Петрівну? Він і половини не знає про те, що вона нишком думає та робить, тому я в них і живу, щоб Олену пильнувати. — На підтвердження своєї правдивості в Тетяни “боліли” то живіт, то голова і вона щось тижнів зо два не ходила до школи і пересиджувала днями на печі, не звертаючи уваги

на будь-чий переконання та в'яснення, що завинили всі потроху, а найбільше те, що Олена знала про свій підірваний живіт і без наглої потреби пішла по воду та наповнила без міри відра. І тільки після матеріної та батькової згоди про те, що вона не потребує дома ночувати, навіть в ненасну погоду, Тетяна “виздоровіла” і стала ходити до школи.

Після похорону нашої дочки Галочки Олена ще полежала днів зо два в лікарні, а потім встала і стала вдавати себе зовсім здоровою. За тиждень часу Тетяна мені сказала таємничо: “Як ти тільки вийдеш з хати, твоя Петрівна плаче. В неї щось все ще болить.

Питаюсь в Олени: “Не здоровиться тобі, Петрівно?

— Якщо б не здоровилось, то напевно в тебе не питалася б влягатися в ліжку, — відповідала вона.

Час минав, Олена все більше ставала чимось незадоволена. Навіть стала не ховатися від мене зі сльозами та незадоволенням.

Запитаю: “Болить в тебе щось, Петрівно?

— Ні.

— Можливо, потрібно тобі до лікаря?

— Не потрібно мені твого лікаря.

— То що з тобою? Чим я тобі допоможу?

— Зі мною те саме, що й з тобою.

— Петрівно, так нам жити неможливо.

— То живи, як можливо — відповість непримирливо і розплачеться.

Спершу Оленине поведження я приписував тузі та жалям за втратою першої дитини. Не бажає моя Петрівна в неділю чи якесь свято іти до матері та батька, я не примушую і сам не йду. Одного разу Олена навіть висловила незадоволення моїми відвідинами матері та батька в дорозі до праці.

— Бігаєш до матері обмовляти мене, краще зайди до Гапичівни, то всі молодиці на хуторі знатимуть, як тобі тяжко жити зі мною.

Щоб не наражати на негодування свою Петрівну, я без виразного її розпорядження навіть не став заходити до батька та матері. На провесні до Оленіного негодування

добавилось материне. Мати, почувши наклеп на мене, що я ніби залицяюся до тої акушерки, що опікувалася Оленою під час передчасних пологів, не зважаючи на зібрану весняну воду в ярку біля колишнього Лукашового хутора, прийшла до нас замочена майже по пояс і заплакана до захлинання.

— Діти мої! Надія моя! Горе моє тяжке! Що мені з вами робити? Що мені вам казати? Навіщо ви мучите самі себе і мене грішну? Та чи вам життя надокучило? Та чи у ваших серцях любов вигасла? Чому ти, дочко, такою впертою та неслухняною в мене вдалася? Та чого тобі в житті бракує? А ти мій милий, ти мій перший, і ти мій бажаний зятю, чому не доглядаєш за своєю дружиною, а за чужими жінками та молодицями заглядаєш? Навіщо ти собі недобру славу набуваєш? Отямтесь, діти! Послухайте вашої матері, що тільки вам добра бажає. Я почула недобру славу, життя свого не пошкодувала, в ярку втопитися могла, але до вас прийти мене й вода не здержала.

Материне занепокоєння викликала ота сама “баба, що подібна до перев’язаного мішка з половою”, як казав Федір Іванович Скиба. Як Усенко з Усенчихою запізнався і яким чином вони прибули з Галичини до Києва, не доводилось мені про це чути. Усенко, під час служби у австрійській армії, чи можливо навіть в частинах так званої Галицької Червоної Армії, був ранений в одну чи в обидві ноги, я також не знаю. На Греччин хутір, засновувати Шостенську торфорозробку, з Києва Усенки прибули як члени партії з першою групою працівників Торфотресту. Деякий час Усенко виконував обов’язки начальника транспорту, і як начальник відділу і сімейний чоловік мав окрему квартиру в одній хаті розкуркулених селян, що були першими перевезеними на теперішній осідок. В родині Усенки мали двох синів. Внаслідок поранення та малярії, яка дошкуляла працівникам торфорозробки в перших роках її заснування, Усенка спаралізувало, але коли саме, не знаю.

Коли я познайомився ближче з обставинами на торфорозробці, то Усенко навіть сам не міг вийти з хати.

Синів біля них не було. В половині хати мешкав Черняков з дружиною, а Усенчиха була “всюди і всім”. В конторі вона була старшою вбиральницею, посильною і взагалі “старшою куди пішлють”. В транспортнім відділі виручала посильного старого Овсюка. В парткомі та профкомі — постійним членом, а для робітників і робітниць торфорозробки — “бабським телеграфом”.

Під час Олениних пологів я навіть не говорив з русявою і молодою акушеркою, і не цікавився нею, але вона сама стала все частіше перестривати, усміхатися, вітатися, а згодом навіть зачіпала на розмову. Акушерка мала старшого брата, я заходив переважно на доручення Письменного з поквитуваннями на відвантажені вагони і ця русява акушерка якимось так улаштовувала свій розпорядок дня, що тоді, коли я приходив до її брата, і їй була якась потреба до нього. Так ми й познайомилися ближче. Акушерка звалась Наталкою, її брат Петром, а прізвище в них було Пузина. Наталка з Петром осиротіли в дитинстві і деякий час перебували в Харківськiм дiтдомi. Наталка навіть виявила бажання заізнатися з хуторянськими хлопцями і дiвчатами. Я був порадив Наталку черговому Кохану, що також прохав мене познайомити його з хуторянською молоддю. Наші зустрічі з Наталкою в конторі чи взагалі на торфорозробці, не могла не зауважити Усенчиха, бо ми ні від кого не крилися, і як пізніше виявилось, Наталка навіть не мала на думці мати зі мною якісь полюбовні відношення, вона тільки вивідувала про одну подію в її житті, в яку був вмiшаний і я, та про що я описав в окремій статті “Наталка — баба-повитуха”, і тут недоречно її переповідати. Отож, наші чемні і добродюдські відносини з Наталкою. Усенчиха прийняла за полюбовний роман і не пошкодувала ніг, щоб сходити на Холодiвщину та наговорити матерi про мою “зраду” її дочці. Мати, не сподiвавшись такого ганебного вчинку від мене, не шкодувавши своїм життям та здоров’ям, пішла убрид холодною водою через ярк, щоб тільки бути певною, чи дійсно зрадив я свою Петрівну і її віру та надію на мене.

Наталка, навіть поперед мене довідалась про Усенчишині відвідини моєї тещі, і ще перед тим, як я її

зустрів з попередженням, пішла на Холодівщину і вияснила наші відношення моїй тещі. Справа невірності моїй Петрівні розвіялась, ніби туман на сонці, але Олениного відношення до мене не змінила. Олена далі ниділа, плакала та робилась щодалі більш роздратованою.

На Великдень я вирішив Оленине незадоволення, хворобу, чи що вона мала на думці, на серці чи на своїм сусмлінні, вияснити разом з батьком та матір'ю. Ранком, як і кожного дня, я пішов на торфорозробку довідатися про подачу вагонів і скоро повернувся, бо вагони обіцяли доставити не пізніше як в полудне. Олена вже була зібрана, щоб іти з Тетяною до матері розговлятися. Моє повернення додому збула мовчанкою і так само мовчки витягнула із скрині моє святкове вбрання і поклала на лаві. Тетяна з якоїсь причини поспішала іти до батька та матері і почала підштовхувати мене, щоб поспішав переодягатися. Що сестри між собою говорили чи робили під час моєї відсутності, не час було розпитувати, але Тетяна не стерпіла і тільки Олена вийшла з хати, сказала: "Пішли й ми з хати! Я їй забожилася, що матері й слова не обмовлюся, то й згодилася йти, а то передумає, розплачеться і цілий день через неї пропаде нізавіщо."

Дорогою ішли мовчки, але так, як і годиться іти до тещі в гості; діти, а в нас "наша" Тетяна, чи вірніше "тільки моє придане" — попереду, а ми з Оленою рядом позаду.

З батьком, матір'ю та з рештою родини привіталися, похристосувалися, так як і належить зарди Великодня та зарди родинного добра, щастя та здоров'я. Після одруження, я свою пайку хліба на залізниці відбирав пшеничним борошном, аж до часу, коли Советський Союз "визволив" наших братів-українців з-під польської окупації. Борошно, і взагалі наш з Оленою заробіток в колгоспі, включно з картоплею, зберігався у батька та матері, використовувався в потребі для обох родин, або навіть правдивіше для цілої нашої родини. Мати та батько від мене не відмежовувалися, а свояки та своякині мене рахували ближчим братом ніж свою рідну сестру Олену — сестрою. То чому я буду рахуватися з мішком картоплі чи кілограмом борошна?

Мати не могла нахвалитися, як їй цього року добре випеклися паски та про те, що Бог вислухав її молитви і післав такого зятя, якого вона в Нього прохала.

— Це в нас справжній перший Великдень, відколи померли мій свекор Володимир, — запевняла вона.

Останній справжній Великдень, з свяченими пасками, крашанками, ситим обідом та родичами відбувся в новій хаті перед смертю матері. Помолилися за спокій Анютчиної душі, попрохали в Бога їй царства небесного, але, розговівшись, пішли на могили родичів качати крашанки, там також поминули паскою та чаркою, і перед вечором гості вже затягнули не тільки “Христос Воскрес з мертвих...”, але й “На городі верба рясна...”. Свячену паску та крашанки я споживав останній раз разом з Розкарікиною родиною навесні 1931-го року, а тепер ось через вісім років — у тестя та в тещі з їх милою родиною. Висока, дещо прирум'янена паска стояла на столі з запаленою на ній восковою свічкою, символ надії, достатку, згоди та жертвенности. Повні тарілки нарізаних жовтавих запашних і солодких скибок з менших пасок. Борщ, холодець, смажені ковбаси, печеня з нашого чи з батькового та материного, поросяти, у нас з Оленою батько не питав, котре порося заколоти до Паски, а котре — до Різдва, а нам навіть і діла не було питати. Він купив, мати вигодувала, а ми будемо споживати разом з родиною. Чого нам з моєю Петрівною ще бракувало, я таки не міг зрозуміти. Втратили дитину, не тільки ми одні як батько та мати, але ж втратили не менш болоче дід та баба внуку, її брати та сестри, а мої своякині та свояки, племінницю. Всім шкода, але чому тільки Олена плаче і сохне, плекає смуток і журбу?

Великдень — радість для всіх, але не для мене. В мене в серці смуток і турботи за здоров'я і щастя моєї золотоволосої, хоч і норовистої, дружини.

Почекав, закіль свояки та своякині повилазили із-за столу і пішли на вулицю бавитися крашанками з ровесниками, а я все ще сидів за столом і затримував батька розмовою. Батькові, мабуть, надокучила моя недоладна розмова, і він мовчки став посуватись по лаві до

кінця стола, тоді я попрохав його послухати мого вияснення.

— Посидіть, батьку, зі мною ще трохи за столом, я з вами, матір'ю та Оленою бажаю вияснити одну дуже важливу справу...

Батько, навіть не дослухавши моїх слів, покликав матір:

— Гей, стара! Ану ходи сюди до столу, зять бажає з тобою про щось говорити!

— Ні, тату!, — заперечив я йому. — Я не тільки з матір'ю бажаю про щось говорити, але й з вами та Оленою. Ви ж самі бачите, що в нас з Оленою не все гаразд.

В цей час до хати зайшла Манька з якимось справунком до матері, але батько не став чекати, поки вона закінчить перешіптуватися з матрі'ю, наказав:

— Малеча, геть з хати, і щоб мені ніхто й ноги не показав, закіль вас не покличуть! — Манька без оговору зачинила хатні і сінешні двері і залишилася вартувати на ганку, а батько сказав матері та Олені сідати на лаві навпроти його. Мати відчувала серцем і розумом, що радість Великоднього свята може перетворитися родинним смутком, почала майже голосити, ніби по покійнику.

— І що з вами, діти, сталося? І чому ви самі себе мучите і нам, старим, смутку завдаєте? Чим я вам допоможу, чим я вам пораджу? Мизинця готова дати відрізати, аби тільки вам допомогти. Удень думки про вас не збудуся, вночі за думами спати не можу. Голова вже в мене обертом іде, а у вас ні згоди, ні довір'я. Де та любов з ваших сердець поділася? Дочка моя, синку, ніби скибка від хліба відрізана. Ну, й чому ти, синку, їй ради не даєш?

— Та вже годі, стара, скиглити! — суворо гримнув на матір батько. Спершу вслухай, що тобі скажуть, а потім і буде час на скиглення!

Мати, замовкнувши і витерши обличчя запаскою, взяла заплакану Олену за руку, підвела до столу і показала рукою на місце за столом між батьком та нею, так щоб вона не могла встати із-за стола, коли їй забажається, і всівшись за столом, склала руки, ніби до молитви,

вдивляючись мені в обличчя. Тещу я шанував як рідну матір не тому, що вона була тещею, а тому, що вона й мене шанувала, як рідного сина, а тому я до матері безпосередньо і звернувся.

— Ви, мамо, пробачте, що я вам такого горя завдаю, але самі добре знаєте, що ми з Оленою побралися добровільно. Питався про згоду я в Олені, і питався у вас і в батька. Олена мала застереження і деякі примхи перед весіллям, але ми полагодили їх між собою також добровільно. Першу нашу дитину ми не змогли належно доглянути, але ж і нам з нею в могилу лягати непотрібно. Дасть Бог нам здоров'я та щастя, дасть інших дітей. Хто з нас винуватий більше, хто менше — Галочці з цього користи не буде, а нам тільки потрібно про неї не забувати та не повторювати помилок. Тетяна вигадувала, що тільки вона завинила. Олена, правдоподібно, всю вину перебирає на себе і душею тепер нидіє, а я думаю, що вся вина моя, бо я мав доглянути і за дружиною, і за своякинею і за дочкою, але я свідомий того, що з нас ніхто нічого навмисно не зробив, а тільки без досвіду, без належного розуміння, трапилась дуже прикра помилка. Чому цього не бажає зрозуміти Олена, я якраз і бажаю спільно з вами вяснити.

Розводиться з Оленою не бажаю і навіть такої думки плекати не буду, хіба що Олена цього забажає, а ви згодитесь з нею. В такому випадку, хати, корови та що ми маємо не пошкодую і піду мешкати в барак чи деінде та по змозі допомагатиму на прожиток.

Ви, мамо, перші назвали мене сином, і я вас шаную так, як свою рідну матір, от тепер ви й розсудіть, як рідна мати.

— Ще одно, — перебив я матір, що вже була приготувилась щось казати. — Мені деколи набігає така думка: взяти доброго паса і попитати в своєї Петрівни, що їй бракує та чого вона бажає, але в мене сумління не вистачає, а до того я сестрам, як тільки ми осиротіли, був присягнув, що не підійматиму руку ні на них, ні на подібних до них осіб, а Олена не тільки моя дружина, але з Божої волі жінка, мати моїх дітей і ключ до продовження роду. Олену я рахую половиною мого власного ества, а

тому насилля над нею не поповняв до цього часу і поповняти в майбутньому не буду. Вона не дитина і мусить сама розуміти, хто для неї ворог, а хто друг.

Цього разу батько перебрав ініціативу і з виразом задоволення звернувся до своєї дружини.

— Ти чула, Уляно, зятя? Ну, то стара, не сиди і не хникай, а давай пляшку та чарки на стіл. Будемо раду радити.

— Та не дві, а чотири потрібно, якщо бажаєш дочці добра, а зятеві розуму, — звернув увагу він матері, коли вона принесла і поставила перед ним почату за обідом пляшку горілки та дві чарки.

Мати, не заперечуючи, принесла ще додаткові дві чарки і поставила перед батьком на столі. Батько, не поспішаючи, налив їх горілкою по вінця і порозставляв перед матір'ю, Оленою та мною, а потім, взявши свою, підніс догори і промовив:

— Дай Боже нам здоров'я, розуму та щастя! А ні, то дай Боже мені сили віжками дур з голови вигнати.

Мати, взявши свою чарку, чокнула до батькової і сказала: “Дай Боже!”

Я, цокнувшись з батьком та матір'ю об чарки, сказав: “Дякую вам, батьку, і вам, мамо, та бажаю вам всього найкращого. Дай Боже!”

Олена далі сиділа, нагнувши голову над столом і плакала. Батько, grimнувши кулаком лівої руки по столу, сердито промовив:

— Годі тобі кислі розводити! Ти ж не дитина! Розум мала б — дочку б оце вже розуму навчала. Бери чарку на згоду, або марш за віжками! — і батько ще вище підняв свою чарку, для заохоти випити з нами, але Олена сиділа непорушно і продовжувала хлипати.

— Я тобі ще раз кажу, дочко, бери чарку на згоду, або марш за віжками!

Олена продовжувала сидіти непорушно і ніби недочувала батькових слів.

— Ну, то, стара, і ти, зятю, за віжки! І батько випив чарку до дна та твердо поставив її на стіл, доказуючи цим, що він таки слова дотримає, за що пив. Олена, не

підводячи очей від столу, взяла свою чарку і простягнула з нею руку в сторону матері, але я поспішив цокнути свою чарку об Оленину першим і за батьковим прикладом випив до дна. Мати, поцокавшись з Оленою, тільки пригубила чарку і поставила на стіл. Батька це не задовольнило.

— Я сказав за віжками, або до дна, щоб на сльози не залишалося.

— Ти, стара, сама поганий приклад для дочки, — обізвався батько, коли мати та Олена допили свої чарки до дна, похлинаючись та хекаючи. Ти добре знаєш, що я Олену, та й жодного з наших дітей, окрім скубонуту за вухо, ще не зачепив ні голою рукою, ні паском, але віжки, ті самі, що боярин правив коня, коли тебе молодою везли з Хрещатика на Холодівщину, ти про них добре знаєш і кожний з наших дітей, де вони висять і для чого. Перший раз я хотів їх ужити, як Грицько приходив сватати твою дочку, але ти мене перехитрила, залишила зятя ночувати, а тепер і хитрощі тут не допоможуть. Ну що, дочко?! — звернувся батько до Олени. Вип'ємо ще по чарці, щоб розум не засихав, чи такі віжками його будемо набувати?

Олена цього разу перша мовчки посунула свою чарку до батька, і він, не надуживаючи дочки, налив їй, як то кажуть, “по Марусин поясок”, третину чарки. Стільки матері, а нам по повній чарці і запропонував матері:

— Ну, стара! За згоду зятя з нашою дочкою! Дай Боже!

— Буду пити та його хвалити, — цокаючись з батьком, Оленою та мною, зрадівши, приказувала мати. — І за вас, і за нас, і за наше здоров'я! Дай Боже!

Олена, вмившись холодною водою, позбулась сліз і суму з обличчя, присіла біля мене і невимушено вмішалась в нашу розмову з батьком та матір'ю про щоденні родинні турботи, не згадуючи про напруження після обіду чи взагалі про наші непорозуміння з Оленою. В міжчасі, Манька, Тетяна та Федорка стали голосно за щось сперечатись на ганку. Федорка, використавши суперечку старших сестер, оббігла хврткою подвір'я і вскочила задихана в хату через задні сінешні двері, з

повідомленням про посування паротягом вагонів по вітці. Манька з Тетяною здогадались, що Федорка їх обійшла, і собі прийшли до хати. Мені й не потрібно було поспішати заради Великодня та полагодження з дружиною та батьками нашого непорозуміння, але Тетяна конче “жаліла” моїх ніг, і майже випхала мене з хати.

— Поспішай, — лебеділа Тетяна, — бо тоді доведеться тобі бігти аж на фрезерне. Петрівна твоя ніде не дінеться, а тобі не потрібно даремно ноги набивати.

Коли ми вийшли на греблю, Тетяна, озираючись на всі боки, ніби й справді хтось нас міг підслухати, сказала мені нахилитися і на вухо запитала:

— Ну, й що ти з Оленою будеш робити?

— Буду бити, — сказав я так, щоб і Федорка почула.

— Олену? — настрашилася Тетяна.

— А кого ж більше я маю? Ти не плачеш, Олена плаче, а тому батько дозволили мені бити її, докіль плакати не перестане.

— Ну-у-у, це вже ти з мене жартуєш, — наголошуючи на кожному слові, висловила Тетяна. — Ти свої золотоволосої Петрівни і пальцем не тронеш, не то бити будеш. Я вже тебе добре знаю, ти мене не проведеш, — висловила мудро Тетяна, і, зрозумівши, що я жартую, і з батьком та Оленою непорозуміння полагожене, поцілувала мене і потягла Федорку чимдуж додому.

Повертаючись з розїзду, уже перед заходом сонця, зайшов я до батьків за Оленою і Тетяною, як я був домовився, але їх там уже давно не було, про що повідомила мене Федорка на ганку, а мати, зачувши мій голос, вийшла кликати мене вечеряти.

— Батько повівся хтозна куди з родичами христосуватися, а парубки з Манькою пішли на Пристань, то ходи хоч ти, зятю, зі мною повечеряєш.

— А як з Оленою? — запитав я матір, — Все ще лихою, чи розумнішою пішла додому?

— Забудь про це, синку! Повечеряй з тещею, а потім на повен шлунок буде тобі легше розбиратися, яка в тебе дружина.

— Малі діти — мала біда, — бідкалася мати, ставлячи вечерю на стіл. — Підростуть, і біда побільшає. Годувала,

доглядала, думала — розрада серцеві буде, як повиростають, а вони, бач, що витівають. Одна така була дівкою, що не випитаєш в неї, не порадишся, і друга така самісінька сучина дочка, вперта та неслухняна. Тобі тільки з одною клопоти, а в мене їх аж чотири. Але синку, Бог не без милости, а козак не без долі. Я думаю, ти з своєю, як ти кажеш, золотоволосою Петрівною, якимсь помиришся. Помиришся синку: я тебе благословлю і Бог тобі допоможе. Батько каже, що з неї потрібно норови вибити, і навіть віжки он для того приніс у хату, — показала вона на лаву біля столу, де й справді лежали майже нові ренінні віжки, зв'язані петлею. — Але ти сам бачиш, який він: погримає, погримає, а ти, стара, карай дітей. Тепер надумався тобі свої обов'язки передати. Твій тесть і Олена твоя дружина. Ти собі як знаєш, а мені свої дочки хвалити гріх, але вона, мабуть, таки сьогодні зрозуміла, що їй лиха, ні ти, ні ми не бажаємо.

Мати, жаліючись на своїх дочок, припрошувала мене їсти та випити з нею чарку, як вона любила приказувати: і за вас, і за нас, і за нашу неньку, маленьку..., аж потрібно було вже світити світло. Подякувавши матері за вечерю та турботи, я поспішив додому.

Колишній радгоспний барак-гуртожиток стояв пустою без дверей та вікон і хуторська дітвора вечорами в ньому грала в жмурки, в сховки. Цього вечора дітваки галасували аж надто голосно, але Тетяна не прогавила мене і перестріла, задихана, на стежці та забажала, щоб я виконав мою обіцянку повозити її велосипедом по подвір'ї.

— Сьогодні вже темно, — відмовив я Тетяні.

— Темно не темно, а ти мені вчора обіцяв, що мене першою повозиш, як тільки машину до купи складеш. Вчора склав, але для мене не мав часу, сьогодні тобі темно. Я також так вмю плакати, як і Олена, — накопила Тетяна губи і почала вдавати, що плаче.

— Завтра, — сказав я Тетяні.

— Завтра ти, напевно, зі своєю Петрівною будеш возитися, а для мене часу не матимеш.

— Петрівна на мене гнівається, про що ти добре й сама знаєш.

— Я також знаю, що вона вже на тебе більше не гнівається, і не буде гніватися, — запевнила мене Тетяна, і я мусів задовольнити її волю, об'їхавши з нею навколо колгоспним подвір'ям два рази.

— Досить, — сказала вона, — Олена на тебе чекає. А плакати більше не буде. — Тетяна, ніби в'юн, вислизнула з-під моїх рук, закінь я перекинув ногу через сідло велосипеда, і побігла гратися з хуторянськими дітьми біля бараку.

Біля нашої хати, на лавочці, на споришеві та попід стінами сінечок, сиділи, стояли і навіть лежали сусіди, хуторянки та хуторяни, гуторячи між собою, а Олена вгощала їх принесеною від матері та батька паскою та ковбасами. Мені, як господарю, не тільки заради Великодня, але з недорозуміння з Олениного відношення до сусідів та їх задоволеного вигляду, довелось сусідів та сусідок частувати чаркою. Після перших двох півлітер, сусіди та сусідки розспівалися, а після третьої знайшлися бажуючі танцювати під звуки заслонки з челюстей печі та ляпання в ладоні і так закінчили несподівану Великодню гостину аж десь по півночі.

— Ух, — сказала Олена, впавши не роздягнутою на нерозстелене ліжко. — Ранком Великдень виглядав, як похорон, а вечором ніби наше друге весілля. Роззуй мене, мужу, якщо твоя ласка, — підняла Олена взуту в черевик ногу.

— Моя Петрівно! — сказав я ласкаво. — Як тобі це зробить приємність, я не тільки тебе роззую, але й твою ніжку в саму п'ятку поцілую.

— Мої ноги цілувати? В п'ятку? — підхопилась вона з ліжка, здивована.

— Все зроблю, — відповів їй по щирості. — Аби тільки моя Петрівна задоволена й щаслива була.

— Тю, на твою дурну голову! — засміялася Олена перший раз від того фатального дня, коли вона пішла за водою до колодязя. — Сірички ще так низько не падали, щоб їм їхні чоловіки п'яти лизали. Віднині я тобі дружина, а всім іншим Сіричка, — добавила вона, споважнівши.

Я стояв в недорозумінні і не міг зрозуміти Олени: жартує вона, придумала якусь примху, чи й справді

дійшла до розуму і зрозуміла, хто вона та які її обов'язки , до мене, роду, до самої себе та Бога.

— Якщо ти хоч трішки ще любиш мене, дурну, — обізвалась Олена, зрозумівши моє недорозуміння, — поцілуй мене...Похристосуємось, як і годиться в цей день...Смутку і жалю за нашою першою дочкою ми з своїх сердець не збулися, але недовір'я і самообвинувачення за смерть Галочки у нас зникло назавжди.

МИЛА ДРУЖИНА ТА ДОБРА ГОДИНА — РАДІСТЬ ЖИТТЯ

Після втрати першої дитини Олена була втратила надію на можливість мати дітей взагалі, а тому й упала в розпач.

— Не можу бути матір'ю, як я можу бути Грицькові дружиною і Сіричкою? — вирішила Олена і в розпачі, в журбі, в непевності її дратувало кожне слово потіхи, поради, чи тільки щирої розмови. Вона не могла контролювати думки, сліз та подратування. Коли незадовго перед Великоднем в неї появилася перша ніби регулярна і нормальна менструація, вона дещо заспокоїлась, але не впевнилась в своїй жіночості. На Великдень, коли я перед батьком та матір'ю забажав в'яснити наше відношення з Оленою, вона зрозуміла, що її горе та безнадія турбує не тільки її одну, а мати запевнила, що не тільки вона одна має такі клопоти після невчасних пологів, та що це може поправитися самою природою, або ліками, вона змінила думку і вирішила зайняти своє відповідне місце під сонцем, в родині і в моїй душі. Вирішила стати гідною наслідувачкою її попередниць Сірикового роду — Сіричкою.

Після Великодня Олена скоро окріпла, повеселішала, стала мені дружиною у всіх відношеннях, господинею, дочкою своїх батьків, сестрою своїм братам і сестрам та доброзичливою сусідкою нашим сусідам.

На Провідну неділю, коли ми знову гостили в батьків цілою “нашою” родинною, веселими, задоволеними і в

цілковитій згоді та зрозумінні, і після мого повернення з роз'їзду, ми ще вечеряли разом з батьковою родиною і повернулись додому вже по півночі, ранком Олена, видоївши і вигнавши Рябу в череду, взялася стягнути мене невиспаного з ліжка.

— Вставай, бо ти мені потрібний!

— Навіщо? Що тобі потрібно? — питаюся я зпросоння, намагаючись нагадати, навіщо б я був так рано потрібний Олені. Якщо Кирило потребував мене для якогось невідкладного діла, чи паротяг свистів на вітці, то напевно б так і сказала, а то вставай та вставай, бо ти мені потрібний!

— Ти мені більше не впирайся і навіщо ти мені потрібний не питайся, бо я тобі не наймичка, а дружина і Сіричка. Зробив мене такою, то тепер і тішся, як той дядя, що зробив, на себе глядя.

Олена весела, Олена жартує, Олена з чогось радіє, і в мене на душі радість а в думці задоволення. Побув "надворі" в потребі, вмився холодною водою, але вгадати, що саме затіяла зі мною Олена, не здогадаюся. Присів на лаві біля столу, куди вона показала рукою і де я міг сподіватися сніданку, але замість сніданку, Олена всілася навпроти мене з веселою усмішкою на обличчі. Мені підсвідомо здалось, що Олена правдоподібно відчула зародження нової дитини і з цим бажає зі мною розділити нашу радість, але вона також здогадалась, про що я подумав, і заперечила.

— Не придивляйся так пильно до мого ластовиння, бо там ще нічого не зародилося, а жартувати також не затівай, бо Тетяну збудиш і тоді я забуду, що тобі мала сказати.

— То кажи скоро, докіль не забула.

— Перше, перестань дивитися на мене, ніби кіт на мишу, а то вже в мене і в душі холоне, що ось, ось від мене й хвоста не залишиться.

— То я вже на тебе більше не буду дивитися, — пожартував я і заплющив одно око.

— Непотрібно! — сказала Олена, махнувши два рази рукою перед моїм обличчям, ніби відганяла мух від нього.

— Що ти думаєш робити з двома коровами? Загородиш хліва, чи де її примістити? — сказала Олена з повним спокоєм і повагою в голосі, не показавши жодної позначки на обличчі; жартує вона чи й справді якимсь чином нам вночі хтось другу корову у хлів загнав?

— А то що? — розсміявшись, запитав я. — Наша Ряба в другий раз цього року не телям, а коровою отелилася?

— Це неповажно, — звернула мені увагу Олена. — Зуби скалити тут нема чого. Я в тебе питаю: де ми примістимо другу корову?

— Петрівно! Ти зі мною жартуєш, а мені що? Плакати? Де б же в нас через ніч друга корова взялася?

— Батько та мати нам подарували! От звідкіль. А ти зуби скалиш. Мені вчора мати сказала, як ми не заберемо від них добровільно, вона сама прижене Лиску до нас в кошару. Ти не бажаєш, щоб тобі теща дорікала: “Зятю мій! І чого ти в мене такий неслухняний?” — як вона завжди дорікає мені.

Батькові та матері, як і взагалі моїм землякам та хуторянам, після контрактацій, плянів до двору, зустрічних плянів, голодомору, безпощадного ограблення владою та безконтрольного розбою активістів та комсомолії, залишилось якщо не по теляті на родину, то одноліток на дві родини.

Як розвели між собою корів Марченки, я не знаю і не буду наводити прикладу нас з Катериною, але з розповіді матері ще під час сватання напевно знав, що в них не було молока до весни 1935-го року. Батько тільки два роки перед нашим весіллям був роздобув коня і дещо поправив родинні достатки, а до того, він та Олена з заробітків на торфорозробці утримували родину. Тепер у них скрути немає. Батько конем заробляє більше і легше, як пересічний робітник на торфорозробці. Петро з Іваном заробляють не менше, як я на роз'їзді. Тетяна на нашому з Оленою утриманні, а мати, Манька та Федорка біля городу та господарства собі на прожиток постараються. Але це не значило, щоб я згодився взяти від батька та матері вигодовану і виплекану ними корову тільки для того, щоб нам від неї було більше турбот та мороки ніж користи. Потрібно буде прибудовувати хлів. Потрібно

буде турбуватися за харчі для неї на зиму. Потрібно буде здавати подвійну норму молока державі. Та й взагалі, навіщо нам друга корова, коли нам на трьох Ряба дає вистачальну кількість молока? В батька та матері шість осіб буде на одну корову, а в нас три на дві корови: який в цьому глузд?

— Нам, Петрівно, другої корови непотрібно і не потрібно тобі говорити чому, бо ти сама добре про це знаєш. Батько з матір'ю вигодували і виплекали корову для своєї родини, а не для нас з тобою. Петра можуть восени покликати в Червону армію, батько та мати втратять робітника. Манька, вже майже дівка, можливо кому “впаде” в око, як ти мені, весілля потрібно буде готувати, то нехай батько з матір'ю і радять своїм достатком, як вони знають, — порадив я Олені, але вона на мою раду не згодилась.

— Лиску нам батько на весіллі подарував і вона відтоді стала нашою, а тому, мій мужу, заопікуйся нею.

— На весіллі, я думаю, що рядом з тобою на покуті сидів, але такого чогось, від батька не чув, — поправді признався Олені.

— Як перед іконою, перед тобою присягаюсь, — поклала Олена руку на своє серце. — Батько виразно і голосно сказали, а я пам'ятаю, ніби це було вчора, — Дарую вам, діти, те, що від народження обіцяне було Олені в придане. Чуєш ти, забудьку? — посмикала мене за вухо Олена. — Батько нам подарував те, що було від народження мені подароване. Ти ж ще не забув, як ми з тобою перший раз на ганку досвіта сиділи?

— Таких подій не забувають, — сказав я впевнено.

— Ти ж не забув, як я матір чекала з деркачем, а вона — перевірити, чи я бува не заморозила “дитини”. І не глухий ти був, як вона сказала: “А тебе, дочко, на щастя Лиска теличкою нагородила. — Молода Лиска була моя від народження, а від весілля наша. Батько ще й перед людьми на весіллі підтвердив: “Дарую вам те, що Олені від народження мати прирекла.” Сам знаєш, які тепер порядки, не записано теля на податок — вивласнять. То як батько міг сказати на весіллі: “Дарую вам Оленину

телицю, коли вона не була на обліку у батька, а мене тоді ще за господиню не рахували. Зрозумів?

— Я то зрозумів, але ти також, Петрівно, зрозумій, що дарованої чи приреченої нам другої корови не потрібно, а в батька та матері окрім тебе ще п'ятеро Петровичів та Петрівен. Наша Ряба молода і гарна корова. Молока від неї маємо вдосталь для нас і на поставку державі, а тому прохаю тебе зрозуміти мене, і як мила моя дружина, а ми з тобою чемні діти наших любих батьків, подякуймо їм за Лиску та за прихильність до нас, і нехай твоє та наше стане їхнім, а вони разом з усім будуть нашими батьками.

— З тобою говорити, то потрібно спершу бобу наїстися, — не погоджувалась зі мною Олена. Я твоя, а Лиска моя, роби з нами як сам знаєш.

— Добре! — згодився я. — Тебе й надалі залишу для себе, а Лиску для батька та матері.

— Ні-ні-ні! Ти забувся, що від Великодня я Сіричка, а не Грицькова молода, з якою ти сидів на вивернутому кожусі на покуті, а думав хтозна про що і про кого. Я тобі пояснювала, що означають слова гостей, що нам бажали щастя та дарували щось і хто вони, а ти з своїм боярином Іваном зуби з них скалили. Я тобі пояснювала, що батько подарував нам “приречене”, а насправді телицю Лиску, а тобі було цікаво, що роблять твої хуторяни на подвір'ї. Ти сказав мені, що у весільному потязі буде дві підводи з колгоспу та батьків кінь, а хуторяни приїхали не тільки цілим хутором, а з готовим весіллям. Ти виводив мене з батькової хати, а я була певна, що за порогом на тебе чекають хуторяни з Неродівною Галькою. Я не вірила тобі, аж докіль нас тітка Василина, поблагословивши іконою, завела у хату і посадила за стіл. Я тільки тоді переконалася, що в хаті нема Неродівни і я тут буду господинею, а не вона. Я тебе любила, люблю і завжди любитиму, що з нами не станеться, але вірити тобі я не завжди згодна. Скажи мені по щирості: чому ти ніколи не поцікавився, що мені батьки в придане дали? Де ті дарунки, що нам на весіллі дарували родичі? Що я роблю з грішми, що ти мені після кожної зарплати даєш? Хустку, якою я тебе засватаного перев'язувала, я Маньці

прзичила тільки на весілля, а ти розпорядився: “Петрівно! Віддай Марусині. Тобі вже більше вона не потрібна. — Хустку мені мати на ярмарку купила, коли я була меншою за Федорки, а Лиску мені батько подарував, коли я була молодою, а тобі не потрібно. Що ж тобі насправді потрібно?

— Ти, — відповів я коротко.

— Без приданого?

— Навіть без сорочки.

— Тобі тільки те й у голові.

— Спробуй про “те” забути, от тоді й знатимеш, що мені потрібно, а що ні.

Рябу мені не бажалося збувати, але й Олена не бажала поступатися своєю Лисою: поперше, що це її придане пов’язане з нашим першим проведеним разом вечором, чи навіть цілою ніччю, на ганку, а подруге, у Плавковому роді так годиться, щоб дочка мала в придане корову на своєму господарстві. Закіль Тетяна злізла з печі, ми таки домовилися, що справу про Рябу та Лису полагодимо з батьками в наступну неділю, а другу справу, яка виникла в нас під час суперечки за корів, обговорювали вже втрьох за сніданком. З тих грошей, що в Олені назбиралось за її господарювання, ми б могли витратити чотири-п’ять соток на одіж та взуття чи речі щоденного вжитку, але після “визволення” Західньої України, в крамницях горілки ще все не бракувало, але, наприклад, сіль, сірники і подібний крам “давали” певну кількість в одні руки: соли — п’ять кілограмів, сірників — дві коробки і так далі. Готової одежі, взуття чи мануфактури було дуже рідко і в обмеженій кількості. Дуже поплатними були поїздки на “визволені” терени за річами першої потреби, готовим одягом, взуттям, вельосипедами, годинниками і тому подібним, але туди без командіровки не перепускали на колишньому кордоні, а з нашої околиці навіть неможливо було купити без командіровки залізничного квитка до Києва, а тому на “визволеному” терені, як за тим морем, де “телушка пів вушка, але перевоз дорого коштує”. Два дні перед нашим обговоренням наших фінансових спроможностей відбувся навіть інцидент між спекулянтами “визволеним” добром.

Шостенський партійний чинуша поїхав на командіровку в Західню Україну, там напавував “визволеним” добром дві чималі валізи і повертався з ними домів. В Києві, на залізничній станції, з ним познайомився молодий лейтенант прикордонних військ на Фінсько-Советському кордоні в районі міста Сороки. Партійний спекулянт, радий мати товариство з “часовим страни Советов”, запропонував йому чаю, пива чи що там вони могли мати в станційному буфеті, а згодом виявилось, що вони мають їхати навіть одним потягом. Із Києва вони виїхали десь о четвертій годині по полудні потягом номер 72. В Конотопі вони були в одинадцятій годині ночі, і тут лейтенант нагадав, що в його течці є чвертка горілки. Вони спільно розпили її за приємну подорож, бо спекулянт мав висідати на станції Терещинській, але він несподівано заснув. Лейтенант спокійно забрав спекулянтові валізки і висів з потяга на Пирощинському розїзді, але, не маючи досвіду з малими станціями, зайшов в кімнату чергового розпитати, як і коли він може повернутися до Конотопу. Черговим тої ночі був Вітер, хлопець хоч і не дуже досвідчений, але до всього цікавий. Спершу поцікавився лейтенантовим паспортом, а потім запитав чергового на станції Терещинській, як поступати з такими пасажирами, що проспали станцію і тепер бажають повернутися до неї. Черговим на станції Терещинській був хтось з досвідчених залізничників і зразу здогадався що до чого, бо партійний чинуша був наробив чимало клопоту обслузі потяга за валізки, і потяг був затриманий на декілька хвилин. Він порозумівся з диспетчером, а той з охороною залізниці і на розїзд робітничим потягом з Хутора-Михайлівського було виряджено двох міліціонерів, а з Терещинської післано одного пішки. З поведінки Вітра лейтенант здогадався, що може бути якась неприємність в потязі і свій паспорт на всякий випадок десь подів, але з трьома міліціонерами ради дати не міг і його заарештували та повернули партійному спекулянтові його валізи.

“Визволеного” майна у спекулянтів на базарі не бракувало, але його найкраще купувати було таки в Києві.

В четвертій годині по полудні відїхати потягом номер 71 до Броварів, а звідтіль першим трамваєм до Києва. О четвертій годині з хвилинами можливо було без “командіровки” купити квиток на станції в Дарниці на потяг номер 72 і повернутися додому опівночі. 32-годинна поїздка до Києва коштувала тільки 40 крб. з лишком, але в добрий базарний день цілком добре оплачувалася.

В наступну неділю я намагався переконати батька та матір обгрунтованими доказами про те, що Лиска для нас з Оленою буде тільки зайвими клопотами і зовсім непотрібною завадою. Намагався збути жартом, мовляв, “маю одну вашу дочку за дружину, а другу за “наймичку”, як придане. Батько сказав остаточно своє слово примовкою: “Подароване, як придане. Зїж, або викинь.”

Мати, спираючись на традицію у Плавковому роді, взялась рзповідати цілу історію, як виглядало її придане і що Лиска це також наслідки її приданого. Мені нагадалась мати, що майже не згинула через її придане, ганяючись за телям по снігу, згодився всю справу з приданим, тобто з Лискою та Рябою, передати цілком на Оленину “юрисдикцію”. Згодиться замінити Рябу за Лису — добре. Забажає тримати дві корови, добудую хлів і спробую забезпечити сіном та харчами їх на зиму. Забажаю котрусь продати — продам. Олена згодилась продати Рябу на Зелені свята на ярмарку в Шостці. Так ми з батьком та матір'ю домовилися: світанком в Зелену неділю батько з Іваном чи Петром приведуть Лиску до нас з Оленою, а потім я з батьком поведемо Рябу на ярмарок в Шостку. Осібно з Оленою ми домовилися витратити вторговані за Рябу гроші для всіх членів батькової родини з нами включно.

За тиждень перед Зеленими святами я поїхав до Києва розвідати про можливості купівлі в спекулянтів на базарах “визволеного баракла”, але виявилось що вже дещо було запізно. Спекулянти на київських базарах вже не мали нових речей та мануфактури. Було досить ношеної одежі, білизни, взуття, вживаних рушників, настільників, постілок і тому подібного краму, по досить поміркованих цінах, але ніхто не був певний, що це добро

тільки награбоване в багатіїв, а не в помордованих людей, і мені відпало бажання набувати непевного походження “визволені речі”. Купив два плащі-дошовики, одні штани-галіфе в одного галичанина, бо він забожився, що це його власне і він продає тільки тому, що потребує грошей, купив пів десятка хусток, бо виглядали зовсім мало ношені, або й нові, і з цим повернувся додому, та з думкою, продавши Рябу, спробувати ще “торговельного щастя” в Москві.

Рябу батько був оцінив на тисячу карбованців, але ми в Шостці виторгували за неї одинадцять сотень. Переїзд залізницею мені вже належався, як залізничникові, безкоштовно. Але, хоч “наша” залізниця звалася Московсько-Київська, нам, залізничникам, було заказано замовляти квитки до Москви або Києва, а тому я попрохав дозвіл на квиток до станції Щатури, а туди дістатися можливо тільки через Москву. Залізниця задовольнила моє прохання і я мав вільний доступ до “біло-каменної столиці”, хоч через обман. Степан з дружиною мешкали біля станції Внуково, щось за тридцять кілометрів від Москви, але від станції Малого Ярославця, це вже рахувалося передмістям Москви, і доїздити в саму Москву було дуже вигідно приміськими потягами-електричками. З Степаном я домовився через матусю Тетяну, що я поїду потягом в суботу 22-го червня, щоб в неділю вечором бути у Внукові. У понеділок та вівторок Степанова дружина Манька познайомить мене з Москвою і, можливо, покаже, де що можна купити. У середу вечором приїде Степан з подорожі до Одеси, ми з ним докінчимо купівлю і не далі як в суботу я покину Москву.

Прибув я до Внукова і розшукав квартиру Степана без будь-яких труднощів. Спав я, як і всі Степанові та Манчині родичі-відвідувачі, під столом, бо однокімнатна їхня “квартира” мала місце тільки на одно двоспальне ліжко та стіл, що служив в кімнаті за місце харчування, двоповерхове ліжко для їхніх двох дочок, за гардероб та для різних господарських потреб. (Як нам відомо, в кінці червня діти вже в школу не ходять і їхні дочки були на

відпочинку в баби Тетяни — в селі Андріївці, що біля Кролевця.)

В понеділок, як годиться всім відвідувачам Москви, а особливо Степановим родичам-відвідувачам, тому що він вже був переведений з комсомольців у кандидати членів партії, ми з Манькою поїхали на Красну площу і, постоявши в черзі з годину, відвідали мощі нового московського святця Леніна в його похмурому і недосить провітрюваному мавзолеї. Побували в Центральному Універмазі, але це вже було по полудні, окрім дрібниць більше нічого не купили. У вівторок, ми обходили чимало крамниць в центрі Москви, але купили тільки декілька в'язанок, кохтин та так званих трикотажних виробів. У середу ми з Манькою вирідилися в Москву дуже рано, щоб в черзі купити дещо мануфактури та зустріти вечором Степана. Але в черзі нам нам'яли досить добре боки і майже перед самим нашим “носом” в крамниці випродали призначений на той день крам. В призначений час потяг, що його обслуговував Степан, не прибув, і залізничники сказали Маньці, що не прибуде дозавтрього. В четвер Манька чекала на Степана, а я сам нишкав по Москві і купив черевики та три метри сукна-коверкоту польського виробу. Степан прибув до Москви по полудні, але з невеселими вістками.

— Що саме робиться на залізниці між Одесою та Жмеринкою, тяжко сказати, але на тому відтинку всі колії заставлені військовими ешелонами, а всі узбіччя залізниці завалені військом та військовим знаряддям.

У п'ятницю він таки дотримав обіцянки, поїхав зі мною до Москви, і ми зайняли на задвірках місця в дуже довгій черзі. Десь вже перед полуднем передніх з черги почали по десять осіб з задвірків переводити через вулицю до крамниці, спеціально найняті для цього досить дебелі “дяді”, з такими ж дебелими, хоч і не довгими, дручками. Мене скоро москвичі “разоблачили” і з черги випхали, а Степан годин через дві сам покинув чергу.

— Діло кепське, Грицю, — розшукавши мене в кінці черги, каже Степан.

— Частини Червоної армії перейшли румунський

кордон, і хто зна що з того буде. Ти краще їдь додому, закіль не пізно.

На станції ми зареєстрували мій квиток на потяг, що відходив в суботу о другій годині по полудні, а порадившись з Степаном та Манькою, ми в суботу поїхали до Москви, та витратили решту моїх грошей, купуючи мануфактуру в московських спекулянтів за подвійну ціну.

“ВИЗВОЛЕНІ” БРАТИ НА ШОСТЕНСЬКІЙ ТОРФОРОЗРОБЦІ

Ранньої весни 1940-го року по базарах Сіверщини було вже досить “визволених” штанів, сорочок, білизни, годинників, вельосипедів і різного особистого майна братів, “визволених” з-під польської окупації західніх частин України. Ми, залізничники, та й громадяни “страли, где так вольно...здохне чоловік”, що мешкали обабіч залізниць, надивились досить, як в заграбованих і переставлених на ширококоліїні осі вагонах везли “наших і братніх ворогів” на північ “перевиховувати” в умовах будованого соціалізму. Начиталися досить в газетах, як то “мучилися” наші брати-українці під польською кормигою, та як їм тепер весело, культурно і заможньо стало після “визволення” доблесними воїнами країни Рад, а тепер стало відомо, що працювати в наступному весняному сезоні на видобуванні торфу прибудуть “визволені” брати і сестри.

До прибуття “визволених” братів, торфорозробка почала підготовку ще в лютому місяці. Барак номер 3, що був пристосований для зимівлі робітників, був виселений, побілений вапном і обгороджений колючим дротом. Кімнату в харчівні, де споживали службовці та керівники торфорозробки їжу, перегородили на дві половини. При нагоді, в клубі і вечорами по бараках, комуністи та комсомольці вели бесіди та роз’яснювали робітникам, як поводитися і про що говорити з прибулими на торфорозробку “визволеними” братами та сестрами. На

початку квітня на торфорозробці вчинився переполох. Барак номер 3 міг вмістити тільки 150 осіб, а братів і сестер їхало більше 200 осіб. Керівництво торфорозробки поспішно виселило робітників з сусіднього барака номер 2. Будівельний відділ білив його вапном, обгороджував колючим дротом, біля харчівні добудовували окрему кімнату з окремим входом, але брати чомусь в призначений час не прибули. Будівельний відділ залишив прибудовувати біля харчівні окрему кімнату, усунув огорожу навколо обох бараків і між ними збудував щось подібне до кону, або танцювального майданчика. Це потягнення керівників торфорозробки людям дало підставу думати, що “визволених” братів та сестер не везуть, а таки вони самі добровільно їдуть, і будуть звичайними вербованими робітниками, яких щовесни навозять вербовщики з глухіших сіл Сіверщини.

Одного холодного і дощового дня в кінці квітня, коли саме було бездоріжжя, і не знати, чим краще їхати: саньми чи возом, начальник роз'їзду Пирощини отримав телеграму з Києва, адресовану йому і директорові торфорозробки, про прибуття в Київ групи робітників, що призначені для Шостенської торфорозробки. Коли і як виїдуть з Києва робітники, в телеграмі не зазначено. В Конотопському відділі та в управлінні Московсько-Київської залізниці Сукмань не міг нічого довідатися, бо відтинок залізниці від станції Бахмач до Києва належав до управління Південно-Західної залізниці. Не зважаючи на бездоріжжя, директор торфорозробки наказав вислати всі можливі підводи на станцію Терещинську по “братів” до київського потяга номер 12, що прибував на станцію десь перед десятою годиною ранку, але цим потягом “брати” не прибули. Не прибули вони й потягом номер 10 о другій годині. Конотопський диспетчер мав відомості, що через хутір Михайлівський має проїздити потяг з людьми з Західної України, і тому Сукмань піддав думку директорові торфорозробки, що призначені йому робітники можуть прибути потягом номер 71. Директор вислав на роз'їзд залізничний вагончик, яким ремонтні робітники розвозять шпали та пісок під час праці на

залізниці, з червоним прапором, гармоністом з баяном та профспілкових і партійних керівників на чолі з замісником директора видобутку торфу Крендесеруком, також "визволецим" братом ще під час Визвольних Змагань. Але потяг номер 71, привіз не "визволених" братів, а розчарування.

Наступним потягом, яким могли прийти "визволені" брати був потяг номер 71, що прибував на роз'їзд опівночі, але після шостої години вечора на Контопському відтинку залізниці був зупинений рух потягів більше ніж на годину. Відтинком переїздив спеціальний потяг з Анною Паркер, а тому ніхто, навіть конотопський диспетчер не був певний, коли прибуде київський потяг номер 71 на Конотопський відділ.

Крендесерук звернувся з проханням до Остапчука, а Остапчук до Письменного і всі три разом попрохали мене вартувати ніч на роз'їзді, та негайно повідомити їх на торфорозробці телефоном про будь-яку можливу звістку про "визволених" братів.

Потяг номер 71 прибув на роз'їзд з одногодинним запізненням. Зупинився на одну хвилину, як і належить за розкладом руху потягів. Я зв'язався в провідника про пасажирів, призначених зупинитися на роз'їзді Пирошніні, але отримав певну негативну відповідь. Одначе, за десять хвилин черговий отримав із станції Терещинської повідомлення про відчеплення пасажирського вагона з людьми, призначеного для Шостенської торфорозробки. Черговий сказав мені, а я телефоном повідомив торфорозробку. Від першої години, десь пів на п'яту, я майже що десять хвилин мусів телефонувати або відповідати комусь з торфорозробки на питання, на які ніхто не міг дати відповіді. Скільки людей у вагоні? Коли їх можливо буде забрати зі станції? Привезуть їх разом з вагонами під вантаження торфом на торфорозробку? Коли? Як? І тому подібне. Півп'ятої диспетчер розпорядився подати вагон з людьми на вітку торфорозробки, негайно і окремо від вантажних вагонів. Майже двомісячна підготовка і майже цілодобне напруження, нарешті вияснене: "визволені" брати з західної частини України прибудуть на

Шостенську торфорозробку, як і належить довго очікуваним “гостям”, з особливою увагою, але чи такі вони самі їдуть, чи їх везуть, навіть на станції Терещинській залізничники не могли належно в'яснити.

Десь по шостій годині ранку, паротяг притягнув на роз'їзд одинокий пасажирський вагон. Моїм обов'язком було, будь-яку подачу на вітку торфорозробки належно оформити документом, нарахувати оплату і тому подібне, а обов'язком дружби з моїми колишніми зверхниками, друзями і добрими людьми на торфорозробці, довідатися по змозі докладно: скільки людей у вагоні, в якому вони стані, хто їх провідник, чи мають вони охорону. Я з наготовленим сигнальним ліхтарем, записав номер вагона та потрібні мені відомості.

В ранковій імлі видно, що у вікнах вагону видніє світло від декількох гасових ламп. З вагону доносяться людські голоси і не то плач, не то муркотіння людської пісні. Про замкнуті зсередини двері я вже знав від бригади провідників, але ще й сам переконався, вилазячи на всі четверо східців; дійсно двері замкнуті зсередини. Довелось мені стукати кулаком в одні з них. Над моєю головою обізвався несподівано знайомий голос мого доброго знайомого і тепер навіть недалекого родича, сусіда мого тестя Івана Коленченка, замісника директора торфорозробки з персонального відділу.

— Постороннім у вагон заходити заборонено!

— Я не посторонній, — кажу Іванові, — і моїм обов'язком є нагляд за вагонами, що подає залізниця на вітку, про що ти сам добре знаєш, а до того сам директор сидить в кабінеті і чекає на моє повідомлення: скільки людей у вагоні, хто їх провідник?

До цього ти не маєш жодного діла, — сказав із-за дверей Іван з виразом начальника в голосі. — І в двері більше не гримай, бо бентежиш людей.

Іванове ставлення та його відповідь трохи збентежила мене, але, якби “визволені” були дійсно в'язнями і мали бажання втечі, вони б легко могли повибивати шиби і повтікати. Але чому Іван боїться навіть прочинити двері та відповісти мені по-людськи, було незрозуміло.

У транспортному відділі обізвався Черняков, коли я покрутив відповідно кількість оборотів ручкою телефону. Чернякову я переказав Іванові слова та те, що бачив і чув біля вагона. За хвилину чи щось в телефоні обізвався директор торфорозробки і попрохав піти і повідомити Коленченка, що він наказує йому негайно пов'язатися з ним телефоном.

Повернувшись до вагона, я знову постукав кулаком в двері, але Іван цього разу волів не обзиватися. Я став гримати сильніше, а в додаток висловив обурення його поведінкою.

— Чорти б тебе затягнули в болото! Ти вчадів там, чи тобі позакладало? До тебе, як до людини звертаються, то й відповідай по-людськи. Директор тебе визиває до телефону і закізь ти не домовишся з ним, ми вагона на вітку подавати не будемо.

— Не потрібно тобі викрикувати і зайво чортом лякати. Я ще не оглух.

— Коли ти такий спокійний і не глухий, то вилазь із-за дверей та іди відповідай своєму директорові.

Іван, відімкнувши двері, вийшов на ступеньки, зачинив їх та замкнув звичайним трикутним залізничним ключем, який висить в кімнаті чергового і яким я можу користуватися повсякчасно.

— Ти, — кажу Іванові, коли ми відійшли від вагона, — поводився з тими людьми, що у вагоні, ніби з в'язнями, — ти що, розбійників везеш на торфорозробку, не “визволених” братів? Я такий самий маю ключ. Ти замкнув, а я піду відімкну.

— А ти?... — перестрашився Іван. — Ти, власне, чого тут? Чому ти тут так рано вештаєшся?

— Казав мені бути спокійним, а сам перелякався, — сказав я і засміявся. — Забагатів чи зазнався, що вже й забув, чого я тут цілу ніч за тобою розглядаюся. Ти ж переїздив через роз'їзд і напевно бачив чи чув, як я, язика висолопивши, бігав попід вагонами та випитував провідників про тебе та твоїх в'язнів, чи кого то там у вагоні везеш.

— Раджу тобі менше балакати, а ще менше знати, — майже наказав мені Іван.

— А я тобі раджу, краще ідемо до телефона та поскаржся йому. Ти ж замісник директора і добре знаєш, що я все ще, з наказу директора, рахуюся техніком транспортного відділу, і сам директор доручив мені розвідати, хто відповідальний за людей, скільки їх і в якому вони стані.

Іван, не сказавши більше й слова, зайшов покійно в кімнату чергового. Я показав йому, котрим телефоном користуватися, а сам пішов з кімнати, щоб він не підозрівав мене в підслухуванні його розмови з директором.

Відімкнувши двері вагона, Іван ще раз спробував заборонити вступ у вагон.

— А ти куди? — огризнувся він, коли я несподівано для нього попереду його зайшов в коридор вагона, перед тим, як він спробував загородити мені дорогу.

— Ти знову за своє. Ти знаєш, що я не тільки працюю на торфорозробці, але й мешкаю, майже там само де й ти.

— Постороннім у вагон заходити заборонено!

— Я ж тобі вже раз вияснював, що я не посторонній, а подруге, через твою “не посторонність”, я цілу ніч не спав, то тепер ще накажеш мені бігти за вагоном?

— Людей турбувати я тобі не дозволю!

— Чоловіче добрий! — Звернувся я до Івана після довшого сміху, бо ніяк таки не міг здержатися від дурнуватої Іванової поведінки. — Вагона залізниця на торфорозробці тримати не буде, докіль твої люди виспляться. Маєш 15 хвилин часу, докіль доїдемо до торфорозробки, і не більше 10-ти хвилин, докіль вони висядуть з вагона. Паротяг та бригада твоєї заборони слухати не стане; висядуть люди — добре, а ні — то заберуть вагон назад на розїзд.

— Та вони вже приготовані... Пробуджені і зібрані, — злагіднів Іван.

— То чому ти біля них, ніби біля худоби поводишся?

— Іди ти до чортової матері, з своїми: чому та як! Ти, і всі ви тут з директором включно, не розумієте, з ким маєте справу! Ви не розумієте, що то за люди, а мені за них відповідати треба. До Києва їхали з піснями, а в Києві ніби

їм хто дурману дав, чи здуру сказав, що їх в Сибір повезуть, покидали свої клунки і порозбігались, хто зна куди. З сотні, міліція назбира шістдесят троє, а тут самому доведеться по лісі бігати, коли комусь дурнота зайде в голову і з вагона вискочить.

На східці вагону виліз провідник з ліхтарем, щоб обсервувати колію, коли паротяг поперед себе посуватиме вагон з людьми по вітці. Іван не зачинив дверей, але вступився з проходу, щоб на випадок втечі когось з тих, що були у вагоні, він міг його легко затримати. Сірість ранку пробивалася крізь шиби вікон вагона і зменшувала ефективність закурених димом за ніч гасових ламп, що освітлювали вагон. Моя поява у вагоні в однострої залізничника, мабуть, викликала між людьм якусь підозрілість, бо із-за переділок вагону лякливо висувалися голови жінок і чоловіків, і скоро за ними зникали. Від переділу до переділу люди стали перекликатися притишнеим голосом, а тому я й залишив думку пройтися проходом вагона та побажати “визволенням” братам та сестрам, доброго ранку та можливо перекинутися з ними декількома словами.

Одинока дівчина, що пильно приглядадлася крізь вікно між першою перегородкою у вагоні та вбиральнею, навіть не повернула обличчя в мою сторону, коли я голосно і виразно побажав їй доброго ранку.

— Добрий ранок тобі, дівчино! Там ліс та туман, більше нічого.

Дівчина можливо була років вісімнадцять-двадцять, а можливо ще й молодша. Буйне чорне волосся було підрізане дещо нижче рамен і покривало майже цілі вузькі плечі. На зріст і здрібнілий стан дівчина виглядала майже недорозвиненою. Мовчанкою дівчини я вже став виправдовувати Івана за його поведінку і відвернувся, щоб відійти від неї, але вона, не відриваючи обличчя від шиби, крізь сльози запитала:

— Куди ж це нас везуть, пане-товаришу?

— Хіба вам не казали? Вам не казали, що вас везуть працювати на торфорозробці?

— Нам казали, але, пане-товаришу, так не є, як казали. Коли ваші прийшли до нас, добре і файно

говорили і робили. Нам було весело, ми танцювали, ваші бійці файно співали, мали гармошку, показували нам картини з файного вашого життя, а тут у вас смуток, двері ваш позамикав, ніби ми кримінальники. Ліс та смуток і більше нічого не видно, пане-товаришу. Скажіть, пане-товаришу, куди нас везуть? — повторила жалібно дівчина своє перше прохання.

— Везуть вас працювати на підприємстві, де з болота понад річкою видобувають торф на паливо, — почав я пояснювати дівчині, щоб розвіяти її страх перед, як Іван казав, Сибіром, чи можливим табором примусової праці. Тут в нас не так сумно і страшно, як вам здається, побачивши ліс та туман через вікно. Лісу, в нас тут не так то й багато, а туман, то тому, що ми їдемо понад річкою. Там, де ви будете мешкати і працювати, є також клуб, де в свята та неділі матимете танці та гулі з такими ж дівчатами і хлопцями, як і ви. Мешкатимете в бараках-гуртожитках, так само, як і всі робітники. В бараках є також радіо. Харчуватиметеся на тій самій харчівні, що й інші робітники та службовці торфорозробки. Працюватимете так само по нормі, як і всі інші робітники і матимете таку саму зарплату. Праця тяжка, але ми ж вже більше десяти років працюємо на цьому підприємстві, а вам гірше за нас не буде, а тому й нема чого журитися. Там, де вас відчепили від потягу, звідсіль тільки десять кілометрів, і то дуже велике село, а до Києва звідсіль тільки двісті кілометрів. Сонце зійде, туман зникне, й сама побачиш, що тут в нас не самий смуток та ліс, а ми досить привітні люди. На цьому підприємстві, куди вас везуть, вже працюють люди з так званої Західньої України, я навіть мав за начальника вашого земляка, що звався Петром Остапчуком.

— Якби то ваші слова, пане-товаришу, та Богові у вуха, — тяжко зідхнула дівчина і відвернула своє досить привітне чорнобриве, кругловидне, бліде лице від шиби вікна та з хвилину вдивлялася мені в обличчя своїми великими і широко розлеглими на обличчі чорними очима.

— Доброго ранку вам, пане-товаришу! — по довшій

мовчанці сказала дівчина. — Пробачте, що я вам зразу не відповіла на ваше привітання. Таке в мене горе, пане-товаришу, на серці, що тяжко й сказати. Пробачте мені, — сказала вона раз і простягнула до мене свою маленьку і білу руку. — Називаюсь Ганею (а прізвища не пригадую).

— Мене Грицьком кличуть, — узяв я Ганину холодну руку в свою і злегка потиснув. — Більше недумайте про смуток та страхи лісу, скоро буде весна не тільки в лісі, але й у вас на душі, — спробував я розрадити дівчину.

Під час нашої розмови з Ганею повз нас пройшов невеликого росту чоловік з люлькою в зубах, в вигаптованому безрукавному кошуку та в капелюсі з пучком свинячої щетини з боку капелюха, мабуть, з наміром щось сказати Іванові, але Іван на нього не звернув жодної уваги і він повернувся на своє місце за першою перегородкою, а за хвилину став кликати Ганю:

— Ганю! Ганю! Ходи сюди!

— Скажіть своєму чоловікові чи нареченому, що я чоловік одружений і залицятися до вас не збираюся, нехай не боїться.

— Він мені ніщо! — сказала Ганя надто голосно, мабуть, щоб він і ті, що з ним за перегородкою вагона почули, а притишеним голосом мені пояснила. — Нех шлях його трафить, він псяча кров; були поляки, гайдуком у них був, а тепер до вашого пристає, щоб над нами доглядати поставив його.

Щоб заспокоїти дівчину, а через неї і її спільників і земляків, я, не підфарбовуючи советської дійсности та відносин на торфорозробці, використовуючи ж короткий час пересування вагона по вітці, розповів їй, що наглядачами над ними правдоподібно будуть їхні земляки Остапчук, Крендесерук та Усенчиха, і коротко познайомив її з кожним осібно, а особливо попередив перед нечесністю Усенчихи. Сказав їй, щоб вона, і взагалі її земляки, не вживали слова “пане-товаришу”, бо то між нашими людьми викликає неприхильність, а то й образу. Слово “пан” ми розуміємо, як багач, поміщик, або навіть рабовласник, а слово “товариш” ми розуміємо, як новітній “пан” — комуніст чи комсомолец, а тому

призвичаїтесь говорити до людей тільки через “Ви”, або “Ти”. До старших людей кажіть “Ви”, а до молодших — “Ти”. Ти, дівчино, ти, хлопче. Ви, дядьку, Ви, тітко. І так далі.

— Не відрізняйте себе на “наших” та “ваших”, бо ми тепер не тільки громадяни однієї республіки-України, але й брати та сестри по крові, по злиднях, по праці, по виробітку норми і взагалі в одних умовах життя. Працювати і жити на торфорозробці, — тяжко, але ми якось вже призвичаїлись, призвичаїтесь і ви. Коли вас приділятимуть до праці в бригади, попрохай, щоб тебе приділили до сушильних торфу, там праця дещо легша, а норму можеш виконати, як не за вісім годин, то за десять. Болото велике і просторе, там тебе ніхто підганяти не буде.

Тому чоловіззі у вишитому безрукавому козушкві та в капелюсі з свинячою щетиною не сиділося за перегородкою вагона. Декілька разів кликав Ганю із-за перегородки. Декілька разів виходив в коридор до Івана, але ані Іван, ні ми з Ганею не звертали на нього уваги, і він, проходячи мимо нас, раз таки насмілився Гані показати кулака, але я йому показав бицманом правої руки, що його місце за перегородкою вагону і він ще раз наважився покликати її: “Га-а-а-ню, іди сюди!” Але вже від сторони осідку торфорозробки стали доноситися звуки музики, що я спершу прийняв їх за радіопередачу, але згодом розпізнав гру торфорозробського баяніста, що на всі голоси виводив пісню з часів революції “Смело товарищи в ногу...”. Зрозумівши, що “визволених” братів торфорозробська адміністрація вирішила зустріти з музикою, сказав про це Гані і став прощатися з нею та бажати щастя на праці і в житті.

— Якби то було правдою, що ви до мене говорили, — сказала Ганя перший раз не вживши “пане-товаришу”, я б за вас пана Бога молила, скільки мала б духу в собі, як довго б жила, я б все вас пам’ятала — Не соромлячись буйних сліз, що ніби горошини котились по її білому круглому обличчі, запевняла мене Ганя і пішла збирати свої пожитки, щоб разом з подругами та земляками висідати з вагона, на свою, але непривітну землю.

Біля переїзду через вітку залізниці, навпроти осідку першого відділу торфорозробки, стояв один із столів з харчівні, заслатий червоною скатертиною, а в колесо з вагонетки, де мала б бути вісь, встромлено держак червоного прапора. Навколо столу стояв чималий гурт людей, керівників і так цікавих перший раз побачити на власні очі “визволених” братів. Баяніст чомусь без кінця і початку награвав бойовий революційний марш “Смело товарищи в ногу”.

Я, щоб не ускладнювати Іванового становища, та не відповідати зацікавленим на не дуже потішні запитання, відімкнув своїм ключем двері з протилежної сторони вагона, і встав ще на ходу перед переїздом. На горбатовому містку через Есмань, “бойовий” марш баяніста перервався і до мого слуху донеслися слова Крендесерука.

— Ниньки, товарищи брати й сестри! — вигукував Крендесерук, правдоподібно вилізши на стіл до червоного прапора. — Ниньки, у нас і у вас велика радість. Ниньки, дякуючи мудрому керівництву товарища Сталіна, ми ниньки можемо разом жити й будувати щасливо соціалізм. Наша доблесна Красна армія ниньки... — за кожним Крендесеруковим реченням з “ниньки” в гурті керівників торфорозробки хтось починав ляпати в долоні, а баяніст баяном вигравав декілька акордів “бойового” маршу “Смело товарищи в ногу” і Крендесерук знову з усієї своєї сили запевняв своїх земляків, що “ниньки не так, як було вчора...”

Постоявши на горбатовому містку декілька хвилин, вирішив я, що даремно чекати, щоб Крендесерук, чи хтось з керівників, сказав прибулим “визволеним” братам хоч півслова правди, пішов додому відпочивати.

“Визволених” братів та сестер, як це попередньо підготовлялося, помістили в бараці номер 3. Крендесерук, Остапчук та Усенчиха не так вважали, щоб бува брати не розбіглися, як на те, щоб ніхто з робітників торфорозробки або хуторян не заходив до них у барак та не видурював за безцінь такі речі, як годинники, кільця, сережки, чи навіть святкову одіж.

В харчівню їх водили групами щось тижнів з два, і після призначених годин для працівників торфозробки.

На танцювальному помості баяніст щовечора був готовий виконувати кожне прохання “визволених” танцювальної музики, але до танців було не дуже багато охочих. Дівчата та жінки переважно сиділи в бараці та журилися своєю долею, а проворніші чоловіки під покровом темноти шукали недозволених стосунків з робітниками. Тижнів за два часткового відокремлення “визволених” від “визволювачів”, торфозробка мусіла організувати робітничі бригади, і на цьому фактично мешканці бараку номер 3 стали звичайними робітниками торфозробки, а мені за їхнім життям та працею не було ні можливості ні зацікавлення слідкувати. Аж одного літнього погідного дня, ще перед жнивими, мені була черга іти на станцію Терещинську за хлібом для працівників розїзду. Хліб з Шостки привозили робітничим вечірнім потягом, а тому мені з мішком під рукою, не було чого поспішати. Я пішов польовою дорогою та розглядав майбутній врожай на колгоспних ланах, прислухався переклику перепілок ще в недостижному житі, та взагалі любувався прозорою блакиттю неба, зеленню ланів, та цілковитим спокоєм в переджнивний час.

Приблизно через половину лану, що між Мостовщанською дорогою та хутором Копанню, хуторяни Мисікового хутора, що працюють на торфозробці, протоптали собі навпростець стежку. Частина лану, де була стежка, від лісу до дороги цього року була засіяна вівсом, а тому людину, що поспішала від лісу стежкою, я зауважив більше ніж за кілометр віддалі. Хто куди поспішає, мені спрешу й думки не було тим поцікавитися, але коли людина зовсім звільнила свій хід, я зрозумів, що людина чомусь не бажає зі мною зустрічі, а коли я розгледів, що це чоловік, у мене таки виникло зацікавлення, хто саме з мисіканських хуторян має до мене якесь застереження, і я дещо приспішив хід, щоб бути першим на перехресті стежки з дорогою. На моє велике

здивування, чоловік, що ішов стежною, не тільки не був кимсь із мисіканських хуторян, але й зовсім мені не знайомий. Не притишуючи ходу і навіть не піднявши руки на привітання, я удав, що чоловіка зовсім не зауважив і пішов далі.

Чоловік, що спершу поспішав стежною, а потім не побажав зустрічі зі мною на перехресті, не пішов стежною на Мисіків хутір, а звернув на дорогу і почав триматися певної відстані від мене; я притишу хід, і він притищить. Я приспішу, і він приспішить.

В чистому полі, як і в широкому степу, людина має бути відвертою, як сама природа. Друг мусить зустріти друга по-дружньому, а ворог мусить стати на прю. Поле чи степ, не ліс, де ти можеш сховатися, замаскувати свої сліди чи підглядати з укриття. Поле та степ людину робить відкритою, відважною та рішучою.

Я зупинився посеред дороги і підняв руку на привітання чоловікові, що також зупинився на віддалі не більше двохсот метрів. Постоявши так декілька хвилин і зрозумівши, що йому інакше не виходить, як зустрітися зі мною, або кинутись в якусь сторону поля та спробувати втекти від мене, чоловік наважився наблизитися до мене і привітався.

— Здрастуйте, товариш!

На чоловікові, замість капелюха з свинячою щетиною, був звичайний старий кашкет, замість вигаптованого безрукавого кошука, стара, але ще не латана, піджачина. Сорочка та штани також були досить виношені, і тільки чоботи виглядали з напущених на них ногавиць майже новими з гострими носками та високими задниками, тобто пошиті не тутешніми чоботарями. Закручені вусики “по-фельдфебельськи” (вгору кінцями). також в чоловіка з-під носа вже давніше зникли, і на місце їх вже тільки пробивалося волосся мабуть після вчорашнього голення, але я без запиту і зайвого розгляду пізнав у чоловікові того “визволеного” брата, що у вагоні намагався перешкодити мені розмовляти з тою чорнявою дівчиною Ганею.

— Здоров будь, “визволений” брате-товаришу! Куди ж це тебе Бог провадить незнаними дорогами? А до того ще й людей цураєшся?

— Був у відвідинах у сестри, що працює отам на фабриці, — показуючи рукою в напрямок торфозробки, сказав досить переконливо чоловіча, не зважаючи, що я таки не міг стриматися від усмішки. — Сестру оце був провів на болото норму виконувати, а сам іду на станцію, щоб їхати додому.

“Братове” вияснення, хоч заздалегідь було надумане, але нікого з місцевих людей не могло б переконати в правдивості, а мене тим більше, і я таки, не позбувшись посмішки, питаюся в нього:

— То як же твоїй сестрі подобається праця на тій “фабриці”, що на болоті?

— О, дякую, товаришу. Дуже добре, товаришу! Сестра зовсім задоволена. Роботу дуже полюбила. Платять дуже добре, товаришу. Я сам там би бажав працювати, але додому потрібно, родина там у мене.

У мене вже виникла думка сказати цьому чоловікові правду та попередити його, що такою брехнею тут нікого не переконаєш, але поскільки Ганя мені казала, що він був і за поляків холуєм і тепер підлизою, вирішив бути з ним обережним. Втікає він з торфозробки, чи тільки в розвідку іде на станцію, але коли спіймається міліціонером в руки, може сказати на мене, що я його намовив, або навіть підбурював проти влади антикомуністичною пропагандою.

— З яких сторін товариш родом?

— Від Старого Самбора, — відповів чоловік по правді, бо й Ганя мені говорила, що вони всі з околиці Старого Самбора.

— А як же там тепер “Борислав”, ще й досі сміється?

— Від нас Борислав зовсім недалеко, — відповів чоловік, не зрозумівши мого запитання, про який саме Борислав питаю: про справжній чи Франків.

— Я не питаю, як далеко Борислав від Старого Самбора, бо я й сам добре про це знаю. Я питаю, як там тепер “Бориславові”, до сміху, чи до плачу?

— О, дякую, товаришу, там тепер дуже добре! — З захопленням взявся пояснювати чоловік. — Ваші як прийшли, фільварки газдам розділили. Газди тепер мають своє поле, мають свій хліб і до хліба. Тепер нам файно, весело, добре. Тепер, товаришу, у нас свій вїт і своя гміна.

— Як то, фільварки розділили? — вдав я здивованого. — Вас же “наша доблесна Красна армія визволяла”, щоб і ви, як ми, соціалізм будували, а ви замість колгоспи засновувати на фільварках, розділили їх між газдами. Що ж ви куркулями збираєтесь бути? Капіталістичні порядки заводити? Не бажаєте жити як “друг, вождь і батько” Сталін бажає — в комунізмі? Для нас влада побудувала нові фільварки-колгоспи, і тепер нам “жить стало лучше, жить стало веселей”, (вислів Сталіна), а ви свої фільварки порозділяли, та ще й кажеш, чоловіче добрий, що газдам тепер файно і весело. Це, мабуть ти мені говориш неправду.

— Ні, пане, я Богом забожусь, що це правда, — зняковівши та забувши, що, коли брехати, то принаймні треба знати, як, та розуміти, з ким маєш справу.

— Фільварки ваші розділили, бо наші люди не привчені до такої праці, як ваші.

— А то чому? У пана на фільварку працювали, і в колгоспі така сама праця.

— Можливо ваша й правда, пане-товаришу, але наші газди таки до такої праці не привчені.

— Ваші газди без рук, чи взагалі працювати не бажають?

— Ні. Наші газди такі самі, як і ваші, і працювати вміють на обійстю і в полі, але так тяжко, як ваші, не привчені.

— Он, яко-о-ої?! То вас “визволяли” з польського ярма, за вас наші хлопці кров проливали, щоб вам легше жилося, а ви до тяжкої праці зовсім не звикли і не привчені. А хто ж вам буде соціалізм будувати? Кров з носа, а соціалізм мусить бути збудований “ в одной стране”! Така воля Сталіна.

— Та, я того...Пробачте, товаришу! — зняковівши,

виправдуся мій “визволений” співпромовець. — Соціалізм ми радо будуватимемо, але як би то вам сказати, пане-товаришу...

— Мені не потрібно нічого казати, — перервав я його нескладне і непереконливе пояснення. — Мене зовсім не цікавить, будете ви соціалізм будувати чи ні. Поділили ви фільварки і газдуєте тепер на “своїй не нашій землі” одноосібно чи в колгоспах. Мені тільки дивно, що ти, надумавши втікати з торфорозробки, не подумав, як і кому потрібно брехати, а кому й правду сказати та поради попрохати. Зголив свої вусики, замінив капелюха з свинячою щетиною на кашкет. На свої офіцерські чоботи напустив голоші штанів та навчився говорити “здрасуйте, товарищ” і думаєш, що ти вже “Ванька-встанька”. Ти чував про такого чоловіка, що звався Іваном Франком, та його “лиса Микиту”?

— Франко в нас був великим чоловіком, а про Лисого Микиту, я таки, пане, не чував.

— Отож то й біда з тобою, чоловіче, що тебе завезли в царство, де “Лев, що цар є над звірами,”... І не навчили, як потрібно зайцеві поводитися в такому “царстві”. Ти звичайний, ще не вчений буками, заяць з Франкової байки. Ідеш на станцію, і навіть не знаєш, як потрібно кругло збрехати касирові, щоб квиток тобі продав хоч до Конотопу.

— Мені, пане-товаришу, потрібно до Києва.

— Тобі без командіровки до Києва квитка на станції не продадуть.

— Най мене Перун трісне, пане-товаришу. Ось вам хрест святий, що я вам щиро правду кажу. Мені аби тільки до Києва дістатися. І я, пане-товаришу, не з тих людей, що ви думаєте, я таки насправді був у відвідинах в сестри.

— Добре, — згодився я. — Ти був у відвідинах у сестри “на фабриці що на болоті”, так?

— Нех мене Перун трісне, правда. — підтвердив чолові'яга.

— Я тобі повірю на слово, але міліціонер на станції, чи прикордонники на Збручі тобі на слово не повірять і зажадають документів.

— У нас, пане-товаришу, на слово вірили.

Співчуття у мене цей немудрий чоловік не викликав. Я знав добре, що його, коли не заарештує міліціонер на станції Терещинській, то десь в дорозі він арешту не мине і замість того, щоб “весело і файно газдувати” десь біля Старого Самбора, нидітиме в “отдальонних местах необ’ятной родини своєї”, але ж як його порятувати, що йому порадити, чи як переконати його, що його чекає в такій непевній дорозі, я й сам не мав досвіду та обізнання з обставинами. Спершу спробував переконати його, що я йому таки не ворог, і почав розповідати йому про нашу зустріч у вагоні, коли я говорив з дівчиною Ганею, а він намагався перешкодити.

— То ви той самий пан, що у вагоні розмовляли з Ганею? — зрадив мій співрозмовник. Отримавши моє підтвердження, “визволений” брат зовсім довірився мені і між нами зайшла дружня і реальна розмова про порядки, які існували під польською окупацією, про теперішнє непевне положення та недовір’я населення до советської окупаційної влади, про тяжку працю на торфорозробці, та про те, що він останній був залишився на торфорозробці, а тепер вирішив і він повернутися додів, але на те, що я йому радив, щоб зачекав закіль я зможу розвідати на залізниці, чи навіть домовитися з Степаном, щоб завіз його до станції Жмеринки, коли він проведжатиме потяг номер 71-ий до Одеси, чоловік не згоджувався.

— Всі ті, що зі мною приїхали разом, вже давно повернулись додів, і їм в дорозі жадної приключки не було, — твердив він. — Я, пане, ще маю срібного годинника, дам кондукторові, і він завезе мене, куди мені потрібно.

Як я не намагався роз’яснити, що зі станції Терещинської нема потяга, щоб завіз його хоч би до Львова, та про те, що бригади кондукторів змінюються на певному відтинку залізниці, і кондуктор, що може взяти в нього срібний годинник, може довести його тільки до певної станції, не далі до Бахмача, або навіть до Києва.

— Мені тільки і потрібно до Києва, а там я вже дома, — твердив чоловік. — Так наші зробили, і так я зроблю, — не давався він переконати.

Дорогу Вороніжем до станції він мабуть вже знав, бо біля Спащанського кладовища звернувся до мене з проханням не іти з ним разом на станцію, мабуть таки побоюючись, що я його можу видати міліціонерові.

— Якщо ви й справді добрий чоловік, — звернувся він до мене, — то я прохав би вас не іти зі мною на станцію.

Я не став переконувати його, що зі мною йому на станції буде безпечніше, ніж самому, але нав'язувати чоловікові того, чого він не бажав, не посмів та, побажавши йому успіху в дорозі і щастя в житті, звернув на стежку, що вела на Спащанське кладовище. На кладовищі я не був від моїх шкільних років. Залізні хрести та залізні огорожі на могилах заможних вороніжців комсомольці повикопували ще під час Першої п'ятирічки, виконуючи пляни постачання утиль-сировини державі. “Ощасливлені” вороніжці наступними п'ятирічними плянами, повикопували дерев'яні хрести на опалення “заможних” мешкань, а теперішній колгосп, що має ім'я провідника світового комунізму — Леніна, вночі пасе своїх коней на могилах предків, батьків, братів, сестер, а то й власних дітей, “заможних будівників світлого майбутнього.”

Даючи можливість “визволеному” братові бути спокійним в дорозі до станції, не зважаючи, що доведеться можливо, на роз'їзд іти без хліба, якщо запізнюсь, я все таки обійшов навколо Спащанське кладовище і прийшов до невеселого заключення, в своїй немудрій думці.

— Живе людина в цьому “ощасливленому соціалізмом суспільстві”, мозелює, мізкує, вигадує правду й неправду, плекає надію, свариться з рідними, друзями та сусідами за краще місце під сонцем, аж одного дня, попаде ніби недосвідчений горобець в сільце, і десь в “отдальонних местах родини” перебувши рік-два в “чистилищі”, ведмеді й кістки його по тайзі порозтягують. Примудриться обминути сільця-чистилища, колгоспні коні притопчуть та кізяками притрусять могилу. За рік-два не тільки людям не буде часу про тебе подумати за щоденними злиднями, але й сліду, де ти спочиваєш вічним спочинком, не залишиться.

Хліба в черзі вистачило й для мене. Потяг номер 71-ий прибув на станцію своєчасно і довів мене до роз'їзду Пирощини. Між пасажирами, що всідали на станції Терещинській, я “визволеного” брата не зауважив. При нагоді, зустрівши Остапчука, я поцікавився долею його “визволених” земляків.

— Най їх шляк графить! — гнівно висловився Остапчук. — Скільки я та Крендесерук не намагалися роз'яснювати, що їх “визволяли” не на те, щоб вони газдували, як кому сподобається, а для того, щоб землю на каналах тачками возили, носилками торф вантажили та до законів і порядків привикали, так ні! Хтось їм дурний сказав, що Київ отам за лісом, і туди й пішки за два дні можливо дійти, а з Києва їх з музикою додому відправлять, і порозбігалися дурні хто куди. А куди — сам добре знаєш.

Одної негожої осінньої днини, коли не тільки Бог, але й сам чортяка в болоті не добре, що воно діється на білому світі — снігова завірюха, чи льодова буря, з одних хмар вітер сік холодним дощем, що брався льодом, до чого тільки приторкнувся, з інших курделив мокрим снігом та кусниками льоду. Вагони залізниці обіцяла поставити під вантаження торфу ще минулого вечора, але поставили на вітці тільки наступного дня по полудні. Після безсонної ночі, я перед полуднем пішов додому повідомити дружину, чому не ночував дома, та пообідати, і дещо спізнився з перепискою вагонів, а тому на роз'їзд не поїхав паротягом, списував їх на фронтах вантаження. Групу вагонів, що стояли на фронті вантаження торфомішалки номер 2, я обійшов з протилежної сторони, де робітники носилками по східках носили торф у вагони, і вийшовши з останнього, поцікавився, скільки робітників вантажить котрий вагон, коли одна з двох дівчат, що тільки що підняли навантажені носилки з торфом, щоб нести їх у вагон, раптово випустила їх з рук і з криком:

— Боже! Боже! Паночку! Змилуйтесь над нами! — підбігла до мене і, підскачівши, ніби гумовий м'ячик, зависла мені на шиї.

— Я, паночку, та Ганя, що ви до мене так гоже говорили, як нас везли сюди у вагоні. Ви тільки один, паночку, що мені правду казали. Ви тільки один, що мені порадоньку давали. Наші покинули нас з Ганею, бідних сиріт, а ваші до нас не бажають і добрим словом обізватися. Порадьте нам, паночку, що нам робити, що нам діяти? Носилки мені вже, паночку, руки обірвали, я ложки зі стравою вже до уст не годна донести. нагрітися в бараці я вже не годна.

Ганя цілувала моє обличчя, вишмаровуючи його своїми сльозами, змішаними з торф'яним порохом. Цілувала мої долоні, притулюючи до них своє замурзане обличчя. Плакала, горнулася до мене, ніби й справді до особи, що близька спорідненням, можновладна допомогою.

— Бже мій! Паночку дорогий! Та подивіться тільки на мою спідницю з кропив'яного мішка, і зрозумійте, як мені тут тяжко. Як мені тут холодно. Та через неї вітер мені до кісток холодом завіває. Я за вас, паночку, Богу молюся кожного дня і кожної ночі, і добрий Бог змилювався наді мною, змилуйтеся і ви, паночку. Прохаю вас, паночку! Богом молю вас, паночку!

До нас підійшла її подруга, що також звалась Ганею, і стала свою подругу картати.

— Чому ти, дурна, причепилася до пана?! Пан тобі ніякий родич. Пан тобі нічим не зобов'язаний. Він тобі нічого не обіцяв і навіть тебе не знає.

— Пан все знає. Цей пан добрий. Пан до мене одне-єдине слово поради промовить і мені на серці полегшає. Пан нам, Ганю, допоможе, — лебеділа Ганя, не даючи своїй подрузі переконати себе.

В кращу погоду такої okazji робітники б ні за що не прогавили і біля нас з Ганею був би уже цілий гурт людей, а так тільки до нас підійшов Іван Коломієць, що відповідав цього дня за цю частину фронту вантаження і, заспокоївши обидвох Гань, післав їх довантажувати вагон, а мене провів дещо від вагону і тільки спромігся пошкодувати за долю дівчат.

— Я вже не раз говорив Остапчукові, що дівчата слабосильні, і, раніше чи пізніше, вони скалічаться і зовсім будуть неспроможні працювати не тільки вантажницями, але й прибиральницями. Та чорнява, що до тебе чіплялася, літом тяжко перехворіла на малярію чи щось. Всі знають, що вони до тяжкої праці непридатні і непривичаєні, але сам знаєш, які тепер порядки та закони: змилуйся над людиною, собі лиха придбаєш.

Допомогти цим нещасним “визволеним” сестрам я не мав спроможности. Витратити дві чи три десятки карбованців на купно якоїсь тканини в Кролевці чи в матусі Тетяні їм на спідниці, я б міг, але це рано чи пізно стало б розголошено “бабським телеграфом”, Олена була вагітною і це могло б викликати непорозуміння в родині. Поговорити про дівоче нещастя відверто з Оленою, тещею та сестрами, моїм запевненням ніхто не повірить, і приймуть це за відверту зраду дружині. Змінити їм працю міг тільки Черняков в порозумінні з заступником директора, тобто з Іваном Коленченком, але це також для мене справа дуже ризикована, бо до одного і другого я мав би йти з проханням не як до рівного працівника, а як до начальника, і перше питання в кожного на думці і устах було б: “Яке ти маєш відношення до цієї дівчини?”. Особистої, реальної підстави я не мав, а просити в них заради милости та людського сумління, в час будови соціалізму в “одній стране” — рівнялося до самогубства, тобто прилюдно признатися, що законами і порядками даного часу я незадоволений і намовляю навіть людей до спротиву.

— Ти думаєш, що для них праця непосильна? Норма праці перебільшена? Закони тобі в нашому суспільстві не подобаються? — поставив би мені питання Черняков, Коленченко чи хто-будь, до кого я міг звернутися за покращанням долі “визволених сестер”, і повідомив би про мої заходи ті органи, що “наглядають” над незадоволеними в “робітничо-селянській” державі. Не зробили б вони — зробив би за них хтось інший, і тоді їм також довелось би “виправдуватися” десь перед відповідальним “дядею”. “Москва сльозам не вірить”, —

про це ми віддавна і добре знаємо. Соціалізм милосердя не може мати — це ніде неписаний закон новітнього московського рабства.

Але, мабуть, сам Бог змилювався над бідними “визволеними сестрами” і таки того вечора, коли я, впоравшись на розїзді із своєю працею та напевно знаючи, що наступної ночі подачі вагонів під вантаження не буде, заніс, як завжди, поквітування в контору і звідтіль зайшов до транспортного відділу, а там присутні десятники, начальники і робітники розпочали не на жарти з мене глузувати. Найголоснішим і найнапасливішим між ними виявився Петро Остапчук.

— А ниньки шляк би тебе трафив! Забажалось тобі бідну дівчину на морозі... Та чи тобі своєї дружини в теплому ліжку не вистачає? Не вистачає тобі темних закутків по бараках? Мало тобі молодиць в бараках, що тобі забажалось молодих дівчат з ума зводити, та ще й де? На морозі, на вітрі, в снігові під вагоном!

До Остапчукових зауважень добавляли всякі вигадки інші присутні. В транспортному відділі вчинився гамір, сміх, нецензурні зауваження. Чернякову, мабуть, здалося правдивим обвинувачення мене у стосунках з Ганею біля вантажного вагону, він вийшов із свого кабінету і, вискалив свої залізні зуби:

— А я, — каже Черняков, — Усенчисі вірити не хотів про ту нашу санітарку, що ти намагався з ума звести, а ти таки до молодих дівчат ласун. Ти мені з нашими вантажницями так не поведься! — посварився на мене Черняков пальцем, — а то й вагонів нікому буде вантажити.

Спершу я таки Остапчука та Чернякова хотів жартом позбутися, але скоро зрозумів, що це мені не вдасться. Ніхто мене навіть слухати не бажає.

— Добре, — звернувся я перше до Чернякова, — ви боїтесь за своїх вантажниць, я більше до вас у відділ не заходитиму і телефоном мене також не викликайте. А тобі Петре, — звернувся я до Остапчука, — сором навіть зуби скалити з людської немочі та безпорадності. Ти добре знаєш, що твої землячки малосильні і не мають навіть

відповідної одежі до вантаження вагонів. Ти міг їм постаратися за штани та фуфайки, а ти спромігся тільки на кропив'яні мішки.

— Ви, товаришу Черняков, начальник транспортного відділу, а ти, Остапчук, начальник фронтів вантаження, і докіль ви будете посилати ті дві дівчини на вантаження вагонів, не забезпечивши їх належним одягом, або зовсім переведете на іншу працю, я з вами навіть по телефону говорити не стану, — гримнув я дверима транспортного відділу і пішов додому, обдумуючи можливі наслідки моєї поведінки в транспортному відділі.

Наступного дня Письменний намагався мене переконати, щоб я перепросив Чернякова та Остапчука, але я, порадившись з Сукманем та отримавши від нього цілковите виправдання за мій поступок, на торфорозробку не заходив і не відповідав нікому на телефон щось біля тижня, аж Письменний від імени Чернякова та Остапчука перепросив мене, а обох Гань таки звільнили з бригади вантажниць і ту чорняву, що була всьому причиною, сам Черняков взяв собі в так звані домашні робітниці, а її подругу Ганю улаштували працювати на кухні харчівні.

Між працівниками транспортного відділу та мною встановилися знову дружні відносини. Я долею дівчат більше не цікавився, і ніхто мені, навіть жартома, про випадок не нагадував.

Ще перед нападом Гітлерових дивізій на Сталінську “границю на замке” вантаження вагонів торфом припинилося. З добу перед тим, як німецьке військо розпочало переправу через Десну в околиці села Пирогівки, та за тиждень перед тим, як німецьке військо окружило заставу Червоної армії на річці Есмані в околиці Писаревичів і окупувало частину Сіверщини між Сеймом та Нерусою, Андрій Корж зо своїми прибічниками об'явив себе уповноваженим, чи як тоді називали таких осіб, старостою німецької комендатури та начальником поліції Греччинської сільради.

В перші дні німецької окупації на торфорозробці під опікою Коржа почали збиратися дезертири з армії,

партійці, які не бажали евакуюватися, та ті, що були призначені партизанити в тилу німецької окупаційної армії. Одним з таких дезертирів був сержант НКВД-ист Печалін, що згодом став Олександром Сабуровим, “визначним стратегом партизанського руху” (журнал “Україна” №32 за серпень 1978).

Після відходу Сабурова з Ковпаком в рейд на захід, восени 1942 року, Корж, з тих дезертирів, що відмовились іти з Сабуровим на захід, з поліцаїв, що з волі партизанів чи з примусу все ще служили в німецькій поліції, та тих хуторян, що з різних причин співпрацювали з партизанами, створив новий партизанський загін на чолі з командиром Смиком, а сам став комісаром-хозяїном, (У совєтських партизан слово “хозяїн” означало “керівник певного терену”, в слово “сапожник” — збірний пункт).

За “хозяїна” Сабурова я був на списку осіб, що підлягали ліквідації, але мій сусід, Іван Залого доручене йому завдання через власне сумління не зміг виконати безпосередньо, а пригожого випадку не трапилось. Корж, як староста, начальник поліції і “хозяїн”, замордувати безпідставно мене не наважувався, а наказав своїм вислужникам донести німецькій поліції, що я в своїй хаті утримую партизанську радіо-станцію.

8-го березня 1943 року з десятків німецьких солдатів та десятків з три шостенських поліцаїв, обступили частину хутора Копань, перевели обшук хуторян і заарештували мене. В цей час в нашу околицю прибула частина Червоної армії у одностроях так званої “Русской освободительной армії”, чи, вірніше, так званих Власовців, очищувати терен від самодіяльних партизанських груп та з’єднань, що могли стати зародками спротиву після поновної окупації Сіверщини, чи навіть України, Червоною армією. У “власовців”, як мені відомо зі слів мого доброго сусіда Петра Ковбаси, був “великою шишкою” (командиром чи політруком, я не знаю) молодший Петрів брат Іван і, можливо, хтось з моїх воронізьких шкільних друзів, а тому Коржеві та його прихильникам здалось, що я буду для них більше вартий живий, як мертвий, і вони заплатили начальникові

шостенської поліції Мовчанові за моє життя мішком гречаних круп, а Мовчан, поділився хабарем з німцями, і таким чином мене за три дні звільнили з-під арешту, а тижнів через два призначили старостою громадського господарства хутора Копані.

Противитися “хозяїнові”, комендантові чи навіть поліцаєві з рушницею в той час було дуже небезпечно і я свідомий був свого становища, а тому, коли виникла потреба пристосувати водопостачання для хуторян вітряком, а частини до вітряка ми могли дістати в майстерні на торфорозробці, я й поїхав до Коржа за дозволом. Корж моєї відваги, правдоподібно, не сподівався, і, через свого помічника і перекладача Крижанівського, дозволив мені звернутися з моїми потребами прямо до “механіків” в майстерні.

В майстерні я знову зустрівся несподівано з “визволеною сестрою”, подругою чорнявої Гані. Ворота майстерні, де тепер стояв непорушно напіврозібраний паровий двигун, були відчинені навстіж. Ще від дороги я зауважив, що із-за воріт хтось за мною слідкував, але, коли я зайшов в них, зразу мені кинулося в очі, що паровика ніхто не ремонтує, чи не ремонтував вже довший час, а тому я не став розглядатися по майстерні, а почав гукати, даючи до зрозуміння, що я не ворог. Із-за паровика вийшла невеличка молодичка в нових черевиках, в новій спідниці і досить чималою квітчастою хусткою на плечах, і, зобачивши мене, зблідла, зніяковіла і, замість відповісти якимось привітом на моє привітання, почала затинатися.

— Това...Пан... Пане-товаришу, ви питаєте... за мною? За кимось?

Хто була ця молодиця, мені зразу не прийшло на думку, і я пояснив, що зайшов сюди з дозволу Крижанівського, але, коли тут тепер немає нікого з механіків, мені тут нема чого довше затримуватися.

Я й без молодиці та тих, що її пильнували із-за паровика, знав, що тепер майстерня — не майстерня, а обсерваційний пункт партизанів, але мені були потрібні частини до вітряка, а не партизани. Та коли вони вислали

до мене на переговори цю молодицю, мені нема чого з нею розмовляти. Але вона цупко взяла мене своєю рукою за мій рукав сорочки і сказала іти за нею.

— Пане-товаришу, я з Ганею за вас щодня Богу молилася і тепер про вас я не забула. Не вгостивши вас, я вас звідціль не випущу.

Завівши мене за паровик в прибудівку, де за столом сиділи два мені зовсім незнайомі чоловіки, і один з них, мабуть, зовсім не знав української мови, бо навіть на мій привіт не обізвався, Ганя, не зважаючи на їх насуплені обличчя, дістала з тумбочки півхлібини, півлітру спирту та чималий кусень ковбаси, розлила півлітру рівномірно в чотири склянки і запропонувала випити за моє здоров'я. Але той, що сидів мовчки біля стола, підняв руку, даючи до зрозуміння молодиці, щоб замовкла.

— До бісової матері! — розгнівалась молодиця на того, що підняв руку. — Цей пан-товариш врятував мені життя! За ваше здоров'я, пане, та щоб вашій Гані щастя всміхнулося!

Спирт не дуже розмішаний з водою, міцний і приємний, ще, мабуть, з тих перших збірників, що зразу після окупації німцями Шостки нові "хозяїни" бочками завозили по своїх "господарствах". Я спромігся випити тільки до половини склянки, а молодиця та її спільники свої склянки спорожнили до дна, як то кажуть, одним духом.

Кусень хліба і кусень ковбаси, що мені піднесла молодиця закусити, були досить доброї якості. Хліб, правдоподібно, з борошна з нашого пирошчинського млина, а ковбаса, правдоподібно, німецького виробу.

Гостина в прибудівці паровика і влєсливість молодиці, мені були незрозумілі, а поведження тих двох типів, з якими вона поводитись, ніби зі своїми підданими, піддало мені думку, що вона в моїй особі пізнала когось іншого і я висловив їй своє недорозуміння.

— Ви, — кажу молодиці, — мабуть помилилися і вважаєте мене за когось іншого.

— Помиратиму, пане, про вас останнього згадаю! — вдаривши долонею по столі, сказала молодиця. — Як про

Бога на небі, так про вас пам'ятаю, як ви нас з Ганею, отам біля вагонів, з біди визволили, — показуючи рукою в напрямку Холодівщини. — Ганя за вас день і ніч Богу молилася і Він вас прислав до нас. Ви прийшли, і ми більше до тих проклятих вагонів не ходили. Якби не ви, пане, ми з вашою Ганею зиму не пережили б. Ми б загинули! — І молодиця голосно розплакалась і крізь сльози розповіла не так мені, як тим двом її теперішнім співпрацівникам торфорозробної “майстерні”.

Видобуток торфу “визволеним братам та сестрам” здався дуже тяжким і вони стали по одному і групами розбігатися з торфорозробки. Її подруга Ганя захворіла на малярію і вона залишилася її доглянути, а коли Ганя одужала, в них не було грошей навіть на харчування. Остапчук деколи давав їм по декілька карбованців і навіть виписав зі склепу по п'ять мішків з-під борошна на спідниці та сорочки, але, коли стало холодно, вони вже цілком були вибитися з сил на вантаженні вагонів, аж до випадкової зустрічі зі мною. Її подругу взяв спершу Черняков за прислугу, а згодом відносився до неї, як до рідної дочки, і вона евакуювалася з родиною Чернякова.

Вона, працюючи на кухні, скоро сподобалася тодішньому завідуючому харчівні, а теперішньому “хозяїнові” торфорозробки Коржеві, і завагітніла від нього. Корж на Греччиному хуторі мав дружину і родину та окрім неї ще декількох дівчат та молодиць, і їй з дитиною довелось бідувати, аж докіль теперішньому “хозяїнові” не сподобався її син. Тепер їй ведеться не кепсько. “Хозяїн” сина вважає своїм. Вона має окрему квартиру, в колишньому кабінеті Чернякова, і в імені “хозяїна” наглядає за “механіками” в майстерні.

Молодиця Ганя мені пообіцяла таки ж завтра прислати на хутір двох механіків, щоб вони на місці вирішили, що потрібно мені до вітряка, і відпроварила мене до мого воза, що я залишив був віддалека від майстерні.

— Ви, паночку, прошу вас на Бога, більше сюди не приїздіть і не приходьте, — сказала вона, цупко тримаючись за рукав моєї сорочки. — Ви нам з Ганею

спасли життя, я за вас заступлюся у “хозяїна”...Ми з сином за вас ще сьогодні Богу помолимось, а тепер їдьте і не оглядайтесь.

— Дякую, вам, паночку, коли б не ви — ми б з вашою Ганею зими не вижили б, — поцілувавши мене і залишивши свої солоні сльози на моїх губах, відійшла молодиця від воза і стала, ніби вкопана, аж до часу, коли я зник за лозовими кущами по той бік есманського болота.

.....

НОВЕ ЖИТТЯ — НАША РАДІСТЬ, АЛЕ ПЕРЕДЧУТТЯ НЕБЕЗПЕКИ — НОВА ЖУРБА

Новий 1941-ий рік нам з Петрівною розпочався великою радістю — нове життя, наша надія і наша радість кожноденно ставало жвавішим, рухливішим, але, окрім радості, не завдавало Олені болів. Тетяна вчилася в шостій класі Клишківської десятирічки і мешкала в гуртожитку школи. Манька щоденно приходила навідувати сестру, але не залишалася на ніч, щоб не наражати свою дівочість на наговори нечесних жінок. Петро служив в прикордонних частинах Далеко-східньої особливої армії, але там після Хасану та Ханкин-Голу запанувало з японцями замирення і згода.

Іван Кравець служив танкістом на терені Латвії чи Литви і листи від нього приходили з дуже незрозумілою адресою і ще більше з незрозумілою мовою. Наприклад, як можливо було зрозуміти такий вислів з листа:

— Пляжі на побережжі моря чисті, піщані. Вода в морі тепла, але купатися небезпечно через можливість морських китів, акул і всякої зубатої морської погані.

Кити, як ми знаємо, істоти не кровожадні. Акули в холодних водах Балтицького моря не водяться. Яка може бути зубата морська погань в Балтицькому морі, тяжко здогадатися.

Якщо читати Іванові листи, як то кажуть, між рядками — по-советському, то це ніби мало означати: “Місто чи місцевість, де стоїть постоем моя танкова частина, привітна, чиста, з лагідним кліматом і поблизу

моря, але населення до нас ставиться вороже, а тому нас держать в ізоляції та лякають всякими можливими і неможливими страхами”.

Фінляндська війна в перших її днях овдовіла дочку Письменного Марійку, а останнього дня боїв, на вулицях Выборгу, згинув Іван Горбач, залишивши тількищо народженого сина сиротою.

Авантюри москалів “Від молдованина до фіна” ускладнили постачання населення товарами першої потреби і навіть обмежили норму хліба: тепер однакові по списках “давали” один кілограм, а робітникам з родиною — один буханець, що не завжди рівнявся двом кілограмам. Другий рік, як колгоспам влада вже не приділяла вугілля для кузень, мені довелось порадити Кирилові “роздобувати” вугілля з розвантажених вагонів з-під вугілля в Шостці. Шостенські військові заводи та електростанція майже щоденно отримували біля 50 вагонів-хоперів вугілля різного гатунку. Вантажени вагони, особливо так звані курні вугіллям, у непогоду чималим шаром примерзали до залізних стінок вагону, і під час вивантаження робітники не завжди допильновували, щоб примерзле вугілля пооббивати. От ми з цього і користали; стрілочники та провідники самі лазили по вагонах та оббивали примерзле вугілля і потім продавали колгоспам, а я порадив Кирилові виділити когось із колгоспників, з ким я міг би легко порозумітися, і він виділив Василя Роботька. У відповідний час, я повідомив Василя про можливість вагонів з вугіллям. Він потім, залишивши коня біля млина на Пирошині, знав, що і як робити. Таким чином, не тільки колгосп, що тепер звався ім'ям Папаніна, мав досить вугілля для своєї кузні, але Василь із Клишковцями мав прибуткову торгівлю.

Шостенська торфорозробка за останні два роки діяння нового Указу Верховної Ради про так зване регулювання звільнення і найму робітників, а фактично контролі робітництва суворими карами за спізнення на працю та прогули, спромоглася влаштувати медичний пункт-породілку в хаті розкуркуленого Федора Гречки. Медичний пункт мав двоє ліжок для хворих робітників

торфорозробки та двоє ліжок для породіль з Греччинської сільради, незалежно, вони робітниці торфорозробки, чи тільки мешканки на терені сільради. Ще під час новорічної гостини в батьків, ми спільно вирішили при можливості скористатися породілкою під час майбутніх Олениних пологів. Для доставлення Олени в породілку, потрібно було коня з підводою в невизначений і, можливо, в неочікуваний час дня і ночі, а тому я заздалегідь з цим звернувся до Кирила, а він аж здивувався.

— А хіба тобі Василь не казав, що я наказв конюхам та нічному сторожеві видати коня в любий час дня і ночі?

— Не згадував.

— Ти, бач, якого родича маєш, — пожартував Кирило, — твоїм вугіллям торгує, а про тебе і не дбає.

Ненасної ночі, в середу, 16 квітня, коли зима, не бажаючи вступитися весні, кидалася лапатим мокрим снігом, а залізниця з години на годину заповідала подачу вагонів під вантаження торфу, але не спромоглася подати їх до півночі, я, не зважаючи на мокрий сніг і хуртовину, пішов навідатися додому і застав Петрівну вже з розпочатими передпологовими болями. Не гаючи часу, запряг я колгоспного коня, раніше визначеного конюхами і за підгодини ми вже були під дверима колишньої Греччиної хати, а теперішньої породілки. Черговою в породілці й цієї ночі була та сама акушерка, що й перший раз доглядала за народженням нашої першої дочки Галочки, Наталка Пузина, з якою я вже на той час був добре знайомий і знав, що вона фактично не Пузина, а Бузинівна з села Грузької, дочка розкуркуленого нашого доброго знайомого і далекого родича. Наталка, радо заопікувалася Оленою і до ранку, ми вже мали здорового і нормального сина Олексія.

Зима покидалася ще мокрим снігом до вечора і, втомившись, ущухла. За чотири дні, коли Петрівна з сином мали покинути породілку і приїхати додому, була вже справжня рання провесна. В блакитному небі з високого орбіту ласкавило землю теплими проміннями веселе сонце. Накиданий старою і втомленою зимою лапятий мокрий сніг щез і збіг струмками в яри та долини.

Старий почорнілий сніг все ще противився ласкавим промінням сонця і ховався в затінки будівель та дерев. В неділю раненько, коли все ще був приморозок, я пішов на конюшню за конем, щоб привезти додому дружину та сина, а конюхи, випередивши мене, запрягли в новозбудовані Івановим батьком Євгеном глапці жеребця Сокола, того самого Сокола, що був запряжений у віз, який віз нас з Оленою з Холодівщини молодим та молодією. Глапці не були належно ні об'їжджені, а приморозок скоро міг зникнути під промінням сонця, але конюхи не забажали мені вступитися.

— З Соколом знаєш, як поводитися. В лісі ще снігу досить, а він має сили за двоє добрих коней. Привіз ним дружину, привези й сина на ньому.

Сокіл і справді за ці три роки окріп і змужнів. Тягнути не натерті глапці йому напружуватися було непотрібно. Щоб скоротити дорогу і випередити можливу повінь на Есмані, я й поїхав Соколом не через ярк на Мостовщанську дорогу, а через видобуткове болото торфомішалки номер І-ий, і вїхав у долину зібраної талої води під підмитим снігом перед виробленими кар'єрами торфомішалки. Пробитий ногами Сокола та полозами глапців сніг звільнив накопичену талу воду з-під снігу і вона ринула, ніби в прорив греблі та потягнула мене з глапцями над кар'єр. Якби замість Сокола я мав слабосильну коняку, я б утопився чи ні, але кінь глапців з кар'єра напевно не зміг би витягнути. Сокіл, зрозумівши небезпеку, без мого втручання завернувся проти течії води і спокійно витягнув глапці і мене в безпечне місце. Петрівну з сином я ще встиг перевезти через Есмань перед повинню, а Сокіл через ярк також нас щасливо перетягнув.

У Воронежі, та й, правдоподібно, в цілій нашій околиці, церкви були як не поруйновані, то принаймні використовувалися на все, тільки не для Богослужень, але попів, що таємно хрестили дітей, благословляли на шлюб та супроводжали покійників, влада остаточно не винищила, і мати, розвідавши про такого попа у Воронежі, понесла з Манькою нашого сина до Воронежа і охрестила.

Христини сина справляли в тестевій хаті, а кумом запросили Вареникового Михайла, а кумою — Маньку. Михайло з Манькою не тільки кумалися, але, правдоподібно, й любилися, але його несподівано на весні покликали до війська, і наша та тітчина Оринина надія нового споріднення тимчасово відпала.

Моя друга поїздка до Києва на базар виявилась зовсім некорисною. Навіть вживаних речей з “визволених” частин України вже зовсім не було. Якоїсь тканини чи готового одягу та взуття, було дуже обмаль, дорого і за продавцями та покупцями слідували міліціонери в одностроях і сексоти в цивільному одягу.

З початком видобування торфу, плян вагонів не був зменшений від минулих років, але залізниця чомусь мала вагони для вантаження торфом дуже рідко, а тому я мав більше часу заробляти трудодні в колгоспі. В червні, коли колгоспники були зайняті косовицею сіна, сушінням та скирдуванням його на віддалених сіножаттях, Кирило для мене мав заняття вдень і вночі.

В неділю 22 червня, загнавши колгоспних коней з нічної паші і поснідавши, я не вклався відпочити та заснути, а вирішив поїхати зранку прямо на роз'їзд та підготуватися до звітів за місяць.

Днина була погідна, соняшна і тепла. Чергував на роз'їзді Вітер. Провідником на вітці мав бути Антон Василенко, але він в такі дні більше часу проводив над Есманню з вудкою або сіткою-підхваткою, ніж на праці, до якої він був призначений торфорозробкою. В обезлюдненому будинку з порозчиненими навстіж дверима мені з “контори” було виразно чути, як черговий Вітер видавав дозвіл роз'їздові Брюловицькому на пропуск потягу в напрямок роз'їзду Пирощини і потім прохав в Терещинській дозволу пропустити потяг в її напрямок. Чув, як Вітер давав вказівки стрілочникам на пропуск потягу і як сам потяг простугонів коліями роз'їзду. Я знав, що це київський потяг номер 12 і час біля десятої години перед полуднем. Чув, як конотопський диспетчер викликав чергових свого відтинку довгим дзвінком свого прямолінійного телефону, і як Вітер сказав

диспетчерові: “Пирощина слухає.” А потім, через хвилину, Вітер появився в дверях “моєї контори” білий, ніби крейда, і, розводячи перед собою руками, не міг вимовити й слова.

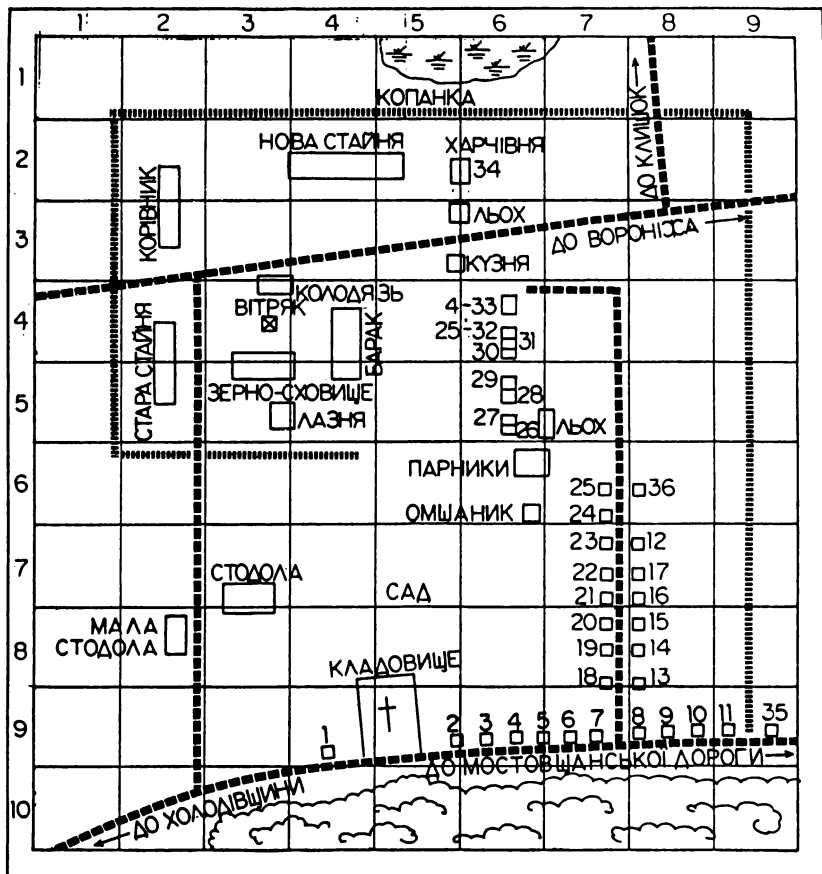
Я, посадивши Вітра на стілець, став кликати Антона, щоб приніс нам води, але Антон ловив рибу десь в Есмані і мені самому довелося принести Вітрові шклянку води з почекальні. Проковтнувши води декілька глотків, Вітер тільки тоді спромігся вимовити: “Війна. Німці збомбардували Київ, Смоленськ, Мінськ і перейшли кордон великою силою війська...”

СПИСОК ХУТОРЯН ХУТОРА КОПАНЬ ДО СКЕТЧУ Г. СІРИКА

1. Чайка, Василева мати-вдова.
2. Грицько Зеленський.
3. Петро Ковбаса.
4. Перша хатина Федора Малишка.
5. Яків Ночовний.
6. Євмен Кравець.
7. Самійло Патлах.
8. Лукашов
9. Киричок.
10. Лугина.
11. Сачок.
12. Степан Корж.
13. Москаль, якого прізвища не пригадую.
14. Шульга.
15. Василь Фастовець.
16. Василь Роботько.
17. Іван Шевченко.
18. Мамонт.
19. Дмитро Лазненко-Марахонька.
20. Ілля Турчин.
21. Петро Безкоровайний.
22. Іван Залога.
23. Микола Ворошило.
24. Василь Вареник.
25. Кирило Єфремов, нова хата.
26. Грудина.
27. Івченко.
28. Дмитро Тищенко.
29. Гаврило Любимський. Контора колгоспу ім. Папаніна.
30. Грицько Сірик.
31. Бережний, потім Дятель.
32. Кирило Єфремов, стара квартира в спільній хаті.
33. Федір Малишок.
34. Грицько Скоценко, потім Григор Савицький.
35. Скоробагатько.
36. Лавицький.

ПРИБЛИЗНИЙ ШКІЦ ХУТОРА КОПАНЬ В РОКАХ 1935-1943.

Накреслено 22.VIII.1977 р. Г. Сіриком.

МІРИЛО 0 100 200 400 600 800 1000 М.

УМОВНІ ЗНАКИ:

1 до 34 ГОСПОДАРСТВА

ХУТОРЯН

ОКІП

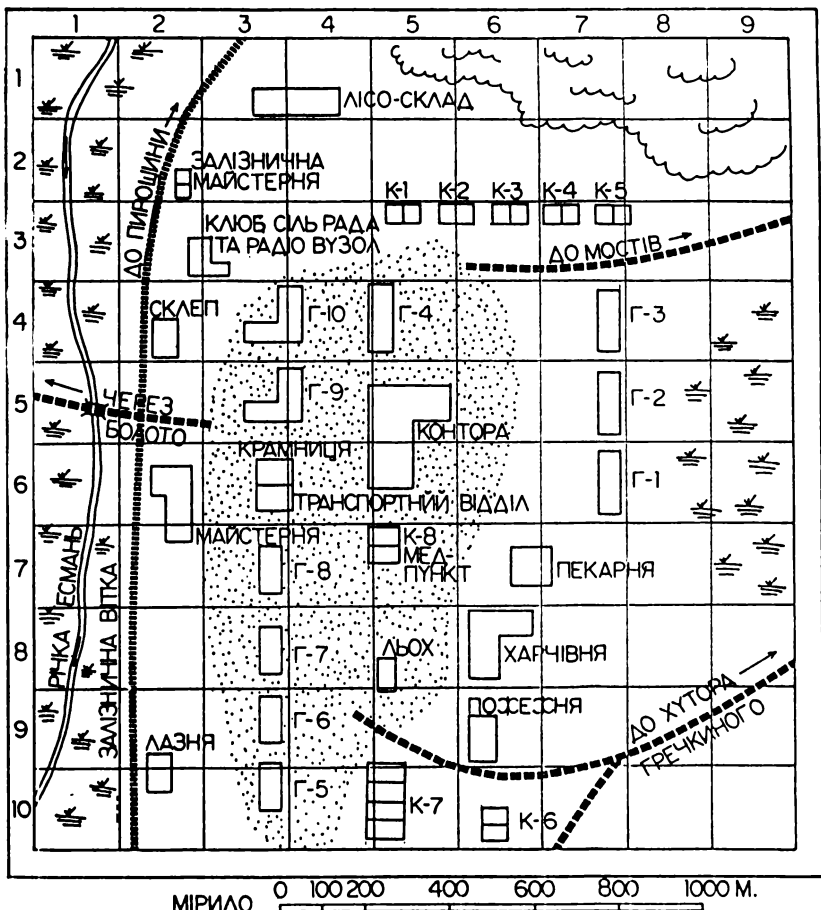
— ДОРОГИ

— ЛІС

— БОЛОТА

ПРИБЛИЗНИЙ ШКІЦ ШОСТЕНСЬКОЇ ТОРФОРОЗРОБКИ В РОКАХ 1937-1943.

Накреслено 23.VIII. 1977 р. Г. Сіриком.

УМОВНІ ЗНАКИ:

- Г-1 ДО Ю — ГУРТОЗІТКИ-БАРАКИ
- К-1 ДО В — КВАРТИРИ КЕРІВНИКІВ
- — ПІЩАНИЙ БУГОР

- — ДОРОГИ
- ~~~~~ — ЛІС
- ≡ ≡ — БОЛОТА

З М І С Т

Хутір Копань	5
На безриб'ї і рак риба	27
Переполох	41
“Прицепщиком” у “брата” Миколи	62
“Друга, як і ласки, за гроші не купиш”	84
Роз'їзд Пирощина	100
Знову на Шостенській торфорозробці	115
Мости, стара переправа через Есмань	136
Життя, як малина: зеленою гірка і терпка, а поспіє — посолодшає	143
...А потім малину обірвуть	152
Знову на роз'їзді Лирощині	162
Парубкування з огляду на умови, а не до любови ...	169
Подвійне весілля	179
На початку доля нам мачухою не була	217
Перша дочка — перше наше горе	229
Чия вина?	238
Мила дружина та добра година — радість життя ...	252
“Визволені” брати на Шостенській торфорозробці ...	263
Нове життя — наша радість, але передчуття небезпеки — нова журба	291
Список хуторян хутора Копань	297
Приблизний шкiц хутора Копань	298
Приблизний шкiц Шостенської торфорозробки	299

11302

\$1000